НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Олена Руда

МОВНЕ ПИТАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ МАНІПУЛЯТИВНИХ СТРАТЕГІЙ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Монографія

Київ 2012

УДК 811.161.2’272
ББК 81.2 УКР-5
Р 83

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української мови НАН України (протокол № 9 від 6 грудня 2012 р.)

Рецензенти:
Бріцин В. М., доктор філологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
Карпіловська Є. А., доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України

Відповідальний редактор:
Соколова С. О., доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України

Руда О. Г.
Р 83 Мовне питання як об’єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія / Олена Руда; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2012. – 232 с. – Бібліогр.: с. 208-224.

ISBN 978-966-02-6700-8

Монографія є дослідженням реалізації маніпулятивних стратегій у дискурсах сучасних українських політичних сил з різними поглядами на питання мовного будівництва в державі. У книзі висвітлено зміст, структуру й характер застосування прийомів маніпулятивного впливу в політичному дискурсі, подано конкретні приклади маніпулювання суспільною свідомістю щодо мовного питання. На розмаїтому матеріалі показано шляхи інтенсифікації впливу на суспільну свідомість щодо питання мови в засобах масової інформації, що поширюють ідеологію політичних сил. Особливу увагу приділено аналізові маніпулятивного потенціалу різних мовних засобів, уживаних у тих чи тих комунікативних стратегіях.

Книга адресована широкій аудиторії дослідників зв’язку мови та суспільства. Стане в пригоді викладачам, студентам, а також усім, хто цікавиться проблемами мовної політики.

ББК 81.2 УКР-5

ISBN 978-966-02-6700-8
© Руда О. Г.
© Інститут української мови НАН України

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....5
Розділ 1. МОВНА СИТУАЦІЯ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
1.1. Мовна й національно-політична гетерогенність населення України...10
1.2. Проблема двомовності в Україні.....13
1.3. Світова практика мовного будівництва.....17
1.4. Правовий статус мов в Україні.....22
1.5. «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин»: лінгвістичний і юридичний аналіз.....28
1.6. Мовна політика українських урядів (2005-2012 рр.).....32
1.7. Мовні права громадян України.....44

Розділ 2. МАНІПУЛЯЦІЇ Й МАНІПУЛЯТОРИ
2.1. Теоретичні засади дослідження маніпулятивних стратегій.....48
2.2. Маніпулятивні стратегії й тактики в політичному дискурсі.....52

Розділ 3. МАНІПУЛЯЦІЇ МОВНИМ ПИТАННЯМ В УКРАЇНІ
3.1. Мова й ідеологія.....58
3.2. Фальшування дійсності.....65
3.2.1. Створення та підживлення міфів.....66
3.2.1.1. *Міф про добровільний перехід частини українців на російську мову, історичну зумовленість білінгвізму*.....66
3.2.1.2. *Міф про майже суцільну російськомовність України*.....67
3.2.1.3. *Міф про полярність населення України*.....69
3.2.1.4. Використання семіотичної опозиції "*свій*" – "*чужий*" для поляризації населення.....71
3.2.1.5. Міф про штучність, неповноцінність української мови.....73
3.2.1.6. Міф про вимирання української мови.....76
3.2.2. Позиціонування суб'єктів і об'єктів мовної ситуації.....79
3.2.2.1. Позитивна саморепрезентація.....83
3.2.2.2. Позиціонування ідеологічних опонентів.....85
3.2.3. Дезінформація.....93
3.2.4. Інтерпретація фактів.....100
3.2.5. Дискредитація.....105
3.2.6. «Навішування ярликів».....112

3.2.7. Стереотипізація.....115
3.2.8. Підміна понять.....118
3.2.9. Гіпостазування.....123
3.2.10. Спекулятивне аргументування.....126
3.2.10.1. Апелювання до логіки.....130
3.2.10.2. Апелювання до моралі.....132
3.3. Маніпулятивні прийоми в безпосередній комунікації.....134
3.3.1. Еквівокація (зміна теми).....136
3.3.2. Повторювання і градація.....138
3.4. Використання кванторів, слів тотальності та статистичних даних..139
3.5. Використання аналогій.....142
3.6. Видавання окремої точки зору за «глас народу».....145
3.7. Гра на почуттях.....147
3.7.1. Створення скандалу.....150
3.8. Солідаризація.....151
3.8.1. Заклики.....153
3.8.2. «Ховання» за «*ми*».....157
3.8.3. Демонстрування і підкреслення щирості.....158
3.9. Посилання на авторитети.....160
3.9.1. Тексти впливу.....162
Розділ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ СТРАТЕГІЙ У ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
4.1. Політичний дискурс ЗМІ в Україні.....166
4.2. Маніпуляції суспільною свідомістю в масмедійній комунікації.....169
4.3. Заголовки.....176
4.4. Інтернет.....177
Розділ 5. МАНІПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОВНИХ ЗАСОБІВ
5.1. Оцінна лексика.....180
5.2. Метафора і метонімія.....183
5.3. Стилістично знижена, пейоративна, жаргонна лексика.....189
5.4. Жарти, мовна гра.....192
5.5. Іронія.....197
Розділ 6. РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПИТАННІ.....199
ВИСНОВКИ.....204
Використана література.....208
Використані джерела.....220
Додаток.....225

Де українців два, там і лінгвістів двоє.

Євген Плужник

ПЕРЕДМОВА

Мовна ситуація в Україні без перебільшення є парадоксальною: за Конституцією державна мова одна, проте в країні вільно функціонують дві з майже повною відсутністю в деяких регіонах мови-опонента. Де-факто Україна продовжує жити в умовах білінгвізму. Справжня суть мовних процесів в Україні, маскованих у дослідженнях термінами «взаємодія», «взаємовпливи», «взаємозбагачення», а насправді диглосна двомовність, супроводжена функціональною нерівністю мов, сумнозвісне мовне планування останніх років призвели до звуження сфер функціонування української мови на більшій частині території України й падіння її престижу. Сучасні соціологічні й соціолінгвістичні дослідження засвідчують більшу комунікативну потужність російської мови загалом в Україні та в окремих регіонах, її домінування в багатьох сферах життя.

Попри толерантність мовної політики українізації порівняно з мовною політикою Латвії та Естонії, політикою тієї ж Росії та деяких європейських країн, наприклад Франції, поступове розширення функцій української мови супроводжується негативними суспільними реакціями, переважно в південному та східному регіонах. Багато міст тут проголосили російську «регіональною» мовою, тоді як такі дії не належать до їхньої компетенції. Закон «Про мови в Українській РСР» від 1989 року [224] визначав єдиною державною мовою в Україні українську, хоча в багатьох статтях окремо фіксував можливість використання російської мови за небажання або нездатності спілкуватися державною. Документ закріплював особливий статус російської мови в Україні, встановлював найширші можливості для її використання. Наприклад, у статті 4 Закону сказано, що російська мова є мовою міжнаціонального спілкування, а держава зобов'язана забезпечити «вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування». Закон встановлював також, що російська мова може бути мовою роботи, діловодства та документації (стаття 11), мовою технічної й проектної документації (стаття 13), мовою виховання та одержання освіти (статті 25-28) тощо. Широкі гарантії щодо користування й навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови

(це повною мірою стосується російської мови) в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства передбачає й Закон «Про національні меншини в Україні».

Мовне питання в Україні сьогодні штучно політизується. Воно є обов'язковим складником ідеологічної риторики різних політичних сил, порушується переважно в періоди перед виборами, виноситься на найвищий політичний рівень, формує специфічний дискурс – замкнену комунікативну ситуацію (подію), сформовану низкою лінгвальних і екстралінгвальних чинників. І хоча політологи називають мовнореформаторські ініціативи української влади політичною спекуляцією, не можна не помітити розпалювання міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі, тенденції до поглиблення ментальних суперечностей між громадянами зі сходу і заходу країни, які мають на меті відволікти увагу громадян від соціальних та економічних проблем, а також від браку інших життєво важливих ідей і ініціатив політиків і політичних об'єднань. На засіданні круглого столу «Українській мові – всенародну підтримку» 9 листопада 2011 року президент Національної академії наук України академік Б. Є. Патон слушно зауважив: «Ми свідки того, наскільки питання мови сьогодні спекулятивно заполітизовані, як їх використовують партії в міжпартійних змаганнях. А повинно бути інакше: гору мають брати не політичні амбіції, а науково виважені оцінки й висновки, на яких має ґрунтуватися виважена прагматична політика мовної розбудови держави».

Нинішня влада демонструє нові підходи в мовній політиці. На сьогодні Президент України В. Ф. Янукович підписав прийнятий 3 липня 2012 року в парламенті Закон № 5029-VI «Про засади державної мовної політики». З посиланням на ратифіковану Верховною Радою України «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин» у мовне законодавство впроваджено поняття «регіональна мова», що отримує на території її поширення такі самі права, що й державна. Тексти і закону, і Хартії вже отримали експертну оцінку науковців і юристів, які одностайні у висновку: положення документів суперечать Конституції України та Хартія використовується не за її призначенням.

Для досягнення своїх політичних цілей інші політичні об'єднання використовують мовне питання з не меншою майстерністю. «В економіці український націоналіст і «радянський інтернаціоналіст» можуть зійтися – та не в мовному питанні. Саме це питання є домінантою того протистояння, яке й підтримують обидва табори, дозволяючи їм збирати

під свої знамена друзів під однаковим гаслом «Хто не з нами, той проти нас» [243]. А отже, перед автором запропонованої книги стояло завдання здійснити порівняльне дослідження реалізації маніпулятивних стратегій у дискурсах сучасних українських політичних сил з різними поглядами на питання мовного будівництва в державі, виявити засоби інтенсифікації маніпулятивного впливу щодо питання мови та за можливості реконструювати реальне прагматичне тло, зокрема інтереси тих, хто структурує сьогодні цей політичний дискурс. Російський лінгвіст М. І. Жинкін дуже точно зауважив, що «розуміти треба не мовлення, а дійсність» [52, с. 92]. Вивчення особистісних і суспільних мотивів, перлокутивних цілей, а також завуальованих інтенцій – осмисленого чи інтуїтивного наміру адресанта, що визначає внутрішню програму мовлення та спосіб її втілення [10, с. 116] – складне, але важливе завдання.

Детермінований зв'язок мовної політики та мовної ситуації в українському соціумі визначає входження до ієрархії суб'єктів мовної політики не лише органів влади, урядових структур, а й громадських і наукових організацій, мистецьких кіл і численних об'єднань громадян, а також засобів масової інформації. Сьогодні на всіх рівнях, в усіх сферах життя громадяни України, і насамперед політики, намагаються висловити своє бачення мовної політики. У книзі увагу зосереджено на мовному складникові передвиборчої риторики українських політиків, а також на діяльності теперішньої влади з мовного планування й реформування в державі. Предметом аналізу стали тексти, в яких порушені проблеми мовного буття країни. Передусім це тексти політичного дискурсу – програмні документи кандидата в президенти В. Ф. Януковича та Партії регіонів, розпорядження владних структур, публічні виступи політичних і громадських діячів, заяви з проблем мовної політики та коментарі держслужбовців. Проаналізовано матеріали, присвячені двомовності, змінам мовного законодавства, мовній ситуації. Це масив текстів, зібраних у часовому проміжку від початку 2010 року до сьогодні, для аналізу яких було застосовано комплекс спеціальних лінгвістичних методів: контент-аналіз, дискурсивний аналіз, зокрема інтегративний дискурсивний аналіз, який дає змогу виявити логіку адресанта та її реалізацію в мовній структурі тексту, а також критичний дискурсивний аналіз, що пропонує розшифрування ідеологічних компонентів висловлення.

Як головний інструмент поширення маніпулятивних повідомлень дискурс засобів масової інформації представлений у дослідженні матеріалами в друкованих та електронних виданнях, записами

телевізійних ток-шоу. Не залишилася поза нашою увагою й інтерактивний складник комунікації – інтернет-форуми та коментарі так званих «пересічних» громадян, що розміщуються після матеріалів електронних ЗМІ. З одного боку, вони відображають суспільну думку, з іншого – є інструментом маніпуляції, адже часто є замовленням тієї чи тієї політичної сили на провокування суперечки, розпалювання сильних емоцій довкола обговорюваної проблеми.

Затребуваність дослідження механізмів маніпулятивного впливу на погляди, переконання, ідеї й бажання людей сьогодні важко поставити під сумнів. Прийоми і методи маніпуляцій масовою свідомістю різноманітні й постійно оновлюються. Соціальні психологи одностайні в тому, що маніпуляція позбавляє особистість свободи набагато більшою мірою, аніж пряме позбавлення свободи. Цілком можна спрогнозувати в середньотерміновій перспективі обмеження функціонування української мови в майже усіх сферах життя із застосуванням для цього наявних можливостей тиску державної машини влади під приводом захисту «прав російськомовного населення» та подальше звуження її узусу шляхом формування відповідної суспільної думки. Отже, питання мови зараз є не лише лінгвістичним і політичним явищем, а й питанням національної безпеки.

Суспільство, яке не має інших засобів протидії такому впливові, окрім формування відповідної суспільної свідомості, має бути поінформоване щодо різних політтехнологій, особливо тих, що стосуються важливих і іноді дражливих питань – мовного життя, етнічного життя, конфесійного життя соціуму. Озброєння суспільства такими знаннями стримуватиме подальше його розгойдування і розгортання деструктивних процесів у ньому. Впевнені, що роз'яснення проблем мовного життя, відокремлення реальних проблем від спекулятивних і надуманих не просто слугуватимуть констатації поточного стану справ, а дадуть позитивний імпульс його зміні.

Актуальність лінгвістичних розробок даної проблеми засвідчує також і започаткований у квітні 2012 року громадською організацією «Телекритика» проект «Моніторинг політичних ток-шоу та підсумкових інформаційно-аналітичних телепрограм українських каналів з навчальним відеокомпонентом» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». У рамках проекту запроваджений аналіз виступів речників політичних сил (провладних та опозиційних) на предмет використання ними маніпулятивних прийомів та спроб генерувати інформацію, що не

відповідає об'єктивній суспільній потребі в адекватному інформуванні щодо подій суспільно-політичного життя країни [241].

У світовій науці поширений погляд на соціолінгвістичні розвідки як на засіб, який може вплинути на розв'язання певних соціальних та національних проблем чи принаймні пом'якшити їхню гостроту і таким чином сприяти соціальній стабільності. Справді, соціолінгвістичне дослідження явища маніпуляції із залученням даних політології та психології дає змогу дослідити мовленнєві спільноти, на яких поширюється маніпуляція, і опрацювати систему протидії деструктивному мовленнєвому впливові. А визнання важливості людського фактора у вивченні мовних явищ, надання інтуїції дослідника статусу повноправного компонента мовознавчого аналізу – все це є свідченням того очевидного факту, що жодна людина, зокрема й мовознавець, не може в кожний момент опинитися поза мовою. Слушними в цьому сенсі вважаємо слова Р. О. Будагова, що «в лінгвістиці нашого часу не можна протиставляти наукове начало началу, яке ґрунтується на прагненні людини впливати на рідну для неї мову» [24, с. 103]. Саме така нескромна мета стояла перед автором цього дослідження з огляду на мовну ситуацію, яка склалася в Україні. Втішні перспективи розвитку мовної ситуації в країні, на наше тверде переконання, залежать сьогодні передусім від дії суб'єктивного фактора – зусиль самих мовців, спрямованих на коригування власної мовної поведінки й незалежне мислення.

Розділ 1. МОВНА СИТУАЦІЯ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

Мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням,
чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним,
а стає також – і то часто насамперед,
питанням політичним, соціальним і культурним.

Юрій Шевельов

1.1. Мовна й національно-політична гетерогенність населення України

Мовна ситуація в будь-якій державі не повторює за своєю конфігурацією будь-яку деінде. Сукупність функціонально розподілених мовних утворень (окремих мов або форм їх існування), використовуваних в адміністративно-територіальному об'єднанні або в рамках етнічної єдності, зазвичай визначають соціо-, етнолінгвістичні, соціально-економічні, а також політичні фактори в країні. Поява в останні десятиліття наукових розвідок, в яких зроблено спробу типологізувати мовні ситуації, пояснюється невідкладністю розв'язання практичних завдань мовного планування та мовного будівництва, що постали перед державами на пострадянському просторі, зокрема й перед Україною.

Мовна ситуація в нашій країні неоднорідна. Під час останнього перепису населення 2001 року [54] російську мову назвали рідною 14 273 тисячі громадян, або 29,6 % населення країни, – майже всі росіяни в Україні (17 % від загальної чисельності населення). І всього лише 3,9 % від їхньої загальної кількості рідною вважають українську. Рідною українську мову визнали 67,5 % населення України. При цьому нею спілкуються приблизно 53 % громадян України (російською – 45 %) [245]. Звучать і інші цифри. Зокрема, за результатами проведеного в період 12-22 серпня 2011 року дослідження Research & Branding Group, практично для половини (47 %) жителів України основною мовою спілкування в сім'ї є українська мова; російською вдома спілкуються 37 % респондентів; і російською, і українською – 15 % українців [265].

Українська мова переважає в Західній України, в центрі та на північному сході, російська – в Донбасі, Криму та на півдні [239; 33].

На півдні та сході України склалися сприятливі умови для розвитку та функціонування масової двомовності. Переважна більшість населення цих областей – хто на активному рівні, хто на пасивному – двомовна. Соцопитування, звісно, не враховують фактор суржику, часто виникає плутанина і з конкретикою терміна «рідна мова», що зумовлює певну нерелевантність даних. Наприклад, значний відсоток українців, вважаючи своєю рідною мовою українську, в повсякденному житті послуговується російською.

Наслідки попередніх асиміляційних процесів виявляються нині в тому, що мови всіх інших етнічних груп не помітні на мовній карті України. За даними опитування, проведеного в 2006 році в межах проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», іншу мову (не українську і не російську) вважають рідною 1,4 % населення, спілкуються іншою мовою 0,9 % [104, с. 101-105]. Згідно з даними Всеукраїнського перепису 2001 року [269] рідною російську мову вважали 96 % етнічних росіян, а також 89 % українських греків, 83 % євреїв, 65 % німців, 63 % білорусів, 54 % грузинів і майже 15 % українців. А отже, розтиражована сьогодні теза про багатомовність України не відповідає дійсності. Насправді мовну ситуацію нашої країни визначає конкурування на її території двох мов. Також можемо зробити висновок, що всупереч поширюваній певними політичними колами думці про те, ніби в Україні українська мова розвивається за рахунок російської та мов інших національностей, всі мови меншин, поширені в Україні, а також українська, є «донорами» для російської мови. Винятком є лише поляки: з-поміж опитаних 71 % рідною вважають і не мову своєї національності, і не російську, а українську [239].

В Україні питання про національну та етнічну належність, важливим фактором формування якої є мова, традиційно дискутується. Мовна й етнічна гетерогенність громадян, а передусім нетотожність мовної та етнічної сфер життя українців, що зумовлюють якщо не конфлікт, то напруження в українському мовному просторі, є причиною використання питання мови як символу на виборах. Київський міжнародний інститут соціології, аналізуючи сьогоднішню ситуацію в Україні, дійшов висновку, що північ і захід України, з одного боку, як і південь та схід − з іншого, мають майже однакові погляди на політичні свободи, правову рівність, ринкову економіку, приватну власність тощо. Відмінність виявляється в національно-політичній

орієнтації цих частин країни. Особливо це стосується відносин між Україною та Росією та стану російської мови в Україні. Навіть якщо для більшості населення соціально-економічні проблеми перебувають на першому плані, українці схильні більше довіряти тим політикам, які демонструють близькі їм національні почуття [268]. Кілька років тому Київський центр політичних досліджень і конфліктології здійснив дослідження електоральних переваг українців, пов'язаних із мовою [248]. Його результати засвідчили тісний зв'язок електоральних переваг з мовою, яка домінує в тому або тому регіоні. Таку залежність продемонстрували президентські вибори 2004 року. Наприклад, Віктор Янукович у третьому турі отримав більше половини голосів у тих областях України, де більше поширена російська мова: Донецька (93 %), Луганська (92 %), Дніпропетровська (63 %), Харківська (68 %), АР Крим (81 %), Одеська (68 %), Запорізька (70 %), Миколаївська (70 %), Херсонська (52 %). Водночас електоральні переваги мають сильну кореляцію з мовою виборців. Як показав статистичний аналіз голосування, електорат Віктора Ющенка разюче відрізнявся за мовною та національною ознаками від електорату Віктора Януковича – його основу складали українськомовні українці (67 %) і 17 % російськомовних українців. Етнічні росіяни становили в електораті Ющенка всього близько 6 %. В електораті Януковича українськомовних українців було лише 11 %, водночас 33 % – російськомовних росіян і 41 % – російськомовних українців (ще 14 % складають громадяни, які використовують однаково часто дві мови).

Пояснення таких розбіжностей національно-політичних орієнтацій слід шукати в історичних, демографічних і соціальних процесах, що відбувалися на цих територіях. До 1991 року Україна фактично перебувала під владою чужих імперій, наслідки чого помічаємо ще й сьогодні на культурному, соціально-етнічному й економічному рівнях. Тривале панування Російської імперії й Радянського Союзу й їхня русифікаційна політика не пройшли безслідно для Східної України, де націєтворчі імпульси були надто слабкими. «Якщо в часи Російської імперії вплив живої російської мови поширювався звичайно в містах та промислових центрах, а літературної – переважно серед державних службовців, інтелігенції та вищих соціальних прошарків, незначною мірою охоплюючи основну тоді масу українського народу – селянство, то починаючи з 30-х рр. 20 ст., а особливо в повоєнний час, він значно посилився. Це було наслідком як інтенсивних міграційних

процесів (переселення селян до міст, росіян в Україну, а українців – у Росію), надзвичайно централізованої адміністративної політики, так і політично-ідеологічних настанов: офіційне проголошення в 2-й половині 40-х рр. 20 ст. особливої ролі російського народу і російської мови в СРСР та взятого в 70-і рр. курсу на створення "нової історичної спільноти людей – радянського народу"», – пише в Енциклопедії «Українська мова» О. О. Тараненко [161, с. 745]. У Західній Україні, на відміну від Східної, були сприятливіші умови для націєтворення, хоча й тут еліта зазнавала впливу інших культур. Західноукраїнська частина була розподілена впродовж багатьох віків і перебувала під пануванням Польсько-Литовської імперії, імперії Габсбургів і Радянського Союзу. Ці різні панівні системи залишили помітні сліди в мовній і культурній традиціях України.

1.2. Проблема двомовності в Україні

Білінгвізм на українському ґрунті, безперечно, має свої особливості, зумовлені генетичною спорідненістю української й російської мов, масовим поширенням та неофіційним розмежуванням сфер функціонування мов. До певного часу практика двомовності оцінювалася позитивно, проте сьогодні засуджується, висміюється, стає приводом для гострих дискусій. Білінгвізм називають «задавненою хворобою». Водночас українсько-російську двомовність пропонують розглядати як закономірне, «історично зумовлене» явище й оцінювати як «певний здобуток у культурі спілкування». Для розв'язання наявних проблем пропонують законодавчо закріпити білінгвізм, який вважають об'єктивною реальністю нашого буття. Суспільну думку покликані сформувати численні соціологічні дослідження ставлення громадян до такої мовнореформаторської ініціативи. За результатами опитування, проведеного Research & Branding Group у період з 12 по 22 серпня 2011 року в 24 областях України й АР Крим, за українську мову як єдину державну висловилися 48 % українців, а за дві державні мови (українську й російську) – 49 % опитаних. У регіональному розрізі число прихильників єдиної державної мови (української) переважало на заході (88 %) і в центрі (65 %) країни, а «двомовні»

представляли переважно південний схід України (76 %) [265]. У ході опитування Фондом «Деміниціативи» і Українським центром ім. Разумкова 10-15 серпня 2012 року 53,8 % респондентів висловилися проти надання російській мові офіційного статусу, 38,4 % відповіли, що підтримують надання російській мові офіційного статусу, 7,8 % вагалися з відповіддю [209]. Отже, якщо вірити отриманим даним, число прихильників офіційної двомовності за рік скоротилося з 49 % до 38,4 %.

Завдяки відповідній мовній політиці радянських часів засвоєння російської мови громадянами відбувалося шляхом викладання її в освітніх закладах та переведення офіційних паперів на цю мову. Щонайменше з початку XVIII ст. ініціативу, яка визначала особливості внутрішнього розвитку значної частини України, перехопила Росія, і щодалі більше реалій і сценаріїв повсякденного життя визначалися через російську мову. Усі економічні, технічні та інші новації, які поступово впроваджувалися в українське життя протягом трьох століть (від перших парових двигунів і до найсучасніших комп'ютерних технологій), у свідомості українців вперше сприймалися через російську мову [165, с. 38]. Це не могло не позначитися на розвиткові функціональних стилів української мови. «Гармонійна» російсько-українська двомовність в Україні набула масового характеру, і російська мова перебрала всі функції української, яка стала мовою «побутовою». По суті, сформувалася ситуація диглосії, за якої українська мова мала «низький» статус (у Р. Белла це «припустима» мова [11, с. 243]), а російська мова – «високий» статус. Домінування російської мови не давало змоги українській нормально розвиватися й функціонувати, всіляко перешкоджаючи формуванню необхідних рис, притаманних справжній державній мові [165, с. 38].

Компанія Researching Branding Group з'ясовувала ступінь володіння українською та російською мовами в усіх регіонах України. Згідно з даними цього опитування вільно або на достатньому рівні українською мовою володіє 86 %, а російською мовою – 92 % громадян України [239]. Володіння обома мовами (хай і не однакове за ступенем) не є результатом їхнього спеціального вивчення, а зумовлене просто тим, що людина народилася та постійно (або давно) живе у просторі, де одночасно, хоча й по-різному, функціонують обидві мови. І живучи в цьому просторі, мовець просто не може не орієнтуватися в цих мовах, наголошує В. М. Труб [165, с. 37].

Російська мова, позбавлена на чужій території зв'язків з джерелами етнічної культури, є периферійною відносно центрів кодифікації літературної мови, а отже, далека від нормативного взірця. Це твердження справедливе, звичайно, стосовно усного російського мовлення в Україні, яке відрізняється від фонетико-артикуляційних та інтонаційних нормативних взірців «материкової» російської мови. Разом з тим цього не можна стверджувати про писемну форму російської мови – художні, наукові, публіцистичні тексти, що створюються в Україні.

Незважаючи на втішні висновки окремих дослідників про готовність до змін у сфері мовного функціонування різних мовних груп [188], упродовж останніх двох десятиліть у країні відбувався невпинний процес гомогенізації двомовних середовищ. За даними Інституту соціології НАН України, частка громадян, які вдома послуговувалися українською мовою, за період із 1992-го по 2011 рік зросла з 36,8 % до 42,8 %, а кількість тих, хто користується російською, збільшилася з 29 % до 38,6 %. Це відбулося насамперед за рахунок громадян, які раніше стверджували, що вживали в родинному спілкуванні обидві мови – їхня частка за цей час скоротилася з 32 % до 17,1 %. Серед мовних проблем слід визнати і зростання територіальних відмінностей мовної ситуації в різних регіонах [89, с. 403]. На користь української мови гомогенізація відбулася лише в Західній Україні, тоді як в інших регіонах тривав повільний, але невпинний процес русифікації: в центрі з 5 % колись двомовних лише 1 % перейшли на українську, а 4 % – на російську; на півдні – з 10 % білінгвів 1 % стали україномовними, а 9 % – російськомовними.

Узагальнивши численні соціологічні дослідження, можна дійти висновку, що серед етнічних українців частка двомовних майже в три рази більша, ніж частка двомовних серед етнічних росіян, а серед тих, хто вважає рідною мовою українську, частка двомовних майже в два рази вища за частку двомовних серед тих, хто рідною мовою вважає російську. «Україномовний оказіяліст щиро перейнятий етикою спілкування, – зазначає публіцист Олександр Шарварок, – проте несамохіть провокує російську одномовність там, де в дев'яти випадках із десяти істотної потреби в цьому немає» [180, с. 48]. А за словами Івана Дзюби, «у мовній сфері ніякі аргументи ні на кого не діяли, не діють і ніколи не діятимуть». «Узвичаєна практика – тут вищий закон, рутинна потреба – священна мірка. Тобто це справа емоцій, житейського інтересу, ледачкуватої зручності (коли брати на рівні особистості,

а не на рівні державної політики)» [42, с. 3]. «“Хатні” україномовні вже в наступному поколінні поповнюють лави охочекомонних російськомовних, щоб згодом, отримавши університетську освіту, доводити непродуктивність державної мови порівняно зі «світовою» – російською» [180, с. 48] Отже, двомовними в Україні є головним чином етнічні українці та ті, хто вважає рідною мовою українську. Для етнічних росіян та тих, хто рідною мовою називає російську, кодові перемикання не властиві.

Мовна група російськомовних українців є спільнотою динамічною й досить неоднорідною. До неї входять і ті, хто народився в українськомовних родинах (зазвичай у селах), але, змінивши місце проживання або соціальне середовище, потрапив під тиск мовного середовища українських міст, в якому живе, вчиться і працює. Згадаємо тут широко цитовані слова української соціолінгвістки Л. Т. Масенко: «Мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мову мовою пристосування, а українську – мовою протистояння» [97, с. 134]. Найкращою ілюстрацією цієї тези буде заувага щодо ситуації в столиці України, мовний простір якої відображає комунікативну практику всього населення країни, як «середня температура по палаті». На сьогодні ситуацію Києва слід визнати як двомовну з переважанням російськомовного спілкування, зазначають виконавці соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації Києва (2000 рік) Ганна Залізняк і Лариса Масенко, подаючи такі дані: переважно російською в повсякденному житті спілкуються 52,5 % киян, сумарно переважно українською – 14,8 %, рівною мірою українською і російською мовами – 32,0 % [55, с. 7-8]. «Совєтський рудимент упередженого сприйняття української мови як менш престижної, ніж російської, ще не викорений до кінця з масової свідомості мешканців столиці», – наголошують автори дослідження [55, с. 18]. У публіцистичному дискурсі кілька років тому виникло і вже достатньо поширилося поняття «київського компромісу». «У Києві склався цікавий білінгвізм, коли ніхто не переходить з мови на мову і не змушує до цього співбесідника», – пише у своєму блозі на електронному ресурсі «Українська правда» журналіст Остап Кривдик. Це поняття для дослідників становить значний інтерес, з одного боку, як новостворений міф, а з іншого – як позначення відомої ситуації, а саме комунікації, яка відбувається між носіями двох споріднених мов без зміни ними власного коду.

«Білінгвізм сам по собі не зникає, його не можна скасувати навіть найрадикальнішими постановами» [165, с. 43], – справедливо зазначає В. М. Труб. Хоча досвід мовно-культурної політики сусідніх українському народів свідчить про зворотне. Маємо й сумний приклад. У зв'язку з тим, що в Білорусії в 1998 році російську мову оголосили другою державною, білоруська мова втратила авторитет, який і без того не був особливо високим. Відбулося інтенсивне витіснення білоруської мови спочатку з політичного дискурсу, а потім і з культурної та освітньої сфер. У Білорусі, за даними перепису 2009 року, вдома білоруською розмовляли лише близько 23 % населення. Такими є результати запровадження другої державної мови за умов диглосії.

1.3. Світова практика мовного будівництва

Професор Темпльського університету (Філадельфія, США) Анета Павленко, названа виданням «Німецька хвиля» (Deutsche Welle, dw.de) одним з провідних світових фахівців із питань багатомовності, 10.01.2012 в інтерв'ю, присвяченому обговоренню мовної ситуації в Україні, зазначила: «В Україні, принаймні у певних політичних колах, термін «двомовність» – це лайливе слово. Це відрізняє Україну від решти глобалізованого світу, включно із пострадянськими країнами, такими як Вірменія чи Казахстан, які прагнуть, щоб їхнє населення стало дво- або ж тримовним. 1991 року Україна отримала спадок, про який уряди багатьох країн можуть тільки мріяти, – населення, яке однаковою мірою добре володіло одразу двома мовами. Але замість того, щоб використовувати це як стартову позицію і заохочувати людей вчити додаткові мови, українські політики витратили багато часу на те, щоб перетворити двомовне населення на одномовне. З лінгвістичної точки зору – це ненормальна ситуація, адже в усьому світі знання двох мов вважається надбанням. <…> Насправді ж мови можуть співіснувати і використовуватися в різних сферах життя. Прикладом цього є багато країн».

Поза очевидною заангажованістю науковця в оцінках мовної політики української держави (намагання українських політиків перетворити населення на одномовне – українськомовне не зовсім

очевидні), впадає в око нерозрізнення двомовності (багатомовності) як мовної компетенції індивіда (володіння мовами) і білінгвізму як соціально-мовної ситуації, коли відразу дві мови визнані державою офіційними з рівноправним юридичним статусом для кожної з них. Так само як в країні з однією офіційною мовою суспільство може складатися з громадян, які знають декілька мов, в державах, які оголосили офіційними дві чи декілька мов, багато громадян є одномовними. З лінгвістичної точки зору будь-яка ситуація не може бути «нормальною» чи «ненормальною», а вимагає вивчення, а також аналізу прикладів мовних ситуацій, у яких мови співіснують і використовуються в різних сферах.

Кожен європеєць зазвичай різною мірою послугується кількома мовами. Крім національної чи державної мови країни, в якій він живе, це регіональна чи етнічна мова: в Іспанії баскська, галісійська і каталанська; у Франції бретонська, ельзаська, провансальська, фламандська і для багатьох – арабська; в Німеччині фризька, лужицькі й турецька, в Італії сардинська; у Великій Британії – ґельська та інші говірки Шотландії, Уельсу й Корнуелу й афро-азіатські мови колишньої імперії [231]. При цьому затвердження у функції державної мови найчисельнішої й корінної нації, яка дала назву державі, відповідає світовій практиці [28, с. 53]. Офіційна двомовність і багатомовність є винятком серед європейських держав (6 країн з 47), а не загальноєвропейською практикою, як це українцям в останні роки намагаються навіяти. Такими винятками є Швейцарія, де німецька, французька й італійська вважаються національними і державними, а ретороманська національною (однак у кожному з кантонів цієї конфедерації використовують свою мову, тримовність функціонує лише в центральних органах влади), Люксембург (у школах вивчають німецьку й французьку, хоча населення говорить місцевим діалектом німецької), Бельгія (два народи, які проживають на території цієї країни, – фламандці і валлони, розмовляють відповідно голландською й французькою мовами), Ірландія, Білорусь та Фінляндія. Отже, одна група країн із двома чи більше офіційними мовами – це держави, які мають історичні особливості, наприклад, зведення різних етнічно-мовних територій (як-от у Бельгії та Швейцарії). Там ідеться про вживання різних мов на різних теренах, але виникають конфлікти щодо їх використання на національному рівні, а також у місцевостях зі «змішаним» населенням. Друга група – це колишні колонії чи залежні

території, де збереглася мова нації-колонізатора як данина традиції чи запорука непорушності прав її представників, що проживають на території нових держав. І в кожній з них свої проблеми, породжені багатомовністю. Наприклад, у Швейцарській конфедерації, яка складається з 26 кантонів і напівкантонів (19 – німецько-, 6 – франко-, 1 – італомовний), двомовна модель в окремо взятому кантоні Берн не виправдала себе, оскільки призвела до загострення національних та мовних конфліктів. До 1970-х років кантон складався з німецькомовних та франкомовних масивів. Це спричинило потужний сепаратистський рух у франкомовній і католицькій історичній провінції Юра, результатом чого стало створення окремого франкомовного кантону під цією назвою.

Також не варто забувати, що бельгійської, чи швейцарської, чи люксембурзької мов не існує.

Захисники «гармонійної» двомовності наводять як приклад толерантного розв'язання міжмовного конфлікту досвід Фінляндії. Але звернімо увагу на той факт, що на час проголошення державними в 1919 році фінської та шведської мов фінську мову використовували більше 80 % населення країни. Білінгвізм у Фінляндії має давню історію і пов'язаний із міжнародними зобов'язаннями. І сьогодні країна виконує свої зобов'язання стосовно дотримання прав шведськомовних громадян – їхню мову використовують у суді, управлінні, середній та вищій освіті. Насправді є перебільшенням трактувати шведську мову у Фінляндії як повноцінну державну. Згідно із Законом про мови, що був прийнятий 2003 року й набув чинності 1 січня 2004 року, у Фінляндії муніципалітети можуть бути одномовними (фінськими або шведськими) або двомовними (шведсько-фінськими). Статус останніх надають тим одиницям, в яких мешкає не менше 8 % (або від 3 тисяч) представників відповідної національності. Кожних 10 років статус муніципалітету переглядають. Нині у Фінляндії діють такі муніципалітети: 21 двомовний із фінською більшістю, 23 двомовних зі шведською більшістю, 3 одномовних шведських й 399 одномовних фінських.

Часто Канаду згадують як показовий приклад співіснування двох культур і мов – англійської й французької. Але досвід двомовності Канади засвідчує наростання сепаратистських настроїв тієї частини країни, населення якої є носіями другої державної мови – за результатами референдуму 1997 року франкомовна провінція Квебек мало не відділилася від країни. Франкомовні громадяни

Квебека, які часто не говорять англійською, зіткнулися з проблемою трудової резервації. У статті «Двоязика небезпека» після докладного аналізу досвіду розвинутих європейських країн у галузі мовних відносин Л. Т. Масенко зауважує: «Ті поодинокі європейські й північноамериканські країни, де двомовність, як-от у Бельгії, Канаді і Фінляндії, або тримовність, як у Швейцарії, що їх українські газети, які видаються за московські гроші, постійно ставлять нам у приклад, лише унаочнюють небезпеки такої мовної політики для територіальної цілісності країни» [94, с. 3].

Як зазначає соціолінгвіст У. Вайнрайх, на якого посилалося не одне покоління вітчизняних дослідників мовної ситуації, «довколишнє середовище може закріплювати за кожною мовою певні теми й типи співрозмовників єдиним для всієї групи чином. В одних суспільствах білінгвізм не вітають, в інших пошановують. В одних суспільствах перемикання з мови на мову допускається, в інших – засуджується» [27, с. 25]. Показовий приклад Ірландії: недостатні зусилля ірландців з підтримки своєї мови призвели до фактичного витіснення її англійською. На момент здобуття незалежності на початку XX ст. до 20 % представників цієї нації спілкувалися виключно своєю мовою; нині мовою повсякденного вжитку вона є лише для 70 тисяч із 4,5 мільйона осіб (хоча близько третини населення визнає її рідною). До такої ситуації призвело обмеження офіційно обов’язкових сфер застосування ірландської мови. Вона обов’язкова для вивчення тільки в молодших класах, але у вищих навчальних закладах, як і в діловодстві владних органів, панує англійська.

У сьогоднішню добу глобалізації кожна мова бореться за своє виживання. Варто подивитися на суперечку довкола мови, яка точиться у Франції, і це зважаючи на те, що французька мова має міжнародне поширення й високий престиж як усередині держави, так і за її межами. Про те, що французька є державною у Франції, уточнено було у французькій Конституції лише 1992 року. У 1994-му уряд країни схвалив так званий «закон Тубона» (за прізвищем тогочасного міністра освіти) про впровадження мовної політики, спрямованої на обов’язкове використання французької мови в усіх сферах життя. Впровадження цього закону супроводжувалося відповідним жорстким контролем, а його порушення спричиняло відповідні санкції (штрафи від 1 до 5 тисяч доларів США). Стурбованість англізацією країни об’єднала людей, чутливих до мовного питання, в численні неурядові громадські

організації. Їхні назви промовисті: «Право зрозуміти», «Майбутнє французької мови», «Захист французької мови», «Асоціація на захист та поширення французької мови», «Заклик Європейського комітету поважати культури та мови Європи». Незважаючи на те, що «закон Тубона» виконується в країні добре, ці та інші організації не втрачають пильності, складаючи листи протесту і заохочення, проводячи спільні заходи та ініціюючи судові справи проти приватних і державних підприємств, які, ігноруючи французьку мову, порушують тим самим права споживачів. Вони активно вимагають показових санкцій проти французьких службовців, що беруть участь у міжнародних заходах, у разі «мовного дезертирства» [30, с. 72-74].

А що ж у Росії, найбільшій полінаціональній державі на пострадянському просторі, яку заповзятливі перетворювачі в життя «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» намагаються не згадувати в своїх аргументах? Передусім Російська Федерація відмовилася від ратифікації цього міжнародного документа. Натомість Постановою уряду Російської Федерації від 29 грудня 2005 року (№ 333) введено в дію Федеральну цільову програму «Російська мова», розроблену Російською академією наук, МДУ ім. М. В. Ломоносова, Санкт-Петербурзьким державним університетом, Державним інститутом російської мови ім. О. С. Пушкіна та іншими установами й навчальними закладами. Метою програми є «створення умов для повноцінної реалізації функцій російської мови як державної мови Російської Федерації й мови міжнаціонального спілкування для зміцнення державності, національної безпеки та престижу країни, розвитку інтеграційних процесів у державах – учасницях СНД, повноправного входження Російської Федерації у світовий політичний, економічний, культурний і освітній простір». Програма спрямована також на адаптацію до російськомовного середовища колишніх громадян країн пострадянського простору. Автори російського посібника з курсів практичної комунікації стурбовані станом російської мови: «Сьогодні суверенітет Росії, її безпека прямо пов’язані зі станом російської мови, з тими факторами, які визначають її психічні й соціальні перспективи. Ситуація з російською мовою як «картиною світу» нації настільки складна і неоднозначна, що самому існуванню російської мови загрожують численні фактори як лінгвістичного, так і екстралінгвістичного порядку. Глобалізація, прагнення до цивілізаційної уніфікації, економічні перетворення

призводять до того, що російська національна культура сприймається як периферійна, а російська мова зазнає англійськомовної експансії, а в соціально-психологічному плані – впливу просторічних, жаргонних та інших ненормативних факторів, що прямо залежать від самоідентифікації народу й кожного окремого носія російської мови» [19, с. 55]. Разом з тим науковці, окреслюючи стан російської мови в Україні, дивуються, мовляв, «спроби впливати на мовну ситуацію в інтересах російської мови сприймаються як підрив української державності» [19, с. 43]. «Очевидні передумови розпаду країни саме відповідно до специфіки ставлення до російської мови» [19, с. 44], «дистанціювання країн СНД від російської мови призводить до економічної й соціальної кризи» [19, с. 157], «остракізм, спрямований проти російської мови» [19, с. 159] – ось цитати з російського посібника з практичної комунікації.

1.4. Правовий статус мов в Україні

6 березня 2006 року Харківська міська рада (Рішення № 43/06), 25 квітня 2006 року Луганська обласна рада (Рішення № 2/13), 26 квітня 2006 року Севастопольська міська рада (Рішення № 11) постановили, зокрема, визнати російську мову в місті Харкові, в Луганській області, на території міста Севастополя відповідно регіональною. Спільним для вищезазначених рішень є те, що в кожному з актів відповідного органу місцевого самоврядування міститься посилання на «Європейську хартію регіональних мов або мов національних меншин» як підставу ухвалення рішення. Одразу ж з'явився юридичний аналіз цих рішень. Міністерство юстиції України так прокоментувало діяльність обласних і міських рад: «У зв'язку з тим, що ні Конституція України, ні Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», ні жоден інший український закон не містять положень, на основі яких до сфери компетенції органів місцевого самоврядування – міських чи обласних рад – було б віднесено вирішення питань щодо юридичного статусу мов, які використовуються в роботі цих органів чи застосовуються в межах територій відповідних територіальних громад, то положення пункту 1 Рішення Харківської міської ради, пунктів 1, 2 і 3 Рішення

Севастопольської міської ради, пункту 1 Рішення Луганської обласної ради є такими, що не відповідають українським законам, передовсім і головним чином у частині визначення російської мови як регіональної» [270].

Нормативну базу, що визначає статус і порядок застосування (використання) мов в Україні та стосується питання, що є предметом аналізу, становили на той момент, зокрема, Конституція України 1996 року; Рішення Конституційного Суду України (№ 10-рп/99) від 14 грудня 1999 року (справа про застосування української мови); Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» (№ 8312-XI) від 28 жовтня 1989 року (із подальшими змінами і доповненнями); Закон України «Про національні меншини в Україні» (№ 2494-XII) від 25 червня 1992 року; Закон України «Про звернення громадян» (№ 393/96-ВР) від 2 жовтня 1996 року (в редакції від 20 січня 2005 року); Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (№ 350-XIV) від 23 грудня 1998 року; Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (№ 802-IV) від 15 травня 2003 року; кодекси: Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року (в редакції від 15 березня 2006 року); Кодекс про адміністративні правопорушення (№ 8073-X) від 7 грудня 1984 року (в редакції від 23 лютого 2006 року); Цивільний процесуальний кодекс України (№ 1618-IV) від 18 березня 2004 року (в редакції від 16 березня 2006 року); Кодекс адміністративного судочинства України (№ 2747-IV) від 6 липня 2005 року; а також норми Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (№ 280/97-ВР) від 21 травня 1997 року (з подальшими змінами і доповненнями) та інші закони України [270], а тепер уже й Закон України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики».

У частині першій статті 10 **Конституції України** [234], прийнятої Верховною Радою України 28 червня 1996 року, сказано: державною мовою в Україні є українська мова. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України (частина третя).

Згідно **з Законом «Про мови в Українській РСР»** [224] українська мова мала юридичний статус державної (частина перша статті 2). У роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств,

установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість громадян, що проживають у місті, районі чи їх сукупності (тобто більшість населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів), становлять особи, які належать до інших (ніж українська) національностей, могли використовуватися – *поряд з українською* – національні мови цих національностей або мова, прийнятна для всього населення (частини друга та третя статті 3). Громадяни мали право звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін (частина друга статті 5). Акти місцевих органів державної влади та управління повинні були прийматися і публікуватися українською мовою, а в разі необхідності й іншою національною мовою (частина друга статті 10). Офіційні назви державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій утворювалися і подавалися українською мовою, а з правого боку (чи знизу) ці назви могли подаватися в перекладі іншою мовою (стаття 37) [270]. Отже, відповідно до закону гарантувалися: вільне використання російської мови в роботі органів місцевого самоврядування як мови роботи, діловодства й документації у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина; право громадян звертатися до будь-яких державних органів, установ та організацій, а отже, і органів місцевого самоврядування, також і російською мовою; право осіб, які беруть участь у судових чи адміністративних справах, користуватися рідною мовою, у тому числі й російською; застосування російської мови для позначення назв державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, а також топонімів – у тих місцях, де більшість громадян, що проживають у місті, районі чи їх сукупності (тобто більшість населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів), становлять особи, які належать до російської національності.

Якщо радянський закон визнавав українську мову «одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу», встановлював, що «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності», то в преамбулі нового **Закону «Про засади державної мовної політики»** [249] положення

щодо української мови сформульоване так: «Надаючи важливого значення зміцненню статусу державної – української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності українського народу, гарантії його національно-державної суверенності…» Обов'язок держави забезпечувати українській мові статус державної «з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» зовсім випав з основних положень закону. У новий документ також не перейшов пункт Закону «Про мови в Українській РСР», який встановлював обов'язок для республіканських і місцевих державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ та організацій створювати «всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею». Показовим є визначення в новому документі поняття «державна мова». У статті 1 зазначено, що «державна мова – закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, установах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики тощо». Таке визначення дозволяє підвести під це поняття не лише українську, а й іншу, передусім російську, мову, адже положення про обов'язковість у відповідних випадках застосування російської мови підпадають під визначене законом поняття державної мови.

Закон «Про засади державної мовної політики» передбачає паралельне з державною мовою функціонування регіональних мов або мов меншин, до яких зараховані російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, їдиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська й кримчацька. Дія цього положення поширюється на ті мови, які є рідними для не менш як 10 % громадян, що населяють певну територію за даними перепису. За рішенням місцевої ради або за результатами збору підписів в окремих випадках такі заходи можуть застосовуватися до мови, регіональна група якої становить менше 10 % населення території. Закон чітко не відповідає на запитання, чи вживаються регіональні мови додатково до української, чи замість неї.

Документ встановлює, що громадянам гарантовано право на отримання освіти державною мовою (проте лише в обсязі, «достатньому для інтеграції в українське суспільство» (ст. 20, абз. 1)) і регіональними мовами або мовами меншин – в регіонах,

«передбачених законопроектом». Це стосується як дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, так і вищих навчальних закладів. Передбачено також, що державні та комунальні навчальні заклади за наявності достатньої кількості відповідних заяв про мову навчання від батьків учнів або студентів у встановленому порядку можуть створювати окремі класи, групи, в яких навчання ведеться іншою мовою, ніж у навчальному закладі.

Кожне офіційне повідомлення має поширюватися державною мовою (ст. 24, абз. 2), поштові відправлення адресуватися українською.

У сфері теле- і радіомовлення, друкованої продукції закон надає право ухвалювати рішення щодо мови власникам («Рекламні оголошення, повідомлення та інші форми аудіо- і візуальної рекламної продукції виконуються державною мовою або іншою мовою на вибір рекламодавця»). Відповідні зміни вносяться до закону про рекламу.

Виняток щодо вживання державної мови зроблено лише для декількох сфер. Зокрема, українська мова, згідно з нормами закону, обов'язково використовується в законопроектах, що подаються на розгляд Верховної Ради України, на уроках української мови та літератури, в картографічній продукції внутрішнього призначення, у слідчих і судових документах та в Збройних Силах України.

У законі подано визначення не лише державній мові, а й поняттю «регіон». Регіоном, згідно з нормами закону, може бути окреме місто або навіть село. Третій абзац ст. 6 обмежує рівноправне використання регіональних мов територіями їх поширення. При цьому йдеться не тільки про право використовувати регіональну мову в публічній сфері, але й про обов'язок. Законопроект містить положення про те, що заходи щодо використання й захисту регіональної мови або мови меншини є «обов'язковими для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб» (ч. 7, ст. 7).

Російська мова згадується в законі як мова, якою публікуються офіційні документи (ст. 10, абз. 1), як мова економіки (ст. 18, абз. 1 і 3) та інформатики (ст. 22, абз. 1), як мова, якою може видаватися паспорт (ст. 28, абз. 3) поряд з українською. У всіх інших випадках російська мова стоїть в ряду «інших регіональних мов або мов меншин». Відзначимо, що регіональні мови ототожнені в законі з мовами меншин (етнічних груп), корені чого слід шукати в українському перекладі «Європейської хартії

регіональних мов або мов меншин» (див. далі підрозділ «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: лінгвістичний і юридичний аналіз»). Відповідно до закону паспорт громадянина України й відомості про його власника, що вносяться до нього, виконуються державною мовою і на вибір громадянина однією з регіональних мов. Дія цієї ж статті поширюється і на документи про освіту. Топоніми створюються державною мовою та дублюються мовою регіональною.

Не можна не помітити витіснення української мови із виключної сфери її застосування як державної мови. Так, стаття 14 дозволяє судам здійснювати провадження регіональною мовою (мовами). Також закон закріплює юридичні передумови, які не вимагають від громадян України, в тому числі і державних службовців, обов'язкового знання державної (української) мови – вони можуть обмежуватися знанням лише регіональної мови чи мови національних меншин.

Привертає увагу ще одне положення документа, що стосується законодавчого регулювання мови роботи, діловодства та документації органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Статтею 11 передбачено таке: «Тексти офіційних оголошень, повідомлень виконуються державною мовою. У межах території, на якій відповідно до умов частини третьої статті 8 цього Закону поширена регіональна мова (мови), за рішенням місцевої ради такі тексти можуть розповсюджуватися в перекладі цією регіональною або російською мовою (мовами)».

Разом з тим Конституція України чітко визначає статус російської мови: відповідно до положення частини третьої статті 10 російській мові в Україні надано статус мови національної меншини. Виходячи з положень статті 156 Конституції, зміна статусу мов, визначеного положеннями статті 10 Конституції, можлива лише за умови зміни конституційних положень статті 10, здійсненої за спеціальним порядком – за поданням відповідного законопроекту Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і за умови прийняття його не менш як двома третинами від конституційного складу парламенту та затвердження його всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

1.5. «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин»: лінгвістичний і юридичний аналіз

Безсумнівно, питання збереження мов та їхнього функціонування в сучасному глобалізованому світі є важливим складником мовної політики будь-якої цивілізованої держави. Основна мета «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [220], підписаної Україною 2 травня 1996 року та ратифікованої 15 травня 2003 року (ратифікаційна грамота депонована 19 вересня 2005 року), за задумом її розробників, – зберегти в Європі мовне розмаїття. Україна подала свій перший звіт про впровадження Хартії ще 2 серпня 2007 року. Евалуація Експертного Комітету від 27 листопада 2010 року містила вказівки, що у зв'язку з кількістю носіїв російської мови в Україні їй має бути надано особливий статус. На цю вказівку згодом і посилалися автори запропонованого на розгляд парламенту законопроекту «Про мови в Україні» (№ 1015-3). Проте, як вказують дослідники [14, с. 171], рекомендації Комітету Міністрів не стосувалися власне російської мови – в них ішлося про більшу підтримку караїмської та кримчацької мови, яким загрожує вимирання.

Хартія стала предметом нищівної критики з боку правників і філологів. «За Хартією сьогодні в Україні російську мову можна тлумачити лише як загрозу – і не лише мовному розмаїттю, а й українській державності, тоді як паханат і вітренки заклинають Хартією і крутять нею, як дишлом, аби роздмухати удільносепаратистські й імперреваншистські настрої та назбирати собі тут і в Росії «грантів» на вибори» [130, с. 32] – подібні експресивні оцінки документа здобули поширення навіть в експертних колах. Текст Хартії кілька років обговорюють фахівці, зроблено порівняльний аналіз українського перекладу Хартії та текстів французькою та іншими мовами. Загалом згідно зі статтею 23 означеної Хартії автентичними, тобто такими, що мають однакову юридичну силу, є два її тексти – англомовний і франкомовний: *European Charter for Regional or Minority Languages* і *Charte européenne de langues régionales ou minoritaire*. Очевидно, що для українського перекладу слід брати за першоджерело обидва тексти, адже навіть буквальний переклад назви Хартії був витлумачений двозначно. Фахівці пропонують інші назви документа, які, на їхню думку, відповідають духу Хартії: Європейська хартія загрожених мов, Хартія захисту місцевих рідкісних мов Європи, Хартія збереження мовного розмаїття Європи, Європейська хартія малопоширених місцевих мов [130].

Особливої уваги потребує термінологічний апарат, адже від тлумачення цього міжнародного документа залежить конструювання концептуальних засад мовної політики держави. Це, зокрема, стосується самого терміна «міноритарна мова». Ключовий термін Хартії – англ. *regional or minority languages*, фр. *langues regionales ou minoritaires* спочатку помилково був перекладений як «регіональні мови» або «мови меншин». Саме такий переклад можна пояснити, ймовірно, впливом усталених у радянській соціолінгвістиці термінів «мови національних меншин», де меншина означає етнічну одиницю. Правильним українським відповідником, на переконання експертів-перекладачів, є «регіональні, або міноритарні мови», тобто ті мови, що використовуються в певному регіоні і є менш поширеними, ніж інші. Термін не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів.

Ширший контекст документа доводить, що йдеться про єдине поняття, що розкривається через два означення, які доповнюють, уточнюють і пояснюють одне одного. У цьому акті міжнародного права йдеться достеменно не про «регіональні мови або мови меншин» (як це міститься у назві та в тексті Закону України), а про єдине поняття – «регіональні, або міноритарні мови», пояснюють фахівці [270]. В українському перекладі назви коми перед «або» немає, що провокує правовий конфлікт. Однак означення «регіональний», «міноритарний» є двозначними: їх можна тлумачити так, ніби в Хартії йдеться про мови етномовних (національних) меншин, чого насправді там немає.

Отже, семантичні вібрації, спричинені різними перекладами і відповідно різним змістовим наповненням терміна, визначають різну кількість мов, що можуть стати предметом розгляду. Згідно з першим перекладом до мов, що потребують особливого захисту, зараховані: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, кримськотатарська, єврейська (їдиш), молдовська, німецька, польська, російська, румунська, словацька, угорська. Мови, різні за рівнем структурного й функціонального розвитку, кількістю носіїв, давністю писемної традиції, одержали однаковий юридичний статус, а їхні носії – однакові мовні права [3, с. 57-62]. Така «зрівнялівка» щодо мов суперечить духу Хартії. До того ж у цьому реєстрі не виявилося караїмської, кримчацької та ромської мов, які, за даними ЮНЕСКО, насправді перебувають на межі зникнення.

Об’єктом «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», тобто тим предметом, на який її безпосередньо

спрямовано, є захист мов, яким загрожує зникнення. Отже, об'єктом Хартії є загрожені мови як етнокультурне явище, а не мовні права національних меншин, які проживають у певних регіонах держави [270]. Тобто Хартія захищає саме мови, а не мовні меншини та їхні права (п. 11 Пояснювальної записки). Натомість Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» передбачає надання захисту саме мовам національних меншин, що прямо суперечить об'єкту та цілям самої Хартії. Хоча особливо уважні громадяни у преамбулі до документа знаходять положення, в яких говориться про захист прав мовців [208]: «Право на використання регіональної мови чи мови меншини в приватному й суспільному житті є невід'ємним правом згідно з принципами, висловленими в Міжнародному пакті ООН про громадянські і політичні права, і відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини».

Не можна не помітити політично мотивоване вибіркове застосування Хартії. Документ пунктом 1 статті 3 надає захист державній мові, якщо та застосовується в недостатньому й неналежному обсязі (у чинному тлумаченні: «менш широко використовується на всій її території або частині території»). Це положення просто не береться до уваги. Деякі політики вважають, що Хартія – чудовий інструмент для зміцнення позицій російської мови. Між тим їм не втомлюються пояснювати, що російська мова не підпадає під визначення регіональної або міноритарної мови (як його наведено в Хартії), оскільки ця мова використовується в межах території України в різних функціональних сферах та на надзвичайно широкій території. Вона не потребує особливого захисного режиму через загрозу свого зникнення. Навпаки, в багатьох регіонах України вона є домінувальною.

Існує й інша думка щодо цього питання [208]. Запропоновано з огляду на особливий характер поширення російської мови в Україні забезпечити її носіям вищий рівень гарантій, ніж, наприклад, носіям словацької й гагаузької. Наголошено, що таким правом скористалися Німеччина, Словаччина й Великобританія, які в законах про ратифікацію Хартії передбачили різні норми для різних мов і регіонів.

Дискусію в середовищі фахівців підхопили ширші кола, і в українському інформаційному просторі з'явилися пояснення значення Хартії та її основних положень. Зокрема, дописувачі численних матеріалів звернули увагу на той факт, що в обговореннях будь-якого

мовного питання в Україні використовують термін «мови національних (етнічних) меншин», невідомий Європі. Наприклад, та ж Хартія оперує терміном «мови меншин», розуміючи під цим меншини мовні [207]. Справді, Конституція України не містить поняття «регіональних мов або мов меншин». Основний документ оперує поняттями «державна мова», «мова національної меншини», «мова міжнародного спілкування» з прив'язкою до суб'єкта-носія – народу, тоді як Хартія, навпаки, не пов'язує загрожені мови з етнічною належністю прямо, бо розглядає їх як самоцінності. До речі, у висновках і рекомендаціях групи українських та іноземних фахівців, які проводили в 2006 році дослідження в рамках проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» (Ю. Бестерс-Дільґер – керівник проекту; від України проект представляла Л. Т. Масенко), сказано про необхідність визнання рідної мови, а не мови національності, головним критерієм для публічного використання мов і визначення прав носіїв недержавних мов [104].

Безперечно, «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» належить до найвпливовіших регуляторних міжнародних актів у мовному питанні. Однак чомусь не всі демократичні країни відразу кинулися його підписувати. Поміж тих, хто не підписав її, фігурують Бельгія, Болгарія, Грузія, Естонія, Литва, Латвія, Ірландія та Туреччина. Підписали, але так і не ратифікували документ Італія, Франція й Росія – країни, в мовному аспекті далеко не гомогенні. Загалом Хартію ратифікували 17 із 44 членів Ради Європи. Конституційний Суд України скасував першу ратифікацію Хартії на підставі процедурних порушень у Верховній Раді України. У ході другої спроби ратифікації Хартії не проводилося обговорення. Парламент знехтував висновками експертів про помилки перекладу, а тому в Україні на законодавчому рівні з'явилися «єврейська», «молдавська» та «грецька» мови.

1.6. Мовна політика українських урядів (2005-2012 рр.)

Певна напруженість мовного простору України підживлюється антагоністичними тенденціями в сучасному суспільстві: прагненням до відродження своєрідності українського народу, з одного боку, і утвердженням права кожного на вільний вибір мововжитку [105]. Завдання гарантувати розвиток української мови в статусі державної в повному обсязі властивих їй функцій, не порушуючи при цьому мовних прав громадян, в ідеалі, має стояти перед розробниками і втілювачами мовної політики в Україні. Адже, по суті, одна частина суспільства хотіла б «відродити українську мову», а інша – «захистити російську» [141]. Рецепти розв'язання цієї проблеми, що пропонують у політичних і фахових колах, лише на перший погляд виключають один одного, оскільки засновані на хибних постулатах, вміло нав'язаних політтехнологами різного зразка. Дотримання прав громадян нашої країни, які б хотіли уникнути нав'язування їм тієї або тієї мови як засобу спілкування або виховання й навчання своїх дітей, а разом з тим і забезпечення функціонування й повноцінного розвитку державної мови, не потребує титанічних зусиль від державників, якщо лише вони не переслідують інших, окрім державницьких, цілей. Аналізуючи факти мовнореформаторської діяльності доби Української революції 1917-1920 років, що її провадили Центральна Рада, Гетьманат та Директорія УНР, О. М. Данилевська пояснює успішність мовної політики трьох українських урядів передусім тим, що ґрунтувалася вона на утвердженні ідеї державності української мови в системі національних культурних цінностей [40, с. 7].

В Енциклопедії «Українська мова» В. М. Бріцин подає таке визначення поняття «мовна політика»: «…сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі» [21, с. 328]. Вітчизняна дослідниця Г. М. Яворська інтерпретує мовну політику як вияв влади над мовою, що поєднує в собі і цілеспрямований вплив на мову, і мовну діяльність, і проблематику мовних моделей світу на рівні семантики метамовних позначень як культурних концептів, і можливість викриття механізмів маніпулювання мовою [195, с. 256].

Той чи той тип мовної політики – це передусім похідна від національної політики держави [113, с. 113]. Зміни в мовній політиці, як правило, спричинюють екстралінгвальні фактори: процеси колонізації

чи деколонізації, зміна влади, проголошення незалежності тощо. Після суспільно-політичних подій 1989 року в Укаїні відбулися значні зміни в мовній політиці. «М'яка» мовна політика України виявилася не менш дієвою порівняно з жорсткими тактиками Латвії в національній політиці [89, с. 391]. Зміна національної політики зумовила незначний перерозподіл сфер ужитку мов, сформувала нові мовні потреби, що схвально сприймається в Західній Україні, а в Східній, навпаки, супроводжується негативними реакціями. Це можна пояснити тим, що до державної незалежності України підійшла з деформованою мовно-культурною ситуацією, яка характеризується як асиметрична російсько-українська двомовність. Сьогодні потреби носіїв мови, яка розширює коло своїх функцій, суперечать бажанням носіїв іншої мови зберегти структурування мовної ситуації. «Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну соціолінгвістичну сферу <…> де їхнє паралельне функціонування фізично неможливе <…> чи обмежене законодавчо» [178, с. 16]. Серед завдань, що стоять перед державою у сфері мовної політики, соціолінгвісти називають гармонізацію міжмовних стосунків, розширення сфер використання української мови, впровадження її в урбаністичний простір і, зокрема, у сферу масової культури, творення національних терміносистем різних галузей знань, особливо інформаційних технологій, зміна мовної ситуації в бік збільшення кількості мовців, для яких українська є функціонально першою. Тож проаналізуймо, як ці завдання в сфері мовної політики виконувалися в Україні за роки діяльності урядів Ю. В. Тимошенко (04.02.2005 – 08.09.2005; 18.12.2007 – 03.03.2010), Ю. І. Єханурова (22.09.2005 – 04.08.2006), В. Ф. Януковича (04.08.2006 – 18.12.2007), М. Я. Азарова (11.03.2010 до сьогодні).

Освіта

У 2005 році, за даними Міністерства освіти України, 84,2% дітей в *дошкільних навчальних закладах* виховувалися українською мовою, 15,2% – російською. У регіонах, де проживає найбільше етнічних росіян та російськомовних, в дитячих садках була така мовна ситуація: в Криму виховувалися російською 95,3 %, на Луганщині – 64,4 %, на Донеччині – 34,1 %, на Харківщині – 11,3 % дітей.

Раніше оволодіння українською мовою в деяких регіонах України було факультативним, тепер навпаки: зі зміною політичної ситуації українська мова є обов'язковим предметом вивчення в усіх школах. Крім того, в багатьох школах успішно відбувається перехід з російської мови

викладання на українську. Ідеологічні опоненти політики дерусифікації в галузі освіти закидають, нібито «*кількість шкіл з навчанням регіональними мовами з 1990 року зменшилася з 4812 до 1323, тобто більш ніж на 70 %*» (з передвиборчої програми Партії регіонів 2012 року «Від стабільності – до добробуту»). За офіційною інформацією Міносвіти, в 2005/2006 навчальному році в 82 % шкіл навчання здійснювалося українською мовою (в них навчалися 78,2 % дітей), в 6,5 % шкіл – російською (20,7 % учнів), 10,27 % шкіл були двомовними або з класами з українською мовою навчання. Наказ Міністерства освіти й науки України № 461 від 25.05.2008 «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008-2011 роки», в якому говорилося про необхідність додаткових заходів щодо поліпшення стану вивчення української мови і літератури в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин, зокрема збільшення годин на вивчення української мови та літератури, викладання історії України, математики та географії (залежно від класу) українською мовою або двома мовами, викликав шалений спротив освітян у Криму. Хоча варто зазначити, що для значної частини дітей школа є єдиним місцем, де вони мають можливість практикувати українську мову. При цьому слід брати до уваги, що школа залишається україномовною тільки під час уроків, решту ж часу діти та вчителі спілкуються тією мовою, яка є поширенішою в даній місцевості. У містах частка україномовних шкіл становила лише 61,86 %, російськомовних – 13,1 % (навчалися 27,32 % дітей), а 24,34 % шкіл мали статус двомовних або з українськими класами. У Криму україномовні школи практично були відсутні, а російською мовою навчалися 92,5 % учнів. До того ж російською мовою навчалися 97,7% дітей у Севастополі, 70,5 % на Донеччині, 66 % на Луганщині, 40 % у Запоріжжі, 32 % на Одещині, 28,7 % на Харківщині. Отже, кількість російських шкіл в Україні становила 5,9 % від загального їх числа. Працювали також школи з навчанням трьома мовами (українською, російською та кримськотатарською (румунською, болгарською тощо).

Якщо проаналізувати динаміку, то в 2008/2009 навчальному році в Україні функціонували 1199 загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням російською мовою й 1628 шкіл із навчанням українською і російською мовами. З 4438,4 тисячі учнів російською мовою здобували освіту 779,4 тисячі; 84,3 % шкіл були з українською мовою викладання. У 2011/2012 навчальному році 81,9 % школярів навчалися українською

мовою [230]. За словами міністра освіти й науки, молоді та спорту України Дмитра Табачника, у вересні 2012 року в Україні діяли 1800 державних російськомовних шкіл.

Цифри красномовні й дають підстави стверджувати, що освітня політика української держави в Криму та на сході є достатньо гнучкою й враховує потреби російськомовного населення. Українську мову для складання тестів зовнішнього незалежного оцінювання в 2011 році обрали майже 80 % випускників шкіл [230]. У 2012 році тільки 1 % абітурієнтів обрали російську мову для здавання тестів у рамках зовнішнього незалежного тестування [238].

Підготовка фахівців із російської мови та літератури в 2006 році здійснювалася в 11 університетах та 20 педінститутах держави. Частка україномовних вишів за 10 років збільшилася вдвічі, а в деяких регіонах і втричі. Якщо, наприклад, у 1995 році в Одесі лише 30 % студентів навчалися українською мовою, то в 2005-му – вже 76 % [260, с. 468]. За даними Українського центру ім. Разумкова, впродовж 1995-2000 років кількість студентів, які навчалися українською мовою, зросла з 55 % до 80 %, а число тих, хто навчався російською, зменшилося з 45 % до 20 %. «Саме зараз в тисячах студентських аудиторій іде важка, копітка робота, пов'язана не лише з сучасним, європейського рівня навчальним процесом, але й з подоланням наслідків активного впровадження русифікації через систему вищої освіти у попередні десятиліття. Цьому важкому, надзвичайно відповідальному процесу українізації вищої освіти вкрай важливо не заважати – адже він має сприяти поступовому створенню «критичної маси» мовців, які *вперше* опановують свій майбутній фах через українську мову» [165, с. 41-42], – зазначає В. М. Труб. Зовсім інша картина у вишах Луганської й Донецької областей, а також Автономної Республіки Крим, де ще сьогодні переважає російська мова: відповідно 57 %, 66 % і 93 % студентів навчаються саме нею [260, с. 468].

Офіційно-ділова сфера, судочинство

Українська мова домінує в роботі центральних органів влади: нею готують та ухвалюють закони та інші акти, проводять офіційні засідання. Але попри те, що Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року [224] проголошував обов'язком службових осіб державних, партійних, громадських органів, установ і організацій володіння державною мовою (а в разі необхідності й іншою національною мовою) в обсязі,

необхідному для виконання своїх обов'язків, частина політиків та чиновників (не лише в регіональних, а й в центральних органах влади) ігнорувала цю норму. Згідно з тим самим законом незнання громадянином української або російської мови не було підставою для відмови йому в прийнятті на роботу, але після прийняття на роботу службова особа повинна була опанувати мову. Абсолютно не володіють українською мовою перші особи держави, які не перший рік, а то й десяток років, фігурують на вітчизняній політичній арені. 1997 року з ініціативи лідера «Народного руху» В'ячеслава Чорновола було здійснено спробу внести до Закону «Про вибори народних депутатів» пункт про обов'язкове володіння кандидатом у депутати державною мовою. Ця вимога за поданням Президента Леоніда Кучми як така, що не відповідає Конституції України, була викреслена.

У 2008-2009 роках, за спостереженнями авторів передвиборчої програми Партії регіонів 2012 року «Від стабільності – до добробуту», «*документообіг мовами національних меншин не здійснювався*». Насправді про жодну дискримінацію в Україні за мовою звернення до адміністративних органів не може бути й мови. Навпаки, на жаль, спостережено іншу ситуацію, коли україномовні в низці регіонів мають значно менші можливості задоволення національних стандартів у комунікації з публічними органами. Закон «Про мови в Українській РСР» щодо мови спілкування громадян з державою був цілком ліберальним: усі, хто за тих чи інших причин – від незнання до небажання – не могли скористатися українською мовою, мали право використовувати російську, звертаючись до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій (стаття 5). З 1 січня 2010 року в Україні дозволено здійснювати судовий розгляд російською мовою за взаємною згодою сторін. 13 грудня 2011 року Конституційний суд України ухвалив рішення про використання в судах разом з державною регіональних мов або мов національних меншин. Громадянам, які не в змозі говорити українською або російською мовами, дозволено користуватися рідною мовою або послугами перекладача.

Інформаційна сфера

«*Обмежувався доступ рідних мов у теле- та радіоефір*» (з передвиборчої програми Партії регіонів 2012 року «Від стабільності – до добробуту»). Ці заяви вкупі з судовими позовами звучать в Україні саме в контексті обговорення питання мови в періоди перед виборами.

Спробуємо не бути голослівними і розглянемо ситуацію в мас-медіа, оперуючи конкретними цифрами.

1. Телеефір.

З метою розв'язання мовних проблем у вітчизняному телерадіоефірі 14 липня 2006 року між телекомпаніями та Національною радою України з питань телебачення та радіомовлення було підписано Меморандум про співпрацю, спрямований на розбудову національного інформаційного простору, однією із цілей якого було збільшення в ефірі частки українськомовного продукту. Статтею 6 Меморандуму було визначено, що пріоритетною метою для телеканалів є дотримання у прайм-таймі (в будні дні – з 06.00 до 10.00 та з 17.00 до 24.00, у вихідні та святкові дні – з 9.00 до 13.00 та з 17.00 до 24.00) частки українськомовного мовлення. Відповідно до документа до українськомовного продукту на першому етапі зараховувалися й російськомовні передачі, титровані українською мовою. Згідно з результатами аналітичного огляду «Становище української мови в України в 2012 році», здійсненого рухом «Простір свободи» [252], у прайм-таймі восьми найрейтинговіших телеканалів у жовтні 2012 року лише 28 % ефірного часу було відведено програмам українською мовою, 44 % програм були російськомовними і 28 % двомовними.

Українська мова загалом переважає лише в мовленні УТ-1 та державних обласних телерадіокомпаній, які мають вкрай низькі рейтинги та незначну аудиторію. Стовідсотково або здебільшого російськомовними залишаються рейтингові програми, а саме телесеріали, гумористичні програми, концерти – транслюються винятково або переважно російською мовою, навіть ті з них, що вироблені в Україні. Варто брати до уваги той факт, що значну частину території України покрито кабельними мережами, які транслюють міжнародні версії російських телеканалів.

2. Радіоефір.

Державні радіокомпанії, які ведуть своє мовлення через провідне радіо, переважно українськомовні. Однак не секрет, що сьогодні радіоточки є рідкістю в міських квартирах, зберігаючи незначну частку прихильників у сільській місцевості. FM-радіостанції провадять власну мовну політику на розсуд власника чи редактора. За оприлюдненими з нагоди Дня української мови даними аналітичного огляду «Становище української мови в України в 2012 році» [252], на 6-ти найрейтинговіших радіостанціях пісні українською мовою становлять лише 3,4 % від загальної кількості пісень у прайм-таймі, водночас пісні російською мовою – 60 % від їхньої загальної кількості.

3. Інтернет.

UA-нет є сегментом Рунету, в масиві якого частка українськомовних сайтів непомітна. Щодо UA-нету, то, за підрахунками [239], в 2007 році українськомовних онлайн-ресурсів на цій базі було 4,6 %, російськомовних – 81,4 % і двомовних – 14 %.

4. Друковані видання.

У відповіді Державної реєстраційної служби України «Укрдержреєстр» від 17.10.2012 на запит автора на отримання публічної інформації щодо українськомовних, російськомовних та українсько-російськомовних видань, зареєстрованих в Україні в 2012 році, сказано таке: «…станом на 15.10.2012 Державною реєстраційною службою України зареєстровано (із загальнодержавною, зарубіжною та регіональною сферами розповсюдження) 406 виключно українськомовних друкованих засобів масової інформації, 437 російськомовних та 325 українсько-російськомовних видань». За даними Держкомтелерадіо, українськомовний наклад має тенденцію до скорочення (наприклад, з 47 % в 1995 році до 31 % в 2005 році), а російськомовний – до зростання (з 47 % в 1995 році до 64 % в 2005 році). Тираж російськомовних газет у 1995-2005 роках зріс із 47 % до 64 % і після нетривалого та незначного скорочення в 2005-2010 роках до 63,3 % у 2011 році відіграв падіння, досягнувши 66,5 %. При цьому тираж українськомовної преси з 1995 року до 2011 року скоротився з 47 % до 30,1 %. Російськомовна преса поширюється по всій території України.

У регіонах півдня та сходу українськомовна преса майже відсутня в мережах поширення. Єдиними українськомовними газетами в цих регіонах є видання, засновані держадміністраціями. За оприлюдненими даними Рахункової палати України, в 2003 році на сто українців припадало 46 примірників газет рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні, – 386 примірників, або у 8,4 разу більше [239]. Офіційна статистика, звісно, не враховує пресу, яка потрапляє в Україну з Росії контрабандним шляхом. Українськомовний сегмент глянцевих і спеціалізованих видань в Україні майже відсутній.

5. Кінопрокат.

Державне агентство України з питань кіно видає прокатні посвідчення фільмам на VHS-касетах, DVD- та CD-дисках. Близько 95 % фільмів щороку – іноземного виробництва і поширюються в російськомовному варіанті. Лише для телевізійного показу фільми іноземного виробництва майже всі дублюються чи озвучуються українською мовою. 68 % фільмів у легальному кінопрокаті дубльовані або озвучені українською, решта

32 % мають українські субтитри [252]. Частка фільмів, дубльованих українською мовою, в легальному кінопрокаті в січні-жовтні 2011 року зменшилася порівняно з 2009 роком із 60 % до 47,8 %.

16 січня 2006 року Кабінет Міністрів Юрія Єханурова видав постанову, яка встановлювала квоту обов'язкового дублювання фільмів для прокату, демонстрування і домашнього відео українською мовою. Згідно з нею з 1 вересня 2006 року дистриб'ютори повинні були дублювати не менше 20 % продукції, з 1 січня 2007-го – 50 %, а з 1 липня 2007-го – не менше 70 %. Завдяки цій постанові розпочався процес дублювання або принаймні титрування кінофільмів українською мовою. Кінодистриб'ютори оскаржили постанову уряду в суді. Уряд Віктора Януковича (04.08.2006 – 18.12.2007) відмовився від обстоювання постанови попереднього уряду у вищих судових інстанціях. Однак 22 грудня 2006 року було підписано Меморандум про співпрацю між Міністерством культури і туризму України та українськими дистриб'юторами фільмів. Згідно з документом до кінця 2007 року 100 % дитячих кінофільмів і 50 % інших картин іноземного виробництва мали бути дубльовані українською мовою. Переважна більшість кінотеатрів на півдні та сході України до цього меморандуму не приєдналася.

6. Книжковий ринок.

За даними Книжкової палати України імені Івана Федорова, близько двох третин книг в Україні виходять українською мовою. Однак ці дані Книжкової палати не враховують імпорту книг із Російської Федерації: 90 % від усього обсягу книжкового ринку України, якщо не враховувати україномовні підручники й посібники для середньої та вищої школи та юридичну літературу, становлять книги, завезені з Росії, внаслідок чого співвідношення російської й вітчизняної книги становить на ринку приблизно 80 % до 20 %. «Ситуація з дитячою літературою не сильно відрізняється від ринку дорослої», – заявив у липні 2012 року в ефірі телеканалу ТВі генеральний директор і власник харківського видавництва «Фоліо» Олександр Красовицький. За його словами, 80-90 % дитячої літератури в Україні поширюється російською мовою, оскільки її привозять з-за кордону. Способи постачання не обмежуються офіційними партіями, треба враховувати й нелегальні поставки, і літературу, яка піратським способом додруковується вже в Україні.

За словами президента Української асоціації видавців та книгопоширювачів Олександра Афоніна, на сьогодні розроблена «Концепція Державної цільової національно-культурної програми

популяризації вітчизняної книговидавничої продукції та читання на 2013-2017 роки», на яку грошей в уряду немає. Разом з тим розроблено проект змін до Податкового кодексу України, яким передбачено анулювання з 01.01.2013 року податкових пільг з ПДВ та податку на прибуток для української книги [205].

Однією з головних проблем усі без винятку видавці вважають відсутність національних книготорговельних мереж. Наявні в Україні мережі «Читай-місто», «Літера», «Емпік», основу яких становить переважно іноземний капітал, украй неохоче працюють з українськими видавництвами, забезпечуючи свою асортиментну базу за рахунок імпортованої, в основному російської, книги. При цьому, як зазначив Олександр Афонін в інтерв'ю виданню «Коментарі» (comments.ua, 31.08.2011), націнка на вітчизняну літературу в книжкових магазинах у кращому випадку становить 50 %, а частіше 100 % чи 200 % від вартості книги, тоді як на російську продукцію вона не перевищує 30 %.

«Фактично українська мова досі сильно поступається російській у книговиданні і (що значно важливіше) в «книгочитанні». І річ не в тому, що україномовних книжок видають мало (їх досить багато), а в тому, що їх не надто охоче читають», – пишуть експерти Київського центру політичних досліджень та конфліктології у дослідженні основних тенденцій розвитку мовної ситуації в нашій країні [263]. Разом з тим на сторінці порталу української книжкової індустрії uabooks.info автор узяла участь в опитуванні «Книгам якою мовою Ви віддаєте перевагу?» і мала змогу дізнатися результати на 17.10.2012: українською – 70 %, російською – 27 %, англійською – 2 %, інша мова – 1 %.

Той процес, який в Україні відбувався дотепер під назвою «відродження української мови», полягав у створенні об'єктивних умов для її функціонування. Так, після проголошення незалежності в державі було створено необхідну законодавчу базу, що закріпила українську мову в статусі державної – мови центральних каналів телебачення, реклами і вивісок, державної служби, органів влади, вищих навчальних закладів. По суті, було запущено механізм дерусифікації, щоправда, без прямого адміністративного тиску й заохочення, які б могли забезпечити перехід до використання державної мови в перелічених сферах. Тому ми бачимо, що в переважній більшості сфер життя рівень поширеності та використання української мови не відповідає ані етнічному розподілу населення, ані кількості громадян, які вважають рідною українську чи російську мову, ані реальній мовній практиці. Мовні потреби тих, хто вважає

рідною мовою російською, та загалом російськомовних громадян України забезпечені значно краще, ніж мовні права тих, хто вважає українську мову рідною, та українськомовних.

В усі роки незалежності держави вище керівництво намагалося зберігати статус-кво у мовній політиці, не роблячи конкретних кроків мовного планування і мовного регулювання. Незважаючи на широке представлення юридично-правових документів, в яких ішлося про мову, реальних кроків влади щодо реалізації декларацій зроблено не було. Таку мовну політику можна назвати відсутністю мовної політики. Комплексний аналіз мовної дійсності в Україні дав підстави дослідникам оцінювати мовну політику в державі як «помірковано-обережну і недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів» [158, с. 40]. Втім, таке невтручання можемо трактувати як політику, спрямовану на створення переваг для мажоритарної мови або на збереження мовної ситуації, що склалася. У невизначеності позиції української владної еліти щодо мовного питання, на думку Л. Т. Масенко, виявляється її мовно-культурний конформізм [99, с. 56]. Більше того, на президентських виборах 2004 і 2009 років майже всі кандидати оминали мовне питання, негласно погоджуючись із ситуацією фактичної двомовності, яка панує зараз. Навіть так звана «помаранчева влада», яку сьогодні звинувачують у «насильницькій українізації», спромоглася лише на підписання в останні дні каденції Президентом України Віктором Ющенком Указу № 161/2010 «Про Концепцію державної мовної політики», який в кінці травня 2010 року міністр освіти й науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник рекомендував Президенту України Віктору Януковичу скасувати. А тому викликає подив порівняння мовної політики за президентства Віктора Ющенка з мовною й культурною політикою німецьких окупантів в Україні й в Росії в період Другої світової війни. Євген Зарецький у матеріалі, розташованому на порталі anti-orange.com.ua 20.03.2006 [225], переконує, що сліди політики Георга Шмідт-Рора, спрямовані на атомізацію суспільства, культурний відрив республік СРСР від Росії, насадження націоналізму й русофобії, можна знову відшукати в мовній політиці незалежної України. Подамо цей допис мовою оригіналу[1]: *«Давайте посмотрим, как выглядит языковая и культурная политика в Украине после 1991 года. Сокращаются часы изучения русского языка и литературы, перекрывается доступ к русским СМИ, будь то телевидение, газеты*

[1] Цитовані тексти в книзі подано без змін і мовного редагування. Тут і далі – «від першої особи».

или радио; насаждается агрессивная русофобия и национализм, история исковеркана так, что волосы встают дыбом; официальная переписка ведется только на украинском, украинский язык сознательно отдаляется от русского путем введения новых слов: велосипед ? ногокрут, гинекололог ? пихвоглядач, бинокль ? дальногляд, акушерка ? пупоризка, ефир ? етер, аукцион ? авкцион, презерватив ? гомоцюцюрник, Кащей Бессмертный ? Чахлык Нэвмэрущий, Чебурашка ? Дыбылятко; раньше даже пытались переделывать русские фамилии, например, Пушкин ? Гарматнык. Доходит до такого маразма, как дублирование русских фильмов и введение обязательного обучения на украинском в регионах, где практически все говорят на русском». Залишимо допис у цьому місці без коментарів, хіба що відзначимо дієвість наведеної в матеріалі тези доктрини «Про необхідність таємного відділу мовної політики» вищезгаданого фашистського бюрократа Георга Шмідт-Рора: «Вміла гра на мовних конфліктах в Україні призведе до «зменшення національної енергії» народу» [225].

Право вживання російської мови в щоденному спілкуванні не піддається сумніву. Хоча просто шалений спротив повільному утвердженню української мови в державі, зокрема й у сфері освіти, науки, культури, навіть в інституціях державного управління, права, розпочався майже з перших місяців незалежності держави. Спротив українізації в Україні має давні традиції. Ще на початку 1930-х років згортання українізації, розпочатої наркомом освіти Миколою Скрипником, почалося з демагогічних обвинувачень в утисках мовно-культурних прав національних меншин, передусім росіян, до яких противники українізаційного курсу долучали й російськомовних українців. Коротка доба українізації 1920-х років передусім ставила потребу розширення функцій і сфер вживання української літературної мови. Правильніше було б називати її політикою «дерусифікації» українського національного життя, або «коренізації», як її позначали в партійних документах. Ця політика була зафіксована в постановах Комінтерну і ряду з'їздів російської (радянської) Компартії, що розглядали її як національно-виховну роботу з метою використання могутньої тяги українського народу до національного відродження. Микола Скрипник наполягав на розрізненні двох завдань: українізації й дерусифікації, зокрема робітників, техніків, інженерів тощо, «що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою, на три чверті російською і на одну чверть українською...» [цит. за 100]. При цьому підкреслювалася необхідність відрізняти русифікованих робітників-українців, що вживають суржик на

основі української мови, від робітників – етнічних росіян. Щодо останніх як національної меншини в Україні рекомендувалося «уважне ставлення і забезпечення їхніх інтересів» [141].

Вимога двомовності (рідна мова плюс українська мова), що сьогодні ставиться до етнічних росіян і російськомовних українців, інтерпретується великою частиною люду як дискримінація. Для того щоб зрозуміти, якою толерантною є мовна політика, що проводилася в Україні всі роки її незалежності, достатньо порівняти її з мовним будівництвом в Латвії й Естонії, в яких російська мова має тепер лише статус другої іноземної мови (після англійської). У Латвії 1998 року були прийняті поправки до закону про мову, які дозволили звільняти працівників за недостатній рівень володіння латиською мовою. Латиська мова є єдиною мовою викладання у державних школах. Інспекторські та наглядові функції в цій країні виконує спеціальний Державний мовний центр. Це не стосується мовної ситуації в Україні. Всупереч декларацiям про державний захист української мови досі не випрацьовано конкретних механізмів контролю за впровадженням державної мови у сфери державного управління й не передбачено відповідальності службових осіб та керівників підприємств приватного сектору за недотримання мовного законодавства, відсутній механізм державного протекціонізму українській мові в галузях книговидавництва, засобів масової інформації, інформації, масової культури тощо.

І якщо кілька років тому визначення мети та завдань мовнореформаторських заходів було проблемою, то сьогодні спостерігаємо впровадження в Україні статусної мовної політики, спрямованої на визначення функцій мов у багатомовному суспільстві. Становлячи елемент національної політики, така мовна політика чинить безпосередній вплив на мовну ситуацію, адже зміна статусу однієї мови в багатомовному соціумі зумовлює зміни статусу інших, перерозподіл сфер їх функціонування. Одним із інструментів мовної політики є закони про мову. Їхнє випрацювання – компетенція юристів. Проте якщо мовні закони не враховуватимуть висновків соціолінгвістів про функціональні можливості мови чи мов, особливості мовних ситуацій тощо, то будуть нежиттєздатними або такими, що матимуть зворотній ефект, запевняє О. М. Данилевська [40, с. 30].

1.7. Мовні права громадян України

Формування того чи того типу мовної політики в умовах багатомовності пов'язують з реалізацією потреб ідентичності й порозуміння. У соціолінгвістиці поняття «мовні права» витлумачують здебільшого як реалізацію в суспільстві певного статусу мов, що в ньому функціонують, – рівного чи нерівного, а також «права людини в демократичному суспільстві користуватися та здобувати освіту рідною мовою, вибирати мову для повсякденної комунікації» [101, с. 271], яке стає реальністю в мовному бутті конкретного мовця. З огляду на загальноприйняті міжнародні принципи врегулювання багатомовних ситуацій пріоритетними в мовній політиці мають бути права людини. Проте в двомовному суспільстві права й інтереси мовців стикаються. Без сумніву, реалізація тієї чи тієї стратегії мовної політики має ґрунтуватися на такому принципі: її положення не повинні викликати незадоволення жодної частини населення [83, с. 7] і, звичайно, враховувати соціолінгвістичну оцінку функціонування мов у державі.

У багатьох міжнародних документах, ратифікованих Україною, йдеться про мовні права особи. Ці різні документи отримали офіційне трактування й затвердження в «Рекомендаціях щодо мовних прав та прав національних меншин» (Осло, 1998 рік) неурядової організації «Фундація міжнаціональних відносин», яка виникла для надання практичної допомоги Верховному комісару з питань національних меншин (ОБСЄ) [210]. Показово, що в міжнародних документах поняття мовних прав особи безпосередньо пов'язане з правами національних меншин. Україна сьогодні володіє достатньою правовою базою для захисту мовних прав національних меншин. І Конституція України, і законодавство про національні меншини, і міжнародні договори, до яких приєдналася Україна, гарантують розвиток, використання і захист усіх мов національних меншин, що проживають на території України. Поряд із підписаною державою Рамковою конвенцією про захист національних меншин [251], Законом України «Про національні меншини в Україні» [250] можемо згадати прийняту 1991 року парламентом Декларацію прав національностей України, у статті 3 якої сказано: «Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації» [217]. Слід також зауважити, що Верховна Рада України тлумачила

статтю 3 Закону «Про мови в Українській РСР» [224] таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною мовою.

Росіяни України користуються всіма правами громадян і мають всі засоби для розвитку російської культури й мови. У відсотковому відношенні частка російськомовних ЗМІ України, а також змішаних шкіл і дитячих садків набагато перевищує частку самих етнічних росіян у складі населення України. Так, в Україні існують 14 державних російських театрів, музей російського мистецтва в Києві [254].

Таке становище російської мови в Україні значно відрізняється від позицій української мови в Росії, де, за Всеросійським переписом населення 2010 року, на 1927988 громадян Росії української національності (1129838 з яких володіють українською мовою) [228] нема жодної українськомовної школи, театру, вищого навчального закладу. Існує з десяток класів (більшість із них у Башкортостані), де факультативно викладається українська мова. Діаспора з великими труднощами, часто на комерційній основі, відкриває недільні школи. У 2008 році було закрито Український освітній центр у Москві, що діяв при середній школі № 124 – єдину на всю Москву українську недільну школу [233]. Відповідаючи на звернення ЗМІ щодо гуманітарних прав українців, що мешкають у Росії, офіційний представник МВС РФ А. О. Нестеренко зазначив: «Несмотря на большую численность украинцев, проживающих на территории Российской Федерации, запросов на учреждение полноформатных школ со стороны родителей и общественных организаций в федеральные и региональные органы управления образованием практически не поступает. Это, очевидно, объясняется близостью восточнославянских языков и культур, общей историей (Киевская Русь, Московское государство, Российская империя, СССР) и единой православной христианской верой. <…> Следует отметить, что граждане Российской Федерации украинской национальности и русские из числа граждан Украины находятся в разной этнокультурной ситуации. Попытки сравнивать их положение, подсчитывая, например, только количество русских школ на Украине и украинских в России, являются неправомерными» [246]. У наступні роки заяви про необхідність вводити навчання українською неодноразово повторювалися, останній раз – у грудні 2011-го на зустрічі українського прем’єр-міністра Миколи Азарова з головою Ради Федерації Федеральних

зборів РФ Валентиною Матвієнко. У ході підписання Меморандуму про взаєморозуміння між Міносвіти РФ і Міністерством освіти й науки, молоді та спорту України 14 вересня 2012 року міністр освіти і науки Росії Дмитро Ліванов зазначив, що в Росії існує великий інтерес до вивчення української мови – більше мільйона російських громадян вважають українську мову рідною. Питання фінансування готовий взяти на себе один із українських банків [247]. На зустрічі міністри двох держав обговорили ідею створення українсько-російської гімназії в Києві. Пару років тому міністр освіти й науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник підписав у Москві угоду про відкриття українського телеканалу у Росії. Відтоді про проект нічого не чути.

Повторимося: з точки зору дотримання прав на одержання інформації, на освіту й виховання своїх дітей, на спілкування і використання російської мови в побуті і на роботі у росіян в Україні фактично немає жодних обмежень. Звідки ж тоді ці звинувачення в обмеженні прав? Багато росіян мають побоювання, що в ході «відродження» української мови на них тиснутимуть, змушуючи говорити українською мовою. Під час президентських виборів 2004 року подібні настрої в середовищі росіян були не рідкісними. «Багато етнічних росіян уже звикли до домінування їхньої мови в житті свого регіону, міста, підприємства, установи. І іноді звичайна поява української мови в тих сферах, в яких вона за часів СРСР і думати не сміла з'являтися, викликає в них здивування і дискомфорт, який логічно нічим не пояснюється. Просту появу реклами і телепередач українською мовою частина росіян сприйняла як «українізацію», а тим більш їх дратує збільшення чи поява україномовних шкіл, перехід на ведення документації, діловодства і т.д.» [141]. З боку табору захисників української мови звучать припущення про те, що всі розмови про надання російській мові статусу другої державної є ніщо інше, як боротьба за можливість не вчити українську мову, адже право не знати державну мову буде закріплено законодавчо.

Що ж до іншої групи мовців – етнічних українців, які послуговуються російською мовою, – то їхнього права спілкуватися будь-якою мовою в Україні сьогодні ніхто не заперечує. «Протистояння між самостійницькими і проросійськими угрупованнями політичної еліти визначає передусім змагання за вплив на той електорат, який становить російськомовна частина української людності» [55, с. 25]. З'ясування мовно-культурних орієнтирів цих груп населення, зокрема тих, що мешкають у місті Києві, становило одне із завдань соціолінгвістичного

дослідження мовної ситуації Києва, проведеного 2000 року Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва. Згідно з отриманими результатами дослідження, викладеними Ганною Залізняк і Ларисою Масенко у книзі «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній», майже три чверті (70 %) російськомовних киян вважають за необхідне для громадян України добре володіння українською мовою. «Не має жодних реальних підстав теза захисників російськомовного населення про те, що створення україномовного інформаційного середовища є порушенням прав громадян, які спілкуються по-російськи. Так, на запитання «Чи порушуються права російськомовного населення в умовах переважно україномовного інформаційного простору?» дві третини респондентів-російськомовних киян дали негативну відповідь, і тільки 17 зі ста вважають, що таке порушення має місце» [55, с. 27], – роблять висновок дослідниці.

Наведені дані спростовують цифри, якими маніпулюють у своїх публічних виступах активісти проросійського руху. Звичайно, мовно-культурні орієнтації російськомовного населення, наприклад, східних областей України, через більший тиск мовного й соціо-культурного середовища є іншими, але процеси, які відбуваються в масовій свідомості жителів столиці, відображають їхні прояви по всіх регіонах країни.

Унікальність ситуації в Україні визначає те, що, крім властивих багатьом країнам проблем з реалізацією мовних прав національних меншин, для нас надзвичайно гострою є проблема забезпечення прав українськомовних громадян. Вивчаючи питання дотримання мовних прав учнів у сучасній українській школі, дослідниця О. М. Данилевська відзначає: «1. Формальне дотримання українськомовного статусу багатьох українських шкіл перешкоджає формуванню навичок користуватися українською мовою в усіх комунікативних сферах. <…> 2. Недотримання мовного режиму в школі є порушенням мовних прав тих учнів, для яких українська є рідною мовою, оскільки такі ситуації створюють умови для мовної асиміляції проти їхньої волі» [41, с. 275]. Така ситуація з дотриманням мовних прав українськомовних громадян у сфері освіти, найбільш «українізованій» за роки незалежності держави, вказує на необхідність ревізії законодавства, що регулює реалізацію мовних прав громадян України з врахуванням даних про реальну соціолінгвальну ситуацію.

Розділ 2. МАНІПУЛЯЦІЇ Й МАНІПУЛЯТОРИ

2.1. Теоретичні засади дослідження маніпулятивних стратегій

Маніпулювання особистістю стало звичним явищем у повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі. Маніпуляція – ознака людської взаємодії. Як писав Р. М. Блакар, висловитися нейтрально неможливо: навіть неформальна розмова передбачає переструктурування світу іншою людиною [15, с. 91].

Слово «маніпуляція» походить від латинських *manipulus* – «жменя», що від «*manus*» – «рука», і «*pleo*» – «наповнюю» [219, с. 383] та має пряме й переносне, метафоричне, значення. В останні роки саме це друге значення – акт впливу на людей або керування ними – стало основним. Відтак і термін «маніпулювання», як справедливо зауважує П. Б. Паршин, має вкрай неприємну властивість: він сам по собі є маніпулятивним [121]. Г. Франке, німецький соціолог, автор однієї з перших книжок з маніпуляції «Людина, якою маніпулюють» (1964 рік), дав таке визначення цього поняття: «психічний вплив, який здійснюється таємно, а відповідно, не на користь тим особам, на яких він спрямований. <…> він не лише підштовхує людину робити те, чого хочуть інші, а й змушує її хотіти робити це» [цит. за 64, с. 13, 17]. Сучасне розуміння маніпуляції – програмування думок і прагнень мас, їхніх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечити таку їхню поведінку, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпулювання. Це мистецтво керувати поведінкою людей за допомогою цілеспрямованого впливу на їхню свідомість та інстинкти [59, с. 87], майстерне нав'язування іншій людині намірів, які не збігаються з її власними бажаннями і потребами [26]. Оскільки маніпуляція – це не фізичний вплив на людину, об'єктом його є психологічні структури.

Характерними ознаками цього психологічного впливу є його прихований характер, намагання маніпулятора отримати так званий «виграш», використання психічної вразливості людини, створення штучної мотивації, майстерність маніпулятора у використанні маніпулятивних тактик [48, с. 58-60; 34], спрямованість не тільки на сферу свідомого (розум), а й на сферу несвідомого, інтенційність. Адже і цілі, і сам факт маніпулювання в ідеалі не повинні бути поміченими маніпульованим [87, с. 14]; у людини, за логікою маніпулятора, мусить залишатися ілюзія самостійності вибору власної поведінки [29, с. 60-61].

Маніпуляція – основний вияв дискурсу впливу, який реалізує цю головну свою мету на рівні сугестії (навіювання). І незважаючи на те, що більшість дослідників маніпулятивного впливу поділяє думку про деструктивний характер маніпуляції, в деяких працях на основі аналізу характеру перлокутивного ефекту розрізняють продуктивну і непродуктивну (в інших класифікаціях – «добру» і «погану», «меліоративну» («позитивну») і «пейоративну» (негативну) [185, с. 17-18]) маніпуляцію. Перший різновид прихованого впливу спрямований на формування атракції, врешті на позитивне привернення до себе партнера по комунікації [142, с. 213]; до цього типу зараховують тактики педагогічного дискурсу, жанри компліменту, схвалення тощо, різні прийоми запобігання маніпуляції, наприклад контрманіпуляцію. Більшість практиків сходяться на тому, що маніпуляція – в повсякденному житті явище не тільки невідворотне, а й необхідне. На думку деяких дослідників [63, с. 145], маніпуляція може здійснюватися і в інтересах того, ким маніпулюють.

Маніпулятивні стратегії реалізують як на рівні масової свідомості (в політичному, рекламному дискурсах, у медіа) у тоталітарних і демократичних суспільствах, під час політичних кампаній, для реклами товарів і послуг, так і на міжособистісному рівні. Знання про механізми маніпулювання людьми нагромаджуються і в художній літературі, і в нашому щоденному досвіді. Проте лише науковий опис структури процесу маніпулювання, його прийомів і методів може дати повномасштабне уявлення про суть цього явища.

Маніпуляція передбачає повідомлення неправдивої інформації, яка відмінна від «істини». А отже, її легко сплутати з властивістю людини помилятися, робити неправильні висновки, використовувати неперевірені факти. Природно, що люди прагнуть донести свої ідеї до широкого загалу. І роблять це найчастіше тому, що вважають ці ідеї правильними, справедливими [147]. Часто політики, громадські діячі не керуються якоюсь ідеєю-фікс і не є виконавцями чиєїсь злої волі, а журналісти абсолютно щиро, відповідно до власних переконань, відображають владні інтереси. Складність визначення маніпулятивного характеру комунікативної діяльності (повторимося: маніпуляція є саме свідоме введення в оману з певною метою), неможливість бути впевненим до кінця в намірах мовця робить дослідження цього явища надзвичайно відповідальним.

Доктрини й теорії маніпуляції свідомістю, зміцнені практикою їх реалізації спочатку в комерційній рекламі, а потім і в політиці, розробили у XX ст. психологи – Венс Пекард, Луї Ческін, Джеймс Вайкері, Джон

Бродес Уотсон, Берес Фредерік Скінер. Знаковими стали праці Гюстава Ле Бона «Психологія мас», «Душа натовпу». На думку Хосе Ортеги-і-Гасета, що є наскрізною в праці «Бунт мас» [116], феномен маніпулювання полягає у фатальній необхідності духовної диктатури. Без духовної влади, без маніпулювання суспільною думкою та людьми в соціумі панувала б анархія, що спричинило б його розпад. Більшість людей не має власної думки, зазначає філософ. На його переконання, сучасна «масова людина» не вміє мислити і не хоче цього робити, про що свідчить історичний розвиток.

Першість у вивченні механізмів і наслідків маніпулятивного впливу належить філософам, політологам, соціологам і психологам. Учені досліджували як маніпулювання масовою свідомістю [36; 64; 87; 92; 106; 129; 176; 179; 184], так і питання міжособистісного маніпулятивного впливу [51; 118; 170; 187]. Лінгвістичний аспект маніпулятивного впливу ґрунтовно досліджувати почали значно пізніше. Аналізу вербального впливу та механізмам його здійснення на пострадянському просторі присвячені праці А. М. Баранова [9], В. З. Дем'янкова [44], О. С. Іссерс [63], Т. Ю. Ковалевської [69], С. О. Мегентесова, І. Мохамада [102], Ю. Л. Нестеренка [110], А. Д. Пароятникової [119], П. Б. Паршина [121; 122], Й. А. Стерніна [153], А. О. Стриженко [155], С. О. Сухіх [156] та багатьох інших. Серед останніх вітчизняних досліджень мовного впливу – монографії В. В. Різуна, Н. Ф. Непийводи, В. М. Корнєєва «Лінгвістика впливу» [136] та «Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект» І. Ю. Шкіцької [185]. На українському матеріалі вже вивчені маніпулятивно марковані мовні ресурси, а також комунікативно-прагматичні аспекти маніпуляції в сучасному дискурсі (В. М. Бріцин [22], В. Г. Германов [32], О. В. Дмитрук [47], В. В. Зірка [59], Н. В. Кондратенко [71], О. В. Пінчук [123]) та в історичній ретроспективі (О. В. Зарецький [57]). Значну частину досліджень у вітчизняному та російському мовознавстві присвячено аналізові реалізації маніпулятивних стратегій у рекламному й політичному дискурсах, у засобах масової інформації (В. Г. Байков [7], О. М. Бикова [26], О. В. Епштейн [192], М. Ю. Кочкін [75], Г. Ю. Крейдлін [78], М. О. Кронгауз [80], В. В. Нємцева [108], О. Л. Михальова [103], О. Н. Паршина [120], Г. Г. Почепцов [129], О. Й. Шейгал [182]).

Маніпуляція не є власне мовним феноменом. Це явище універсальне, а тому має безліч визначень у різних галузях знання. Але беззаперечним є той факт, що маніпулювання базується на лінгвальних структурах і реалізується в мовленнєвій діяльності. «Мовленнєва (мовна) маніпуляція (маніпулювання) – різновид маніпулятивного впливу, який здійснюється

шляхом майстерного використання певних ресурсів мови з метою прихованого впливу на когнітивну й поведінкову діяльність адресата» [48, с. 25]. Дослідження мови як засобу маніпулятивного впливу є неповним без звернення до прагматичних аспектів, тобто «закономірностей використання мовних засобів суб'єктом, що пише чи говорить, у зв'язку з його намірами, цілями, мотивами, ідеологічною позицією, світоглядом» [155, с. 10]. Оскільки об'єкт маніпуляції – мовна особистість, лінгвістика оперує поняттями лінгвокогнітивістики: мовна картина світу, поняття, концепти, ідеї; прагматики: комунікативні потреби і готовність до комунікації, мотиви й цілі комунікації, ціннісні орієнтації; лінгвокультурології, лінгвогендерології, соціолінгвістики тощо. Когнітивно-прагматичний і соціолінгвістичний підходи дозволяють проаналізувати явище маніпуляції із залученням таких лінгвістичних категорій: мовні одиниці, їхнє використання у мовленнєвих актах; комунікативні стратегії і тактики, прийоми і сценарії комунікативної поведінки; статусні характеристики учасників акту маніпуляції. Маніпуляцію розглядають у межах непрямої комунікації [43]. Дж. Серль у своїй теорії непрямих мовленнєвих актів дає визначення суті маніпуляції [146]. Схожість між непрямими мовленнєвими актами та маніпулятивними полягає в тому, що в обох випадках адресант за допомогою вербальних засобів виражає невластивий їм зміст і тим самим досягає своєї мети, яка не маркована словесно. Відмінність між ними в тому, що при непрямому мовленнєвому акті адресат декодує істинні наміри мовця, а саме цього і прагне адресант. У маніпуляції ключовим для адресанта є приховати свої фактичні наміри, мотиви, цілі, зробити так, щоб реципієнт навіть не здогадувався про них.

Одним із найперспективніших підходів до вивчення маніпуляцій з позицій прагмалінгвістики є її розгляд з використанням понять «стратегія» і «тактика», які дають змогу пояснити механізм мовленнєвого впливу. Такий підхід базується на тому, що мовленнєва комунікація є стратегічним процесом, що передбачає вибір оптимальних вербальних і невербальних ресурсів [63, с. 10]. До стратегем впливу зараховують зміну когнітивних процесів через формулювання й структурування обговорення проблеми, створення позитивного образу адресанта, контроль емоцій та інші [182].

Порівняно з текстом і дискурсом стратегії, тактики й прийоми їх реалізації є відносно новим предметом дослідження, що зумовлює розбіжності у визначенні цих понять. Та науковці сходяться в констатації спрямованості цих елементів спілкування на зміну поведінки адресата, його емоційного й психічного стану. Маніпулятивну *стратегію*

репрезентують мовні засоби, ужиті з метою маніпулювання, у поєднанні з певними прийомами структурування та подання інформації.

Маніпулятивна мовленнєва *тактика* – така мовленнєва дія, яка відповідає певному етапу в реалізації тієї чи тієї стратегії і є сукупністю в певний спосіб організованих прийомів здійснення прихованого впливу, націленого на досягнення бажаного ефекту чи попередження небажаного результату, визначений стереотип (модель) мовленнєвої поведінки, вироблений суспільством і національною культурою [185, с. 51]. Відношення між комунікативною стратегією і комунікативною тактикою розглядаються як зв'язки роду і видів [143, с. 239-240]. У конкретному комунікативному акті тактики знаходять утілення у висловленнях і формалізуються за допомогою *прийому* – способу побудови висловлення чи тексту [48, с. 49]. І тактика, і прийом набувають маніпулятивності лише в конкретному комунікативному (мовленнєвому) акті.

Поняття маніпуляції має досить високу диференціацію, тобто можна говорити про систему понять, для якої родовим є маніпуляція. До цієї системи входять: маніпулятивний вплив, маніпулювання (в політиці, суспільною свідомістю), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичні маніпуляції особистістю тощо [36]. Тобто профілювання, аспектуалізація цього поняття залежать від сфери здійснення маніпуляцій, тих, хто здійснює маніпуляцію (маніпуляторів), та тих, на кого спрямовано маніпуляцію. Оскільки маніпуляція – це комунікативний акт, то йому властиві всі складники такого акту й комунікативної ситуації, в якій його здійснюють. Це важливо для розуміння маніпулятивних стратегій як вияву комунікативних і дискурсивних стратегій.

2.2. Маніпулятивні стратегії й тактики в політичному дискурсі

Серед стандартного набору інструментів владного впливу – сила, примус, стимулювання, переконування та маніпуляції. Два останніх інструменти передбачають інформаційний вплив на суспільство. Проте якщо метою переконування є перетворення людей на однодумців, розкриття ідей і планів, побудова комунікації, то маніпуляція передбачає якраз примус, але не фізичний, а психічний. Маніпулятор не переконує, а констатує, що переконання, ідеї і плани в нього такі самі, як і в об'єктів

впливу. Від переконування маніпуляцію відрізняє масований вплив, навала сигналів (так званих «меседжів») суспільству через різноманітні канали й відсутність діалогу. По суті, маніпуляція є нескінченним монологом, в якому якщо й з'являється «опонент», то найчастіше він виявляється організованим об'єктом, а не суб'єктом комунікації. Перехід владних відносин у дискурсивну форму означає, що сила виявляє себе в праві говорити і в праві позбавляти цієї можливості інших [182].

Сьогодні термін «маніпуляція», вживаний на позначення специфічного підходу до соціальної взаємодії, що передбачає активне використання різноманітних способів і засобів прихованого примусу людей, замінює термін «*макіавеллізм*» як образ політичної діяльності, для якої будь-які засоби добрі, щоб досягти поставлених цілей («мета виправдовує засоби»). Його застосування до діяльності засобів масової інформації та політиків позначає дії, спрямовані на програмування думок, прагнень мас і психічних станів населення, закладення у свідомість людей цілей і настанов, що стимулюють до вчинку, вигідного маніпулятору. Кінцева мета таких акцій – керування населенням.

Маніпуляцію визначають як частину технології влади [64, с. 15]. В історії людства є чимало прикладів, коли певні режими, посилюючи тимчасове психічне збудження в населення, пригнічували структури раціонального мислення або, використовуючи прийоми маніпулювання свідомістю, змушували людей відчувати єдність з державою й ненависть до ворогів, об'єднуватися навколо лідера й переживати при цьому масове натхнення, втрачати відчуття реальності або знижувати увагу до проблем, невигідних владі. Детальний аналіз офіційних дискурсів Третього рейху та більшовизму в українському мовознавстві здійснив О. В. Зарецький [57]. Причиною маніпулювання влади, на думку соціолога М. Чукаса, є не прогрес техніки та масових комунікацій, а зіткнення інтересів соціальних груп, боротьба між впливовими групами, які обстоюють право на своє існування або намагаються зміцнити власну владу. В основі таких маніпулювань – прагнення представити свої вузькі меркантильні інтереси як такі, що відповідають прагненням цілого суспільства [197, с. 210].

Маніпуляції свідомістю залежать, на думку українського дослідника Я. В. Любивого, від соціальної дистанції між елітою та широкими масами і від соціального напруження, що його породжує величина цієї дистанції. Соціальна дистанція, у свою чергу, залежить від особливостей економічного розвитку суспільства, розподілу основних засобів існування та життєвих благ, специфіки політичного режиму тощо. Від глибини

соціальної прірви залежить також ступінь соціального напруження в суспільстві. Хоча саме собою напруження визначається не тільки наявністю соціальної дистанції, а й низкою інших чинників, наприклад, такими, як кризові явища в економіці, зниження рівня життя, посилення соціально-стресових явищ у суспільстві тощо. Відповідно, збільшення чи зменшення соціальної дистанції, посилення й послаблення соціальної напруги накладають свій відбиток на взаємини суб'єкта й об'єкта маніпулювання [92, с. 60–61]. Якщо соціальна дистанція між елітою й масами збільшується і водночас зростає соціальна напруга, то панівна еліта прагне маніпулювати свідомістю мас, щоб ефективніше тримати їх у покорі [90, с. 65]. На переконання дослідників, маніпуляція практично невідворотна, якщо представники влади не можуть зробити публічними свої реальні інтереси, цілі й плани [139].

Влада як когнітивна категорія є тим, що інакше формулюється як «влада мови» – здатність мови нав'язувати світогляд, створювати мовну інтерпретацію картини світу. Маніпулювання мовними засобами дає змогу моделювати змістові акценти та відтінки у висловлюваннях, програмувати семантичний аспект комплексу суджень про світ загалом [155, с. 24-25]. За метафоричним висловом Д. Болінджера, «до мови звертаються з тим, з чим і до психотерапії – для того щоб загортати неприємні істини в кольоровий папір» [17, с. 40]. Дослідник, аналізуючи мову політичної брехні, відзначає особливу роль номінацій у створенні потрібної для певної сторони картини світу. Політика як боротьба за досягнення та утвердження влади породжує в сфері мови таке специфічне явище, як ***мова політики.*** Високий рівень її абстрактності випливає з властивостей самої політики. Центральні поняття політики повинні визначати ідеї та оцінки, цілі та інтереси, віддалені від безпосереднього досвіду громадян. Мова політики – це мова понять. Один із засновників «критичної лінгвістики» Р. Фоулер запропонував метод аналізу дискурсу, який передбачає за допомогою особливих лінгвістичних процедур виявлення відношень між знаками, значеннями та соціально-історичними умовами, які визначають його семіотичну структуру [199]. Аналітичний підхід дає змогу виявити мовні ресурси, що дають мовцю можливості для інтерпретації.

У сучасних дослідженнях можна виокремити декілька напрямків вивчення лінгвістичного аспекту маніпуляції залежно від типу дискурсу, в якому вона реалізується. Вивчення маніпуляцій у політичному дискурсі стало одним із предметів дослідження нового напрямку соціолінгвістики – політичної лінгвістики. Дослідники виокркмлюють два напрями розгляду

маніпулятивного впливу. Перший напрям − виявлення особливостей маніпуляції в тоталітарному політичному дискурсі. Його метою є формування особливого типу свідомості − масового, який би поглинув індивідуальну свідомість. Художнім осмисленням застосування мови як основного інструменту впливу на свідомість є роман Дж. Оруела «1984», в якому за допомогою «новомови» здійснювався зсув у свідомості народу, контролювалися та скеровувалися його дії.

Другий напрям − маніпулятивний вплив у демократичному політичному дискурсі. У цьому разі маніпуляції розглядається як основний спосіб боротьби за владу в умовах сучасної демократії. Суттєва відмінність між тоталітарним та демократичним дискурсом полягає в тому, що в останньому боротьба за владу ведеться в умовах жорсткої конкуренції, тоді як для тоталітарного дискурсу важливим є зміцнення одноосібної влади, що уособлює борця з явним або ілюзорним спільним ворогом.

Вивчаючи маніпуляцію в рамках політичного дискурсу, неможливо випустити з уваги дотичне до нього явище **пропаганди**, яка активно досліджувалася в працях радянських лінгвістів, але лише з точки зору способів та засобів маніпуляцій у капіталістичних країнах. У зв'язку з цим пропаганда трактувалася як виключно негативне явище, властиве лише західним країнам, тоді як сучасні науковці визнають, що пропаганда існує в структурі будь-якого суспільства і може співвідноситися з відносно новим поняттям «піар» (Public Relations).

Слово «пропаганда» походить від назви католицької організації Congregatio de Propaganda Fide (Конгрегація поширення віри), створеної Папою Григорієм XV в 1622 році, і використовується на позначення поширення через засоби масової комунікації політичних, філософських, наукових та інших поглядів і ідей з метою закладення їх у суспільну свідомість і активізації масової практичної діяльності. Пропаганда зводиться до систематичних спроб маніпулювання думками і переконаннями людей за допомогою мови, витворів мистецтва тощо. Від інших способів поширення знань і ідей пропаганда відрізняється спрямованістю на маніпуляцію свідомістю і поведінкою людей. Вчені розрізняють три типи пропаганди: «білу», «сіру» та «чорну». Саме «чорній» пропаганді властива низка особливостей, характерних і для рекламних текстів, адже при ній аудиторію свідомо вводять в оману, необхідність переконливості витісняє на другий план необхідність істинності, якість інформації стає неактуальною, на відміну від принципів її подання та досягнення основних цілей відправника. Негативна

(деструктивна) пропаганда провокує розпалювання соціальної ворожнечі, ескалацію конфліктів, загострення протиріч у суспільстві. Технологія «створення ворога» дозволяє згуртувати людей, навіяти їм переконання й стереотипи [168]. Основна функція негативної пропаганди – створення ілюзорної реальності. З-поміж маніпулятивних стратегій політичного дискурсу, розроблених американським Інститутом аналізу пропаганди і названих «техніками пропаганди» [203], виокремимо такі:

- ухиляння від істини, що реалізується в тактиці «дозування правди»;
- викривлення істини (тактики повторювання, гіперболізації чи применшення, спрощення понять, замовчування, «підтасування» і фабрикація фактів, подрібнення інформації, «підміна цілей»);
- імунізація висловлювань, репрезентована тактиками посилання на авторитети («рекомендація»), та використання універсальних висловлювань; «свідчення», що полягає в підтвердженні свідками правильності висловленої думки;
- модифікація ілокутивної сили висловлювань (тактики категоричної та некатегоричної номінації);
- групова ідентифікація, яку демонструють тактики інклюзивності («включення») та дистанціювання (віддалення); солідаризації – використання семіотичної опозиції «ми» – «вони», «навішування ярликів», стереотипізації, «перенесення ставлення / оцінки («трансфер»)», що ґрунтується на асоціації описуваних подій, ідей, фактів із цінностями певної групи людей;
- структурування за принципом релевантності, що виявляється в тактиці подання важливої інформації на початку чи наприкінці повідомлення;
- позиціонування (самопозиціонування, позиціонування опонентів, програми), яка реалізується через використання мовних засобів, характерних для групи, на яку здійснюється вплив, через тактики вихваляння, посилання на попередні заслуги, «своє коло», «свій хлопець». Тактика «спільна платформа» базується на бажанні людей бути подібними до членів спільноти, до якої вони належать чи хочуть належати. За допомогою цієї тактики констатується загальноприйнятість певного типу поведінки.

Якщо радянські фахівці, досліджуючи феномен мовленнєвої маніпуляції, переважно акцентували на його політико-ідеологічних аспектах, то західні дослідники підкреслювали вплив маніпулювання на моральні й інтелектуальні установки людей. Особливістю лінгвістичних робіт, в яких політичний дискурс розглядають як маніпулятивний, є акцентуація на функції конструювання мовної картини світу та його

ідеологізації [15; 34; 78; 119; 120; 127; 145; 155; 168; 174; 175; 183; 191]. Дослідження політичного дискурсу на пострадянському просторі ведуться здебільшого в двох напрямах: аналіз мови тоталітарного суспільства і вивчення «новомови» періоду після перебудови. Українська політична комунікація ще й досі не отримала всебічного лінгвістичного аналізу, досліджувалися лише окремі її фрагменти (наприклад, політична риторика (Г. М. Яворська [194]), офіційний та альтернативний дискурси (О. В. Зарецький [57])), комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування (Т. Ю. Ковалевська [69], ідеологічно забарвлені номінативні одиниці (Т. В. Кеба [67], ідеологічний та національно-культурний компоненти дискурсу, метафора як складник українськомовної політичної комунікації (О. М. Чадюк [177]). Значний доробок у вивченні маніпулятивних стратегій становить аналіз радянської пропаганди ідей марксизму-ленінізму і радянського образу життя. Та пропаганда, яка велася через засоби масової інформації, книги, кінофільми, витвори мистецтва і залишила після себе радянську культурну спадщину, зазнавши зміни ідеологічної основи, зберегла у свідомості значної частини українського суспільства певні шаблони мислення, які не так складно змодифікувати до потреб сьогоднішніх політичних завдань.

Дослідники, зокрема К. В. Нікітіна [111], слушно наголошують на необхідності розмежувати поняття «політичного дискурсу» та «політичного дискурсу ЗМІ». Ці два види дискурсу, маючи спільну сферу інтересів – політику, не є ідентичними. Наприклад, виступ політика на конференції, засіданні, круглому столі – це елемент політичного дискурсу. Трансляція події по телебаченню, на радіо чи висвітлення її на сторінках друкованих чи електронних видань – це політичний дискурс мас-медіа. Текст закону належить до політичного дискурсу, а новинне повідомлення про його прийняття – до політичного дискурсу ЗМІ. Отже, політичний дискурс ЗМІ виникає на перетині політичного дискурсу та дискурсу ЗМІ, тобто первинного й вторинного текстів, тексту від першої особи й тексту, інтерпретованого іншою особою. Звісно, не ставши кореспондентом інформаційного агентства, складно мати доступ до першоджерел досліджуваних матеріалів, але події 2012 року, пов’язані з поданням у парламент, голосуванням у двох читаннях і підписанням Закону «Про засади державної мовної політики», дозволили збирати матеріал у польових умовах, а суспільний резонанс і якнайширше розповсюдження висловлень політиків з приводу мовного питання унеможливлювали кардинально змінене представлення риторики політиків у мас-медіа.

Розділ 3. МАНІПУЛЯЦІЇ МОВНИМ ПИТАННЯМ В УКРАЇНІ

3.1. Мова й ідеологія

Для інтерпретації фактів мовної політики, на думку дослідників, важливо враховувати такий зовнішній щодо мови чинник, як політична стратегія. Проблема «мова і ідеологія», зауважує Г. М. Яворська, в методологічному аспекті припускає подвійне тлумачення. «У першому значенні вона дорівнює проблемі маніпулювання мовою в межах певних ідеологічних систем, у другому – йдеться про ідеологічні аберації не самої мови, а науки про мову» [195, с. 212]. Мова є не лише об'єктом політичних впливів, а й основним інструментом їх здійснення, потужним знаряддям символічного домінування. За словами російського лінгвіста Г. Ю. Крейдліна, захоплення влади – це не результат дії, а своєрідний процес; влада тримається лише тому, що захоплює все нові й нові території, нові й нові сходинки [77, с. 25]. Однією з таких територій є мова. А отже, інтеграція народу в певний ідеологічний простір, що передбачає побудову системи концептуально оформлених поглядів і ідей, яка б санкціонувала існуючі в суспільстві форми влади, не мислиться без опанування (в прямому і переносному смислі слова) цієї сфери людського буття. «Той, хто прагне реформи суспільства, має у своєму розпорядженні такий ефективний засіб, як реформа мови» [15, с. 105], – наголошує Р. М. Блакар.

Як засвідчують дослідження політологів, проведені в роки незалежності держави, населення України поділяє дві основні орієнтації. Першу умовно називають «українською» («галицькою»), другу – «радянською» («донецькою») [243]. У культурній сфері перша характеризується наданням переваги українській мові в приватному спілкуванні й освіті, спрямованістю на українську культуру, а друга – спілкуванням переважно російською мовою за теоретичного визнання рівноправ'я мов і запевняння в байдужості до мови спілкування. По суті, в суспільстві склалася така ситуація, в якій мова є основою цивілізаційного вибору [54, с. 132]. Роздвоєння загальнополітичної орієнтації українців на західне та східне спрямування виявляється серед іншого і в мовній політиці та її сприйнятті населенням [14, с. 170]. В інтерв'ю «5 каналу» 29.09.2012 директор Фонду «Демократичні ініціативи» Ірина Бекешкіна підтвердила висловлені

вище тези: «Мовний закон («Про засади державної мовної політики». – Авт.), точніше мова, вона ще раніше розколола електорат на «своїх» та «чужих», де маркером є мова. Сам по собі закон справив мале враження».

«Суспільне замовлення» (а краще сказати, два різних «суспільних замовлення») не могло не зумовити виникнення на політичній арені країни відповідних політичних об'єднань, програмні ідеї яких віддзеркалюють ці мовно-культурні орієнтири соціуму. Протилежні системні погляди на гуманітарні засади побудови держави і пріоритетність напрямів державної мовної політики, які сповідують різні політичні сили, сформували так званий «навколомовний» політичний дискурс, характерними ознаками якого є циклічність, високий рівень дискутивності, конфліктність, популізм, маніпулятивність. «*Схоже на те, що домовитися в парламенті про мовну стратегію країни не вдасться – сторони говорять різними мовами*», – використовує неоднозначність мовного засобу лінгвіст В. Д. Радчук для оцінки подій навколо прийняття законопроекту «Про засади державної мовної політики» в українському парламенті (vidgolos.com, 05.06.2012). «*Сутичка – не за преференції тій чи іншій мові. Зіткнулися світогляди*», – робить висновок відомий журналіст Юрій Макаров («Не про лінгвістику», tyzhden.ua, 09.06.2012). Справді, російська мова й сьогодні не втрачає здобутої в попередні століття ідеологічної функції: бути носієм певних цінностей та певної політичної культури. А ідеологія, як відомо, виконує соціальні функції, випрацьовуючи ті чи ті типи мислення і поведінки.

Низка політичних партій, які в Україні вже мають тривалу і не дуже історію діяльності, а також різні так звані «треті» сили, відомі своїм проросійським баченням соціально-економічного, геополітичного, гуманітарного розвитку України, не лише у своїх наративах, а й у реальності є російськомовними: усе діловодство в керівництві цих політичних організацій ведеться російською мовою, їхні центральні та обласні партійні видання винятково російськомовні, їхні лідери послуговуються в спілкуванні з виборцями, в роботі державних установ переважно російською. Як і будь-який політикум, український створює власну мовленнєву практику, грає в свою «мовну гру». За тим принципом, що в політиці, як і в дизайні, краще недоліки не приховувати, а підкреслювати, ці політичні сили системно акцентують на незбалансованості мовної ситуації з дискримінованим становищем у ній російської мови. Відтак для них мовне питання, подане як боротьба за надання російській мові якнайширших прав в Україні, є пріоритетним у риториці й діяльності.

Американський соціолінгвіст Р. Белл указував: «Еліта, що прагне втримати владу або розширити її шляхом більшої демократизації, обов'язково зазнає невдачі, якщо в неї немає мовних засобів для проведення своєї політики» [11, с. 222]. Державна ідеологія, крім суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій і символів, може базуватися на специфічних інтересах нації як соціальної спільноти, містити ідеї збереження й розвитку національної культури, звичаїв і традицій, мови тощо. Однак наративи сьогоднішньої влади стосуються мови, яка не є державною в Україні. Відомі події останніх двох років навколо мовного питання (див. «Хронологія подій в Україні довкола питання мови») підводять до висновку, що сьогодні держава в особі вищої політичної влади відмовляється від ідеї спільної мови з інтеграційною функцією і цю функцію інтеграції віддає двом мовам – українській і російській. Одним із постулатів ідеологічної платформи партії чинної сьогодні влади є надання російській мові найширших прав в Україні. У 2004 році передвиборча програма кандидата в Президенти Віктора Януковича передбачала «вільний розвиток російської»: «*Послідовно утверджуватимемо державний статус української мови. Забезпечимо вільний розвиток російської мови, піднесення мов етносів та самобутніх національних культур*». У програмі Партії регіонів під час виборів до Верховної Ради України 2006 року зазначалося: «*Ми за надання російській мові статусу другої державної в Україні* **(підкреслення тут і далі наші. – Авт.)**. *Наш лозунг: «Дві мови – один народ!*». Те саме гасло Партія регіонів використала і на позачергових парламентських виборах 2007 року. Очікування російськомовної спільноти, яка проживає переважно в південно-східних регіонах, що традиційно вважаються електоральними для цього політичного об'єднання, визначили передвиборчу риторику кандидата в Президенти Віктора Януковича в 2009 році, а через два роки – Партії регіонів. У гуманітарному блоці її передвиборчої програми 2012 року «Від стабільності – до добробуту» першим пунктом стояло надання російській мові державного статусу. Другий і третій присвячено праву на використання рідної мови в системі вищої й професійно-технічної освіти, в культурній і суспільній сферах.

Поняття ***нової ідеології*** як системи поглядів на організацію життя в державі, складником якої є формування уявлення про мовний баланс у країні, неодноразово згадане в промовах представників влади. Ганна Герман, радник Президента України, так прокоментувала указ про створення Громадської гуманітарної ради: *«…нова ідеологія України*

буде збудована на принципах широкої культурної автономії регіонів із правом обирати ту мову спілкування, яка відповідає потребам більшості його мешканців…» (tsn.ua, 03.04.2010).

Регіональний вектор, який би враховував культурну самобутність різних регіонів України, став основою нової гуманітарної політики держави, в тому числі мовної. У промові під час першого візиту до Москви Президент України Віктор Янукович назвав прийняття відповідного закону створенням *«комфортних умов для людей усіх національностей»*. А на зустрічі з делегацією Міжнародної ради російських співвітчизників у травні 2012 року наголосив: «*Ми послідовно будемо втілювати в Україні європейські цінності щодо захисту прав людини, зокрема в мовній політиці. За основу ми беремо «Хартію регіональних мов або мов національних меншин. <…> Після їх* (законопроектів про мови. – Авт.) *прийняття російська мова, що є рідною для багатьох громадян України, посяде належне місце в житті нашого суспільства*». Формулювання, яке Президент вжив як назву міжнародного документа, є свідченням того, як саме він сприймає суть і призначення Хартії для мовного будівництва в Україні.

Офіційна риторика щодо питання мови базується на використанні неширокого набору слів-заклинань, таких як «інтереси держави» (у контекстах як синонім – «національні інтереси»), «права громадян», «стабільність», «європейський вибір», «цивілізованість». Легалізація офіційної двомовності, на переконання «деміургів» нової мовної ситуації в країні, «*дозволить об'єднати Україну й забезпечити стабільне процвітання єдиної незалежної Української держави*» (Вадим Колесніченко, Партія регіонів, про ухвалення в другому читанні Закону «Про засади державної мовної політики», 03.07.2012). Наголошено, що таке розв'язання мовного питання є адекватним кроком і таким, що нібито відповідає мовним потребам суспільства. «*Ну не может русский человек, живущий в Евпатории, прочитать памятку к лекарствам на украинском или английском языке. Как минимум там должен быть текст и на русском языке. Если мы цивилизованная нация, цивилизованное государство»,* – переконує голова українського парламенту Володимир Литвин в інтерв'ю газеті «Факты и комментарии» (19.10.2009).

В обґрунтуваннях своєї мовної політики влада посилається на обов'язок держави дотримуватися положень ратифікованої Україною «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Так, у передвиборчій програмі «Україна для людей» Віктор Янукович

зазначив: «*Я – послідовний прихильник цивілізованого вирішення цього питання, здійснення збалансованої державної мовної політики, яка адекватно реагує на мовні потреби суспільства, відповідає загальновизнаним нормам міжнародного права, "Європейській хартії регіональних мов або мов меншин"*». У цьому посланні до електорату заслуговує на увагу визначення надання російській мові статусу державної як «цивілізованої» політики, а запровадження офіційної двомовності – «балансу» в мовній ситуації держави. «*Україна є членом Парламентської асамблеї Ради Європи, і виконання цієї Хартії створює умови для співіснування будь-яких народів, які розмовляють будь-якими іншими мовами*», – сказав голова Української держави на зустрічі членів Атлантичної Ради США у Нью-Йорку (tsn.ua, 24.09.2010).

Заслуговує на увагу поширювана теза про «європейськість» законотворчості в мовній сфері останніх двох років. Коментуючи протистояння в парламенті 24.05.2012, кримський прем'єр Анатолій Могильов зазначив: «*Это* (надання мовам регіонального статусу. – Авт.) *общеевропейская практика. Я глубоко убежден: принятие такого закона было бы правильным и справедливым действием*» (lb.ua, 29.05.2012). До прозахідного цивілізаційного вибору і відповідальності як європейської цінності апелював народний депутат від Партії регіонів Вадим Колесніченко, переконуючи в необхідності прийняти законопроект «Про основи державної мовної політики» свого авторства: «*Ми ратифікували цей міжнародний документ* («Європейську хартію регіональних мов або мов мешин. – Авт.), *узяли на себе зобов'язання, а ще досі нічого не зробили, щоб імплементувати його у тіло нашого законодавства. А ще хочемо в Європу!*» (gazeta.ua, 14.09.2011). «*В Евросоюзе давно возмущены тем, что в Украине такое большое количество людей говорят на русском языке и в то же время этот вопрос никак не урегулирован на законодательном уровне,* – спекулятивно посилається на авторитет європейських інституцій Вадим Колесніченко. – *Так что этот законопроект в случае принятия поможет нам решить также вопрос и евроинтеграции*» (bagnet.org, 30.08.2011). А отже, головні «замовники» мовних змін, на переконання політика, мають бути цілком задоволені діяльністю влади в цьому напрямку: «*Впервые за 20 лет независимости нашего государства украинский народ получил закон, принятия которого от нас требовали институции ООН, Европарламента и Совета Европы*» (Вадим Колесніченко, Партія регіонів, про ухвалення в другому читанні Закону «Про засади державної мовної політики», 03.07.2012).

Початком політичної консолідації багатьох сусідніх націй – сербської, болгарської, чеської, польської – було мовне питання: вимога вибороти рідній мові загальні демократичні права. Мовне реформування набирає символічного жесту в процесі проголошення державної незалежності народів. Будь-яка національна держава випрацьовує свою державну ідеологію, базовими елементами якої є уявлення про долю і вектор історичного розвитку нації, про оцінку історичного досвіду, про суспільно-політичний, економічний, естетичний ідеал, а також про тактичні цілі й завдання, які стоять перед суспільством і державою. Відштовхуючись від визначень ідеології, які подає західна філософська й соціологічна література, а саме проаналізувавши такі ознаки сьогоднішніх суспільно-політичних процесів, які розгорнулися довкола питання мови, як випрацювання нових ідей, значень, знаків і цінностей у соціальному житті, сукупність ідей, у тому числі неістинних, що дозволяють узаконити державну політичну владу, систематичне викривлення повідомлень, соціальні ілюзії, плутанина між лінгвістичною й феноменальною дійсністю, ми констатуємо формування структури нової ідеології. Ця ідеологія, заснована на фіксуванні й реалізації регіональних особливостей, містить суспільно-політичні ідеали, цінності, концепції і символи, які не корелюють з елементами національної ідеології, що має виражати специфічні інтереси нації як соціальної спільноти, містити ідеї збереження й розвитку національної культури, звичаїв і традицій, мови тощо.

На закиди про побудову державної ідеології, яка не базується на національних цінностях, влада відповідає, використовуючи прямі бездоказові судження: «*А что касается заявлений оппозиции о предвыборной риторике и нарушениях интересов страны, то уточню, что <u>единственным приоритетом</u> для Виктора Януковича является именно <u>национальные интересы</u>*» (Юрій Мірошниченко, представник Президента у Верховній Раді України, 19.03.2012).

Пояснюються окреслені мовні пріоритети передусім запитом «своїх» виборців. «*Коли в мене запитують, чому я не розмовляю державною мовою, я кажу: <u>я говорю мовою моїх виборців</u>. От піти сьогодні в колектив Донецького металургійного заводу або на шахту ім. Засядька, вийти і зробити доповідь українською мовою – вони послухають, а потім думатимуть, що в мера сталося з головою*», – пояснив мер Донецька Олександр Лук'янченко (tsn.ua, 4.01.2011). Популістський

характер офіційної риторики, що виявляється, зокрема, в множинності демагогічних гасел, необґрунтованих обіцянках, не викликає сумнівів. Та й самі політики не приховують своїх намірів позагравати з народом для забезпечення популярності. На питання, чи реалістично внести поправки в закон про мови до кінця президентського мандату Віктора Януковича, віце-прем'єр-міністр Борис Колесніков відповів журналістам: «*Реалістично, інакше його звинуватять на наступних виборах у невиконанні передвиборчих обіцянок*» (tsn.ua, 03.10.2010). «*Мы будем настаивать на том, чтобы этот вопрос ставился. Каждому из нас идти сейчас к избирателям и у каждого из нас будут спрашивать, равно как и наших коллег из других фракций, какие из тех обязательств предвыборных, которые мы давали, выполнены, и если не выполнены, то почему*» (Юрій Мірошниченко, народний депутат від Партії регіонів, представник Президента України в парламенті, lb.ua, 25.05.2012).

З іншого боку, ідея, яка може мобілізувати виборців, – практично завжди козир для опозиції. А отже, порушене мовне питання як таке, що не може залишити людей байдужими і змушує кожного зробити власний світоглядний вибір, стає і для політичних опонентів – партій, а також численних «третіх сил», що визначають себе як опозиційні, – потужним інструментом передвиборної агітації (згадаймо політичну телерекламу партії «Наша Україна»: «*Захисти солов'їну – голосуй за Нашу Україну*»). Часто питання мови стає предметом демагогії: красивих популістських гасел, нездійсненних обіцянок: *«...В українській ситуації, та й не тільки в українській ситуації, мова – це є державоутворюючий фактор»* (лідер «Нашої України» Віктор Ющенко, «Велика політика», «Інтер», 06.07.2012); «*Питання мови – це для мене питання України*» (Андрій Парубій, ВО «Батьківщина», «Велика політика», «Інтер», 25.05.2012); *«Знати, любити українську мову – це має бути питанням національної честі й гідності для всіх українців. Ми закликаємо усіх вивчати рідну мову, більше читати й розмовляти українською – й таким чином робити свій внесок у збереження нашої мови»* (із заяви партії «УДАР», styknews.info, 22.02.2012).

3.2. Фальшування дійсності

Створення певних матриць мислення є першочерговим завданням політтехнологів. «Фальшиву дійсність» можна створити за допомогою надання іншого змісту явищам, фактам, подіям, у тому числі через інше їх позначення. Ю. І. Лєвін у своїй праці «Про семіотику викривлення істини» [85] описав універсальні прийоми, які забезпечують бажані для адресанта ефекти мовленнєвого впливу. Це, наприклад, перетворення анулювання: з образу ситуації у свідомості мовця виключаються події чи об'єкти (замовчування, напівправда) або перетворювальні фінгурування: навпаки, у свідомість вводиться образ ситуації з подіями і предметами, яких не було («заговорювання зубів»). Інші засоби – заміна деяких предметів чи подій з образу ситуації узагальненими, внаслідок чого ситуація виявляється розмитою, непевною, та модальне перетворення, наприклад, некоректне покликання на джерело. Застосування цих та інших способів структурування дійсності засвідчуємо і в сучасному українському політичному дискурсі, що розгорнувся довкола мовного питання. Тактики, реалізовувані у вертикальній комунікації для формування у людей потрібного маніпуляторам сприйняття сигналів щодо питання мови, містять елементи пропаганди – це поширення фактів, аргументів, чуток та іншої інформації, зокрема неправдивої, для впливу на суспільну думку. Адже основна функція негативної пропаганди полягає в створенні ілюзорної реальності з «перевернено́ю» системою цінностей, переконань, поглядів.

Найуніверсальнішою технологією, яку активно використовують у масових комунікативних процесах, є ***формування та поширення образів.*** Мовна ситуація в країні є сукупністю бачень, які складають її образ у свідомості суспільства. Елементами цього образу є суб'єкти й об'єкти мовної політики, їхня діяльність, ідеї, переконання, мовні процеси та явища, позамовні чинники, які справляють вплив на розвиток мовної ситуації, конкретні події, спрямовані на зміну чи збереження ситуації, соціомовні стереотипи й міфи та багато інших. Наповнення цих елементів необхідним змістом або спотворення їхнього реального змісту, інтерпретація, акцентування одних і ігнорування інших можуть кардинально змінити образ або створити новий.

3.2.1. Створення та підживлення міфів

Прикладне використання міфів, сьогодні досить активне, можна побачити в бізнесі, особливо брендуванні, рекламі й піарі, військовій науці, політтехнологіях, індустріях кіновиробництва, телебачення тощо. Міфи покликані трансформувати модель світу. В підсумку такий трансформований світ може виявитися сильнішим за реальний. Перекручування історії мовного питання, замовчування й міфотворчість, що сформувалися в попередню політичну епоху, і дотепер формують погляди й думки частини українського суспільства щодо мовної ситуації в Україні.

3.2.1.1. Міф про добровільний перехід частини українців на російську мову, історичну зумовленість білінгвізму

Цей міф заслуговує на першочергову увагу, оскільки не витримує жодної критики за його оцінки на основі реальних історичних фактів. Не зупиняючись на детальному аналізі етапів русифікаторської мовної політики Російської імперії й СРСР, проведеному низкою поважних дослідників, зокрема І. Дзюбою [42], Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко [60], І. Огієнком [115] та іншими [166; 235], зазначимо лише, що хоча в останні десятиліття прямих заборон відносно української мови офіційно не задекларовано, але в Україні була створена така система функціонування мов, що об'єктивно примушувала українців відмовлятися від своєї мови на користь російської. Саме слово «русифікація», що характеризувало основний напрямок офіційної радянської національної політики, було «вчасно» вилучене з публічного вживання як політично неблагозвучне. Проте й сьогодні цей історичний факт політики (а часто й історики) або відкидають як такий, якого не було, або пояснюють необхідністю (наприклад, урбанізації й індустріалізації аграрних прошарків через перехід від рідних говірок на літературну мову, звичайно ж, російську). Цікавими в таких контекстах є й уточнення на кшталт: «*Украинский язык, однако, сохранял достаточно значимые позиции, более весомые, к примеру, чем позиции национального языка в Беларуси и Казахстане…*» [267]. За недоброю традицією теза про україно-російську двомовність як «важливе надбання українського народу» перебралася і в законопроект № 1015-3 «Про мови в Україні», зареєстрований головою фракції Партії

регіонів Олександром Єфремовим, головою фракції Комуністичної партії Петром Симоненком та членом фракції Блоку Литвина Сергієм Гриневецьким. Цікаву логіку виявляє автор таких рядків: «*До речі, навіть Емський указ, якщо подивитися на нього очима неупередженого історика (це аж ніяк не означає виправдання такого роду заходів), сприяв утвердженню українства: статистичні дані показують, що напередодні Жовтневого перевороту позиції української були досить сильні*» [255]. Претендуючи на неупередженість, журналіст маніпулює думкою читача, поєднуючи причиннєво-наслідковим зв'язком з конотацією «завдяки» (а не «всупереч») ці два факти.

До цього міфу можна зарахувати й навіювання ***думки про неповноту української культурної ідентичності без російської культури, яка створювалася в Україні російською мовою***, що слугує аргументом на користь офіційного визнання в Україні російської мови [267]. Наголошено, що єдність української культурної ідентичності має, окрім українськомовного пласту, ще й пласт «південноруської культури», який належить і українському, і російському народам одночасно – йдеться про твори Миколи Гоголя, Миколи Костомарова, Василя Капніста, Володимира Короленка, Костянтина Паустовського, прозу Тараса Шевченка та інші. До цього аргументу додають ще й спільну для трьох східнослов'янських народів культурну традицію.

3.2.1.2. Міф про майже суцільну російськомовність України

Цей міф про те, що Україна – це «майже» Росія, де «всі» говорять російською, активно поширюється в нашій і сусідній державах. Згадаймо хоча б слова президента Російської Федерації Володимира Путіна про те, що Україна є російськомовною країною. Незнання реальної ситуації в Україні вводить в оману багатьох політиків і журналістів, а також простих приїжджих. Міф цей підживлюється й першими особами держави, передусім через брак лінгвістичних знань і необхідність дотримуватися певної позиції в мовному питанні. Наприклад, на запитання членів Атлантичної Ради США у Нью-Йорку Президент України Віктор Янукович заявив, що українська й російська мови не дуже відрізняються (з посиланням на прес-службу глави держави

пише 24.09.2010 електронне видання tsn.ua). Варто зазначити, що міф живиться переконаннями, що у великих містах державну мову почути неможливо. У суцільно російськомовні зарахували й столицю. На форумі електронного ресурсу «Українська правда» виникла гілка під назвою «Київ – кацапське місто», в якій усі охочі – і кияни, і жителі інших міст України, а також дописувачі з-за кордону висловлювали свої думки щодо цієї тези. Віртуальне обговорення породило безліч цікавих для дослідження соціомовних стереотипів діалогів і монологів, наприклад: [- *зізнайся: ось переїхав би'с в Київ, якою мовою би'с говорив? - Російською, звісно. Бо ж не хочеться в очах городян виглядати «панаехавшим селюком». Хочеться бути своїм. А як хочеш виглядати своїм, тобто корінним киянином, швиденько переходь на російську. Бо корінні кияни спілкуються російською, а українською лише «залетные колхобаны». Це мені пояснили ще наприкінці 80-х, коли я, приїхавши у Київ, почав говорити українською в компанії корінних киян.*] «*Кієфф – найбільш россіянізуюче місто України*», – читаємо в коментарях на ресурсі «Українська правда» (pravda.com.ua, 18.08.2012). У публіцистичному дискурсі нещодавно виникло і вже достатньо поширилося поняття «київського компромісу», яке для дослідників становить значний інтерес, з одного боку, як новостворений міф, а з іншого – як позначення відомої ситуації, а саме комунікації, яка відбувається між носіями двох споріднених мов без зміни ними власного коду (коли один співрозмовник говорить українською, а інший спокійно відповідає російською).

Щодо таких міст, як Луганськ, Харків, Донецьк та інших, стереотип про російськомовність подолати надзвичайно важко, особливо якщо він підтримується високопосадовцями. «*Надо понимать, что Одесса – это русскоязычный город, и наша культура, она русскоязычна. Если у Одессы отобрать русский язык, Одесса потеряет самобытность, она перестанет быть Одессой*», – переконував слухачів радіо «Эхо Москвы» 07.06.2011 мер Одеси Олексій Костусєв.

Поширюється й думка про ***ненадання значення мові спілкування***. «*Дослідження також продемонструвало: якщо російськомовні в переважній більшості читають книжки, переглядають фільми тощо російською мовою, то <u>для частини україномовних мова споживання інформації не принципова або ж навіть зручнішою є російська мова</u>*» [254]. Палкі прибічники мовного реформування, вираженого в наданні права вибору мови, вже зараз заявляють, що запровадження мовного закону призведе до того, що більшість українських громадян з власної

волі обере російську мовою навчання дітей, заповнювання документів та читання преси, тим самим довівши, що українська в Україні потрібна лише маленькій купці людей, до того ж переважно в Західній Україні.

3.2.1.3. Міф про полярність населення України

Поділ населення України на групи за мовно-етнічною та ідеологічною орієнтацією є чудовим і зручним підґрунтям для спекуляцій на тему неподібності, антиподності, відсутності можливості порозумітися тощо. Політтехнологи успішно виокремлюють все нові й нові спільноти в українському народному організмі, наділяючи їх особливими цінностями, особливими орієнтаціями, поведінкою, зокрема мовною, особливим ВИБОРОМ. Розглянемо декілька прикладів такого поділу, які взяли на озброєння політологи і жонглюють назвами цих груп не гірше за артистів цирку. Попри існування реальних конфліктів суспільству нав'язують війну ідентичностей, яка загрожує довгостроковими руйнівними соціальними й ментальними процесами.

Передусім ідеться про віртуальний ***етнокультурний поділ на українсько- й російськомовних***, набагато характерніший для нашої ситуації, ніж поділ міжнаціональний. За відповідного інформаційно-пропагандистського супроводу цей поділ може набрати конкретності, жорсткості й визначеності, достатніх для виконання політичних завдань.

1. Хоча основна частина російськомовного населення не відчуває себе окремою від українського народу спільнотою, цю думку суспільству намагаються нав'язати. У 1997 році напередодні виборів до парламенту Київський центр політичних досліджень і конфліктології провів опитування громадської думки, за результатами якого було оприлюднено дослідження «Національно-культурні й ідеологічні орієнтації населення України». Поляризацію думок щодо питань вибору мови спілкування і державної мовної політики вивчали в розрізі етнокультурної самоідентифікації. Громадян на підставі відповідей на запитання про національність (за паспортом і ким відчуває себе) поділили на «*украинцев*», «*русских*» і «*украинорусов*». Новоназва «*українoруси*» використовувалася на позначення людей із подвійною самоідентифікацією або тих, що «за паспортом» є українцями, але не співвідносять себе з людьми своєї

національності. «Українoруси» в мовному відношенні є значно більшою мірою «русскими», ніж «українцями»» [243], – роблять висновок автори дослідження.

2. Виникнення і поширення назв на позначення прибічників державної двомовності і противників надання офіційного статусу російській мові в Україні – «*двомовники*» і «*одномовники*». «Маємо парадоксальну плутанину, що затемнює суть справи, ставить речі з ніг на голову, – зауважував ще 1998 року в передньому слові до нового видання книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Іван Дзюба. – «Двомовниками» називають себе принципові й затяті одномовники: ті, хто не знає і не хоче знати української мови, хто протиставляє себе українській культурі. <...> Натомість презренні «одномовники» принаймні на практичному рівні мало не всі є «двомовники», бо добре володіють і російською мовою, знають російську культуру, часом і краще, ніж свою власну» [42].

3. Зусиллями немудрих ідеологів український народ поділили на *«справжніх»* українців і *«несправжніх», «українців»* і *«совків»* (українськомовних і російськомовних – у контекстах), що в багатьох викликає несприйняття і навіть образу не на жарт. Ось кілька контекстів: «*Під впливом колонізації України Москвою, згідно з переписом населення у 2001 році, 6 мільйонів українців не вважали рідною мовою українську або визнали її другою після російської. <...> Це означає, що за національною самосвідомістю вони перетворилися в росіян українського етнічного походження та з чужою ментальністю*» (Ірина Фаріон, ВО «Свобода», svoboda.org.ua); «*Найбільшу перешкоду на шляху творення української України становить напівасимільований, змаргіналізований рівень масової свідомості значної частини населення*» [235]. Не можемо не погодитися зі словами журналістки про те, що «*у боротьбі за національну єдність (!) громадян України за мовним принципом поділили на патріотів і п'яту колону, пригноблену більшість і агресивні меншини, національно свідомих і духовно скалічених*» [255]. Цей «несвідомий» за критерієм мововжитку «елемент» насправді складають і ті, хто не хоче приєднатися до «справжніх», і ті, хто цього зробити через об'єктивні причини не може. Та переконування тієї частини російськомовних українців, які вважають себе навіть «більшими українцями», ніж українськомовні громадяни, часом залишаються непочутими. Політичні партії напередодні парламентських виборів активно наголошували на українськомовності «української України»: «*Чия земля? Чия мова?..*» (з телереклами ВО «Свобода», «Українці за Нашу Україну» (політична реклама партії «Наша Україна»),

«*…неукраїнська Україна*» (з реклами «Батьківщини»). Варто зауважити, що своїми непродуманими в ряді випадків заявами й діями (згадаймо хоча б мусування терміна «титульна нація») «помаранчевий» табір дав підстави для сплесків емоцій у частині суспільства, чим і скористалися їхні опоненти, просуваючи ідею про необхідність мовнореформатоських дій для встановлення «мовного балансу» в країні.

Особливістю російськомовної спільноти в Україні є те, що вона існує переважно в уяві інших суб'єктів усередині країни і поза її межами. Варто лише згадати гнівні заяви й листи керівництва сусідньої держави, використання поняття «російськомовні» у вітчизняних виборчих кампаніях. Отже, цю спільноту одні оголошують об'єктом захисту, а інші, навпаки, вважають потенційною небезпекою для держави. Однак аналіз ідентифікації людей, що входять до цієї неоднорідної групи, здатний зруйнувати всю риторику ідеологів та декого з вітчизняних політиків. За результатами опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 року в усіх регіонах України, абсолютна більшість (86 %) російськомовних громадян сприймають Україну як свою Батьківщину, а переважна більшість (72 %) вважають себе її патріотами. Третина російськомовних зараховують себе до української культурної традиції, майже третина – до радянської, 6 % – до європейської [257]. До того ж російськомовні громадяни можуть належати до різних національностей, культурних традицій, вважати рідними різні мови, не кажучи вже про соціально-демографічні відмінності.

3.2.1.4. Використання семіотичної опозиції "свій" – "чужий" для поляризації населення

В історичній перспективі антиномія понять ***"я"*** – ***"інший"*** зводиться до онтологічного протиставлення "я" – "не-я" – категорій, уперше проаналізованих І. Г. Фіхте [171]. У політичному дискурсі опозиція «свій» – «чужий» є базою для поділу на полярні позиції «друг» – «ворог», «добре» – «погано», «прийнятно» – «неприйнятно», адже кожне політичне об'єднання створює свою систему ознак, які б ідентифікували «своїх» і «чужих». Займенники Я, МИ, МІЙ, НАШ, СВІЙ вказують на прихильників певної «правильної» ідеології, ВОНА, ВІН, ВОНИ, ЇЇ, ЙОГО, ЇХ – «неправильної».

Усі об'єкти політичного життя отримують полярні оцінки: у діях «ворога» підкреслено підступність, брехливість тощо, у той час як «свої» є відкритими, активними, сильними. Як зауважує К. В. Бакумова [8], наявність ворога робить політику набагато видовищнішою і зрозумілою, дозволяє аудиторії ідентифікувати себе з мовцем, а мовцю зблизитися з аудиторією.

Найвідоміша семіотична опозиція тоталітарного дискурсу «герой» – «ворог» сьогодні актуалізована у формі існування двох мов-антагоністів і трансформована в ***нову опозицію ідеологем: «мова» – «язык»***. Недобросовісні політики й політтехнологи використовують їх для маніпулювання свідомістю так званих «російськомовних громадян». Такі діячі, беручись захищати права людей на використання ними російської мови, у своїй риториці ділять українське суспільство на українськомовних і російськомовних, умовні світи – української мови й російської. Заголовки інтернет-статей якнайкраще ілюструють ці суспільно-політичні процеси: «*Украинский против русского: два языка, которые раскалывают страну*» (r-u.org.ua, 18.03.2010); «*Новый президент пообещал оставить «мову» единственным государственным языком Украины*» (kp.ru, 09.02.2010); «*Мова і язик: між панікою і розумом*» (tyzhden.ua, 05.07.2012); «*Враг мой*» (lb.ua, 27.07.2012). Уявний поділ України при цьому здійснюється не лише за мовним принципом, а й за мовно-географічним. На сайті r-u.org.ua подано таке визначення російської мови: «*Російська мова – одна з основних за поширенням мов України (за винятком декількох західних областей)*». Отже, українська й російська мови отримали в маніпулятивних контекстах географічно чітко визначену «прописку». Відтак і законотворчість в єдиній державі має географічну спрямованість: «*Если, допустим, для Львова, Тернополя, Житомира этот законопроект* (№ 9073 «Про засади державної мовної політики». – Авт.) *не очень актуален, то он актуален для Одессы, Крыма, Донецка, Луганска, многих восточных и южных регионов*» (Сергій Ківалов, співавтор законопроекту, Партія регіонів, lb.ua, 14.05.2012). А оскільки мововжиток прямо пов'язують із цивілізаційним вибором, культурними вподобаннями, загалом із світоглядними цінностями, то й поділ населення роблять відповідний: «*Население Востока никогда не примет ценности галичан. Все должны понять – мы разные*» (Юрій Болдирєв, народний депутат, Партія регіонів, censor.net.ua, 16.03.2012). Відповідно в маніпулятивних контекстах лексема «мова» уживається у супроводі однієї зі складових дихотомії "*ми – вони*" та її модифікацій:

«…*наша мова для них не є цінністю, яку слід берегти, примножувати та передавати нащадкам*» (із заяви партії «Батьківщина» щодо подання на розгляд парламенту законопроекту № 9073, 09.09.2011).

За допомогою використання маніпулятивних прийомів поводження з семіотичною опозицією «свій» – «чужий» політикам досить вправно вдається відірвати російськомовних українців від основної частини українського народу і об'єднати їх у групу під назвою «російськомовне населення» з етнічними росіянами – громадянами України. За сконструйованою маніпуляторами матрицею суспільного буття, «чужі» – це не іноземці, а представники української етноспільноти. Цілі такого поводження з цією семантико-прагматичною категорією прозорі – розширення електорального поля, нарощування бази потенційних виборців своєї політичної сили. Адже аргументувати свої мовні ініціативи лише необхідністю захисту мовних прав етнічних росіян – це замало. Подібні маніпуляції досить успішно були застосовані командами кандидатів у Президенти України на виборах 1994 і 2004 років. Політики і політтехнологи, що використовують такі підходи, насправді елементарно підмінюють поняття. Замість того, щоб відповідно до законодавства говорити про захист прав національних меншин (у даному випадку етнічних росіян – громадян України) на використання російської мови у спілкуванні, для отримання освіти, виховання своїх дітей, вони говорять про абстрактний захист російської мови або «захист прав російськомовних громадян».

3.2.1.5. Міф про штучність, неповноцінність української мови

Уже звичним явищем стала поява в проросійських виданнях, особливо місцевих, статей «провідних учених», в яких наведені «наукові» аргументи на користь того, що українська мова є умоглядною, штучною, вигадкою націоналістів, провінційним діалектом російської тощо. Наприклад, упізнаваний людьми на пострадянському просторі завдяки багаторічній участі в телешоу «Що? Де? Коли?» одесит Анатолій Вассерман, якого і зараз активно запрошують на телепрограми і шпальти видань, неодноразово стверджував, що українська мова є діалектом російської, як і архангелогородський чи уральський у Росії, кокні чи

лоулендерський у Великобританії. Бездоказові судження й пророцтва про вимирання української мови цього визнаного інтелектуалом діяча (а зараз журналіста) багато хто сприймає без критичного осмислення. Навіть у ґрунтовних наукових працях обмеження функцій української мови пояснюється неповнотою, «бідністю» її лексичного складу порівняно з російською мовою. Як приклад наведено переклад пари російських лексем «нравы» и «обычаи» українською «звичаї» [107, с. 286-287]. Не могла не викликати реакції в наукових колах розвідка А. Жєлєзного «Происхождение русско-украинского двуязычия» [220], оскільки автор опублікував її двома виданнями й активно пропагував викладену в ній ідею про те, що українська мова є російсько-польським діалектом, в засобах масової інформації.

Настійно мусується думка про те, що лише через російську мову можна ознайомитися зі світовою культурою. Депутат Луганської обласної ради Р. В. Мірошник у своєму виступі на 13 сесії обласної ради під час обговорення заяви на підтримку Закону України «Про засади державної мовної політики» 06.07.2012, по суті, з державної трибуни заявив: «*Получается, что на этом языке* (українська мова. – Авт.), *если мы растим своих детей, то мы лишаем их всего, мы растим просто недорассу – людей, которые просто лишены огромного объема знаний, которые приходят на русском языке, на английском, на другом*». Фрагмент мовлення промовця виявляє негативне ставлення до державної мови, оскільки акцентує на її неповноцінності, а також розумовій відсталості її носіїв. Це засвідчує використання в контексті лексеми з негативною конотацією «*недораса*» на позначення людей, яких виховуються українською мовою. Депутат Луганської обласної ради наголошує на відсутності українськомовних джерел знань порівняно з можливостями російської, англійської, інших (? – Авт.) мов як провідників необхідних для формування людей «вищої раси» знань. Використання на початку фрази лексеми «*получается*» (укр. *виходить*) надає тезі значення доведеної думки, зваженого висновку.

Свого часу широкого розголосу набула заява секретаря Донецької міської ради Миколи Левченка, зроблена ним 21.02.2009, про необхідність надання російській мові статусу другої державної. Б. М. Ажнюк у статті «Екологія мови в Україні: мовна динаміка і пошуки балансу» цитує чиновника: «*Чому іде такий спротив? Тому, що противники російської мови прекрасно розуміють, які будуть результати. Українська мова – це мова фольклору. І з наданням статусу державної мови російській необхідність говорити українською просто відпаде. Це не мова науки. Воне не помре, нею будуть*

писати пісні, розказувати анекдоти, вона стане фольклорною. А російська мова – це мова науки, мова цивілізації…» Такі погляди на розвиток мовної ситуації, зауважує дослідник, відводять українській мові місце у своєрідній фольклорно-етнографічній резервації [1, с. 12].

Таке бачення ситуації намагаються нав'язати всіма каналами комунікації. «*Проблеми російської мови – головним чином у юридичній сфері, в законодавстві, яке обмежує використання російської мови, і особливо – в освіті, що істотно обмежує доступ підростаючого покоління до високої російської та світової культури, хай як би ставилися до видатної української школи художнього перекладу*» [263], – пишуть автори дослідження «Російська мова в Україні – без емоцій» – експерти Київського центру політичних досліджень і конфліктології. Справді, як мінімум з початку XVIII ст. ініціативу, яка визначала особливості внутрішнього розвитку значної частини України, перехопила Росія, і щодалі більша кількість реалій і сценаріїв повсякденного життя визначалися через російську мову. Усі економічні, технічні та інші новації, які поступово впроваджувалися в українське життя протягом трьох століть, у свідомості українців вперше сприймалися через російську мову [165, с. 38]. Обсяг різноманітної цінної, важливої, серйозної, усебічної інформації, яку можна було отримати через цю мову, до останнього часу значно перевищував кількість аналогічної інформації, що її можна було дістати через мову українську. Та сьогодні ситуація змінилася. До масиву українських видань вітчизняних і зарубіжних авторів-класиків радянського періоду долучилися переклади фахової літератури – бестселерів у сферах управління, соціології, психології, філософії, екології й інших наук, твори сучасних українських і іноземних письменників.

Формується громадська думка й стосовно прескриптивного аспекту мовної політики. Людей нібито турбує «нездорова» тенденція до засмічення мови застарілими словами й діалектизмами, полонізмами, галичанізмами, «надуманими» зворотами, «западенськими наріччями». У коментарях на сайтах обговорення мовних проблем зводиться до висловлення бурхливих емоцій щодо українських слів *либонь, напозір, позаяк, відтак, сливе, далебі, на разі* тощо. У цьому питанні відзначився й автор скандального Закону «Про засади державної мовної політики» Вадим Колесніченко. В рейтинговій телепрограмі «Свобода слова» на ICTV 02.07.2012 він на всю країну заявив: «*Я против львовско-галицких диалектов, которые засорили сегодня средства массовой информации. Я не считаю то, что нам предлагают, украинским языком.*

Это отрыжка той части Украины, которая когда-то была постоянно под чьим-то гнетом. <…> Потому что если мы признаем львовский диалект, давайте мы скажем об этом прямо и откровенно. Потому что я считаю, что наиболее грамотный украинский язык – это регион Полтавщины, Черкащины, то есть места, где действительно… Черкащина – это место, где рос господин, пан или, как угодно называть, наш Кобзарь, Шевченко. Он этим языком, который нам сегодня пытаются навязать, не пользовался».

Справі дескридитації мови часом сприяють люди, далекі на перший погляд від політики. У березні 2012 року ЗМІ поширили інформацію про те, що на російському каналі НТВ у програмі під назвою «Росія проти України» співачка українського походження Наталя Корольова на заяву співведучого Сергія Жигунова, мовляв, ніякої української мови немає, бо, наприклад, слова «*футбол*», «*театр*» і «*президент*» в ній звучать, як і в російській, «переклала» українською мовою назви сірників і запальнички – в її версії це звучало як «*швабрики*» і «*спалахуйка*». Без сумніву, лише брак освіти й загальної культури в суспільстві, а також правовий нігілізм у країні уможливлюють масовані акти дискредитації мови, яка разом із прапором, гімном, гербом є символом держави.

3.2.1.6. Міф про вимирання української мови

Радянська партійна ідеологія позиціонувала українську мову як таку, що з урахуванням майбутнього «злиття націй» не має життєвих перспектив. Ця навіювана думка про тимчасовість життєздатності мови заклала могутню психологічну базу для ухвалення рішення багатьма українцями про відмову від своєї мови на користь російської під час вибору, якою мовою спілкуватися в конкретній ситуації, навчати й виховувати дітей.

Та й сьогодні приниження вітальності української мови – один із улюблених аргументів тих, хто в політиці обрав для себе «мовний» коридор. «*Количество языков на планете будет продолжать уменьшаться, и это действительно происходит – есть статистика ООН*, – сказав народний депутат від Партії регіонів Юрій Болдирєв у інтерв'ю censor.net.ua (16.03.2012). – *Будущее имеют только языки с большим количеством носителей. Я думаю, что украинский язык не имеет*

перспектив. Как и словацкий, чешский, даже польський». Імовірно, українську мову політик поставив у ряд з іншими трьома слов'янськими мовами, для того щоб запобігти звинуваченню в упередженості чи особливій неповазі до державної мови країни, народ якого він представляє в найвищому законодавчому органі. «*Залишившись жити у середньовіччі, мислячи його категоріями, націоналісти не помічають логічного протиріччя у власних побудовах. Бо кому потрібна «мова», якщо вона «вимирає»?*» – так міністр освіти й науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник закликав до логіки опонентів, які переймаються становищем української мови, в інтерв'ю на сторінках газети «Киевский телеграфъ». Такі припущення не заважають міністру схвально оцінювати законодавчі ініціативи Партії регіонів, які базуються на необхідності узгодження мовного законодавства України з «Європейською хартією регіональних мов або мов меншин», яка, по суті, спрямована на захист загрожених мов, тобто мов, яким загрожує зникнення.

З іншого боку, цей міф підживлюється й зусиллями тих, кому небайдужа доля української мови, щоправда, з іншою метою – спонукати громадськість до активних дій. Сайт tsn.ua 11.02.2011 розмістив матеріал під заголовком «Експерт: у 2060-му українська мова може померти», в якому директор громадської організації «Не будь байдужим» Оксана Левкова пророкує, що українська мова може стати «мертвою» у зв'язку зі звуженням функціонування і через брак носіїв. Опоненти поспішають скористатися подібною інформацією для контрвипаду, підмінивши поняття «виступати за розширення демографічної й комунікативної потужності української мови» поняттям «схвалювати тиск на російську мову»: «*Представления же о низкой конкурентной способности украинского языка традиционно используют в Украине для оправдания позиции тех, кто защищает давление на русский язык*» [267].

Розмови про конкурентоздатність державної мови в Україні порівняно з російською мають неочікуваний поворот у висловленнях політиків, які обстоюють антагоністичні погляди. «*И я не понимаю выступлений, которые происходят сегодня в Киеве: «Українську мову гноблять!», «Українську мову треба захистити!» Да что ж это за язык-то такой несчастный, если его нужно защитить от всего? Если этот язык должен расти в оранжерее? <...> Я считаю, что при принятии этого закона, при поддержке государства украинский язык может развиваться. Но не в оранжерее, а нормально конкурируя с остальными языками,*

которые реально присутствуют на этой территории и на территории всей Украины» (зі стенограми виступу депутата Луганської обласної ради Р. В. Мірошника на позачерговій сесії обласної ради 06.07.2012 під час обговорення заяви на захист Закону України «Про засади державної мовної політики»). Ці фрагменти промови є підживленням міфу про вимирання української мови, на що вказують оцінний прикметник «*несчастный*» (рос.), порівняння функціонування української мови з вирощуванням рослин у тепличних умовах (надмірне опікування), натяк на неконкурентоздатність державної мови. Депутат у своїй промові вживає алогізми («*я считаю, что при принятии этого закона, при поддержке государства украинский язык может развиваться»*), припускається евфемізації (заміна номінації «російська мова» на «інші мови, які реально присутні на цій території»).

Це лукавство, що характеризує риторику багатьох інших політиків, які виступають водночас за «рівні умови» та «ринкове змагання» для мов, насамперед української та російської, ґрунтується передусім на встановленні некоректного причиново-наслідкового зв'язку між явищами. «*Для того, щоб бути спокійним за російську мову, потрібно тільки усунути недобросовісну конкуренцію, яка продовжує поки процвітати в Україні*» (Костянтин Затулін, директор Інституту країн СНД, tsn.ua, 26.09.2010). «*Последние годы в Украине усилия в сфере языковой политики были направлены на то, чтобы повысить статус государственного языка за счет оттеснения языка русского*» [267], – фахово повідомляє широкій громадськості політолог Київського центру політичних досліджень і конфліктології Антон Фінько. Після домінування останньої за радянських часів у «важливих» (управління, наука, освіта тощо) та «популярних» (провідні ЗМІ, масова культура, розваги) сферах застосування української тільки-но почали практикувати. І для того щоб «змагання продуктів різними мовами», до якого закликають «захисники прав російськомовних», справді було вільним і рівним, українська повинна дістати реальну, а не декларативну державну підтримку.

Вчасно підкидають дров у вогнище й «посередники» мовної дискусії – журналісти. Ведучий «Великої політики» на телеканалі «Інтер» Євген Кисельов 25.05.2012 так змодерував розмову запрошених політиків: «*А можно вопрос ко всем представителям оппозиции. И не только у меня он возникает. Украинский язык пережил русских царей с Эмскими указами, украинский язык пережил сталинизм. Неужели вы думаете, что какой-то законопроект может ему всерьез угрожать?*»

3.2.2. Позиціонування суб'єктів і об'єктів мовної ситуації

Суть цієї стратегії полягає в створенні свого чи чужого позитивного іміджу. Очевидно, що позиції, які посідають різні ідеологічні табори, визначені різними прагматичними цілями (просвітницькими, згуртування народу навколо ідеї, під прапорами тієї чи тієї партії тощо), але, без сумніву, пояснюються тим «кутом зору», під яким мовне питання розглядають окремі індивіди. Завданням ідеологічних опонентів є якомога стрімкіше поширення свого бачення ситуації серед якомога ширшого загалу. Отже, ті самі події чи факти дві сторони інтерпретують у протилежний спосіб. У цьому ми могли переконатися на прикладі міфів, які створюють і поширюють сторони «мовного протистояння». «Особливості суб'єктивного бачення мовної ситуації в Україні з боку тих, хто прагне представляти інтереси етнічних росіян та російськомовного населення в цілому, і тих, хто обстоює інтереси українців як основної нації країни, часто не просто не збігаються, а є прямо протилежними. З одного боку <…> лунають заяви про «насильницьку українізацію, з другого <…> висновки про дедалі загрозливіше становище української мови» [159, с. 15], – зазначає О. О. Тараненко в розвідці «Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні». Саме це суб'єктивне бачення визначає наративи представників обидвох ідеологічних таборів. І саме воно змушує їх концентруватися на руйнації наративів, на яких супротивники базують свою риторику і які керують їх діями. Сьогодні суб'єкти мовної ситуації поділилися на два ідеологічних табори на підставі різного ставлення до мовнореформаторських кроків влади та уявлення про статуси української та російської мов у державі.

Подання до Верховної Ради України законопроекту «Про мови в Україні», а також прийняття й підписання Президентом України Закону «Про засади державної мовної політики» викликали до життя не лише відомі політичні події, збурили суспільство, а й пожвавили діалог як на політичному олімпі, так і по вертикалі політичної комунікації. Мабуть, немає такого політика, громадського, наукового чи культурного діяча, який хоча б пару слів не сказав з приводу порушення мовного питання на державному рівні. Головний сигнал провладних політиків і політологів полягав у запевнянні, що запропоновані законодавчі документи, які покликані регулювати мовну ситуацію в країні, не становлять жодної загрози функціонуванню української мови, а несуть у собі лише зміни на краще для всіх мовних груп населення. «*В этом законопроекте*

(«Про мови в Україні». – Авт.) *не предусматривается двуязычность... Не будет нанесен этим документом и ущерб украинскому языку. Он остается основным государственным, и разумеется, что на всей территории он будет развиваться, как положено государственному языку*» (Олександр Єфремов, голова парламентської фракції Партії регіонів, nbnews.com.ua, 15.05.2012). Так само переставляє акценти співавтор законопроекту № 9073, заступник голови парламентської фракції Партії регіонів Вадим Колесніченко: «*Законопроект защищает украинский язык и дает право глотнуть свежего воздуха представителям национальных меньшинств*» (bagnet.org, 29.05.2012). Спростовано політичний підтекст мовної законотворчості народних обранців від партії влади: «*Тем самым мы убрали политику из этого вопроса. В этом документе ни слова о том, что государственным может быть какой-то другой язык, кроме украинского*» (Вадим Колесніченко, bagnet.org, 30.08.2011). Хоча інколи політики прохоплювалися і розкривали справжні наміри своїх мовних ініціатив, наприклад, як кримський прем'єр Анатолій Могильов: «*Я считаю, что принятие законопроекта* («Про засади державної мовної політики». – Авт.) *позволило бы отдельным регионам Украины иметь несколько региональных языков на уровне государственного*» (lb.ua, 29.05.2012).

Аргументи виразників і натхненників реформування мовної ситуації зводилися до виголошення пропагандистських кліше: «*історично так склалося, що Україна – поліетнічна держава*»; *«російська мова де-юре і де-факто – мова міжнаціонального спілкування»*; «*як в такій природі білінгвізму немає нічого загрозливого*» (Вадим Колесніченко, blogs.pravda.com.ua, 16.11.2011), *«російська мова закріпилася історично в Україні»* (Максим Луцький, народний депутат, голова Комітету Верховної Ради України з питань науки й освіти, censor.net.ua, 02.04.12), *«введення російської мови як другої державної сприятиме об'єднанню українського суспільства*» (Петро Симоненко, лідер Комуністичної партії України, gazeta.ua, 15.09.2011). Попри численні заяви про деструктивний потенціал викладеної в Законі «Про засади державної мовної політики» реформи мовного балансу в Україні Михайло Чечетов, перший заступник голови парламентської фракції Партії регіонів, висловив сповнене оптимізму міркування: «*Этот закон является гарантией воссоединения нашей дружной украинской семьи*» («Коммерсантъ-Украина. Online», 08.08.2012).

Варто сказати, що зусилля, скеровані на ***підміну поняття політичних рішень поняттям політичних намірів***, не залишилися марними.

У коментарях до новинних повідомлень на сайтах електронних видань багато громадян не приховували радості від мовних ініціатив Партії регіонів і їх реалізації у вигляді ухвалення мовного законопроекту. Лише згодом, коли в матеріалах ЗМІ й з телеекранів загалу пояснили суть змін, запропонованих законодавчим документом, оптимізму помітно поменшало – прихильники Партії регіонів зрозуміли, що їхні електоральні сподівання на законодавче закріплення державного статусу російської мови не втілилися в життя.

Інше ***бачення мовної ситуації*** в ідеологічних опонентів – противників владних мовних ініціатив, які незмінно висловлювали переконання в тому, що надання офіційного (регіонального) статусу російській мові в Україні є насправді закріпленням її як другої державної. Означення «офіційна», «регіональна», на їхнє переконання, є лише «*термінологічною завісою*» [229]. Вербальні й невербальні зусилля опозиційно налаштованих політиків зводилися до пояснення люду того факту, що гостре протистояння довкола мовного питання вигідне передусім чинній владі, яка впродовж багатьох років за допомогою його педалювання плекає лояльність свого виборця, що запропонована ревізія чинного мовного законодавства здійснюється в напрямку послаблення державного сприяння застосуванню й розвитку української мови, а пропоновані мовні законопроекти суперечать Конституції України й не вирішують жодної реальної проблеми мов національних меншин. Серед аргументів численних суспільствознавчих інституцій, які брали участь в обговоренні мовних законопроектів, були такі: провладні політики зловживають «Європейською хартією регіональних мов або мов меншин» та до розроблення законодавчих документів не були залучені фахівці.

Держава, на їхнє переконання, «*найбільше енергії і коштів витрачає на те, щоб остаточно виродитися, самоліквідуватися, дотла знищити українську мову, національну культуру, духовність, тобто закінчити злочинний процес геноциду, етноциду і лінгвоциду самогубством, довершити те, чого не встигли зробити впродовж століть усі колонізатори України*» [235]. Головна загроза змін до законодавства, що регулює застосування мов у державі, владною партією і підтриманих деякими іншими політичними силами, переконували вони, полягає в прописаних у документах механізмах, які в реальному суспільно-мовному контексті спричинять невідворотне звуження сфер функціонування української мови. Логіка численних захисників української мови виглядає таким чином: введення російської як другої державної призведе

до закриття українськомовних закладів, ліквідує низку інституцій на сході й переведе частину освітніх закладів на російську мову викладання. Громадяни з південно-східних областей втратять стимул вчити українську мову. А це може призвести, у свою чергу, до загроз територіальній цілісності та національному суверенітету держави. За формального збереження за українською мовою державного статусу, пояснив політтехнолог Олег Медведєв в ефірі «5 каналу» українського телебачення (17.05.2012), Україна з реальної українсько-російської двомовності, яка є зараз, перетвориться на одномовну російськомовну державу. «*Якщо російській мові в Україні буде наданий особливий статус, це призведе до зникнення української*», – запевнив Андрій Биченко, директор соціологічної служби Центру Разумкова, в інтерв'ю медікомпанії «Німецька хвиля» (dw.de, 19.06.2012). Таку можливість розвитку подій не видкидає й політолог Ростислав Іщенко, який формує радикальні погляди російськомовної частини населення. На запитання читача Російського інформаційного агентства «Новий Регіон», який звучав так: «*Не кажется ли Вам, что на Украине должен быть один государственный язык – язык большинства – русский, а языки национальных меньшинств (в том числе и так называемая мова) должны иметь статус региональных?*» він відповів: «*Не стану оспаривать логичность Ваших выводов, но должен сказать, что, раз по признанию самих защитников украинского моноязычия, двуязычие убьет мову, то достаточно будет вполне компромиссного варианта с двуязычием. В этом варианте украинский и так станет фактически региональным*» (nr2.ru, 29.11.2011).

Попри різне осмислення причин і обставин об'єднує антагоністів у мовному питанні незадоволеність нинішньою мовною ситуацією в державі. *«В Україні українська мова – це, на жаль, для багатьох фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не засіб порозуміння, не першоелемент культури, літератури, мистецтва, а з важкої руки московської імперії ще й досі для багатьох – це «оголтелый буржуазный национализм», ознака сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм*» [235]. Так у чорних тонах мовну ситуацію бачать поборники утвердження в державі української мови. Навпаки, прихильники російсько-української державної двомовності серцевиною мовної проблеми в Україні вважають відсутність законодавчо визначеного статусу російської мови [105, с. 9]. Якщо вже голова держави перед світовим політикумом й громадськістю говорить про русофобську ситуацію в Україні («*І пригнічення тієї чи іншої культури в сучасному суспільстві*

неможливе. Ми усвідомлюємо це і врахуємо у державній політиці», – цитує слова Віктора Януковича на зустрічі членів Атлантичної Ради США у Нью-Йорку прес-служба Президента), то говорити про ту критичну масу заяв і подань, яка поширилася в дискурсі за останні роки, не доводиться. «*Захисту потребують мільйони російськомовних українців, ніби оголошених поза законом*» [255]. «*Чи можемо говорити про дискримінацію російськомовних громадян України? Кажучи об'єктивно, так, державна дискримінація існує, оскільки державна політика порушує права і свободи російськомовних громадян у тих сферах, в яких держава регламентує вживання мов*», – «без емоцій» пишуть автори соціологічного дослідження «Російська мова в Україні – без емоцій» [263].

3.2.2.1. Позитивна саморепрезентація

Ця тактика, спрямована на створення образу ситуації, реалізується через цілеспрямоване позитивне самопозиціонування. Засвідчені такі способи позитивної саморепрезентації: подання власних рис і властивостей, поцінованих у суспільстві, називання себе учасником ситуацій, подій, поява в яких вимагає названих вище рис і властивостей, називання власних успіхів чи переконування в них.

Прийомом цієї тактики є ***підкреслення мовцем свого авторитету як фахівця***: «*Я когда студентам, как доктор наук, рассказываю лекцию о жизни, я говорю так: для того, чтобы вам состояться в жизни, вам надо три вещи: получить глубочайшие знания, не просто диплом, в совершенстве знать компьютер и в совершенстве знать как минимум три языка: украинский, русский и английский…*» (Михайло Чечетов, голова парламентської фракції Партії регіонів, censor.net.ua, 21.02.2012); «*Я сам был во многих областях Украины, и поскольку я по образованию филолог, для меня совершенно понятно, что для многих людей в Украине русский – это родной язык*» (Геннадій Гудков, екс-депутат Держдуми Російської Федерації, glavcom.ua, 30.11.2012); ***вказування на належність до певної групи:*** «*Я отношусь к тем людям, которые считают официальное двуязычие естественным и верным решением этого вопроса. Глубоко убежден, что до тех пор, пока русский и украинский языки в нашей стране не будут иметь равного во всех отношениях статуса, этот*

вопрос будет актуальным для значительной части общества» (Юрій Болдирєв, народний депутат, Партія регіонів, censor.net.ua, 16.03.2012).

Засобом позитивного самопозиціонування є підкреслення належності до «правильної» групи, якій приписуються найкращі риси. А отже, саморепрезентація тісно пов'язана з позиціюванням тієї спільноти, до якої належить політик. «***Я радий**, що у Верховній Раді більшість депутатів – а таких сьогодні було 234 – думають не про політиканство, а про користь для своїх співвітчизників. Ми прийняли в першому читанні законопроект* «*Про засади державної мовної політики» саме для того, щоб навести порядок у мовному питанні*», – зазначив Сергій Ківалов, співавтор документа, коментуючи прийняття законопроекту в першому читанні (05.06.2012). «*Президент усі свої наради і засідання, і глава Адміністрації, усі ведуть українською мовою, і* ***я не бачу*** *в Адміністрації Президента жодної зневаги до української мови або до української культури*» (Ганна Герман, радник Президента України, «5 канал», 09.03.2012). Керманичі цих груп теж отримують позитивні характеристики, приміром: «*Вчера я увидел настоящего Януковича. И* ***я радуюсь*** *тому, что он принял такое мужественное решение относительно урегулирования вопроса о языках* (заява Президента зробити в Україні російську мову другою державною. – Авт.). *Он понимает, насколько будет непросто, потому что Западная Украина встанет на дыбы. <…>* ***Я считаю****, что Янукович поступил как мудрый президент, проявил характер и сказал то, что должен был заявить сразу, как был избран президентом*» (Василь Кисельов, народний депутат, Партія регіонів, 20.03.2012). Використані в наведених фрагментах дієслова у формі першої особи (**виділення наші. – Авт.**) зі значенням позитивного сприймання і впевненості в сказаному покликані посилити у свідомості реципієнтів зв'язок мовців з позиціонованими групою чи особами.

Предметом вихваляння в маніпулятивних контекстах постають: наявність необхідних сил, бажань, знань, навичок, зв'язків, освіта, влада, досвід, чесність, щирість, справедливість, відданість, старанність, наполегливість, сміливість, рішучість, учинки, оцінювані суспільством як позитивні. Лідер партії «Удар» Віталій Кличко перед висловленням своїх міркувань з приводу мовної ситуації в Україні сказав: «*Я розмовляю українською, російською, німецькою, англійською і впевнений, що сучасна людина повинна говорити багатьма мовами, це робить світ відкритим для неї. Але як громадянин України я впевнений, що державна мова в нас має бути одна – українська*» (focus.ua, 05.06.2012).

Реалізація тактики позитивної саморепрезентації часто супроводжена обіцянками, проханнями, заявами і закликами до певних дій. У політичному дискурсі коментарі з приводу мовних ініціатив української влади здебільшого мають продовження в суто політичних заявах, закрема закликах голосувати / не голосувати за ту чи ту партію на виборах. «*Ті, хто хоче зберегти українську мову і культуру, не мають віддавати ні голосу за Партію регіонів*», – перевів народний депутат від НУ-НС Олесь Доній розмову в передвиборчу площину (lb.ua, 14.05.2012). А в заяві про засади державної мовної політики голова Спілки офіцерів України народний депутат В'ячеслав Білоус після викладення позиції громадської організації щодо підписання Закону України «Про засади державної мовної політики» підсумував: «*Спілка офіцерів України закликає своїх членів, наших прихильників і всіх небайдужих громадян: не підтримувати на виборах до Верховної Ради України представників парламентської більшості!*» (uoun.wordpress.com, 14.08.2012).

3.2.2.2. Позиціонування ідеологічних опонентів

Зворотньою стороною самопозиціонування є, безперечно, ***позиціонування ідеологічних опонентів.*** У «навколомовному» політичному дискурсі поширені такі тактики:

1. ***Критика ідеології.*** Опонентам зазвичай накидається «ворожа» ідеологія. «*Ідеологією Партії регіонів є російський націоналізм. Вони цілеспрямовано працюють над звуженням ареала використання української мови і культури*» (Олесь Доній, народний депутат від НУ-НС, lb.ua, 14.05.2012). Критика проукраїнської державницької ідеології прозвучала із вуст відомого своїми резонансними заявами міністра освіти й науки, молоді та спорту України Дмитра Табачника: «*Українська держава в перші роки свого будівництва спробувала піти не тим шляхом. Вона почала будувати державу, в якій на першому місці держава, державне будівництво, нав'язування певних однакових стереотипів поведінки, в ментальності, підходах до історії, ідеології, а вже потім – людина*» («5 канал», 26.08.2012).

2. ***Звинувачення в недемократичності.*** Для визначення тих самих явищ чи об'єктів використовують досить різні поняття залежно від того,

чи йдеться про свою діяльність, чи про діяльність супротивника. Усе, що пов'язано зі своєю партією, позначають словами, які містять позитивний компонент значення, а все, пов'язане з іншою політичною партією або угрупованням, – словами з негативним забарвленням. Як приклад наведемо такі поширені в маніпулятивному дискурсі пари: «інформація – пропаганда», «патріотичний – шовіністичний» тощо. Досить поширеною у вербальній політичній діяльності є боротьба за «правильне» вживання центральних політичних термінів – «*свобода*», «*демократія*» та інших. Кожна політична партія прагне довести, що власне її слововживання є істинним, тоді як політичні опоненти спотворюють сенс цих слів [138, с. 52-54]. «*Как видим, лживые и лукавые разговоры оппозиционеров о демократии – пустая болтовня»*, – сказав Сергій Ківалов, співавтор законопроекту № 9073, на прес-конференції 25.05.2012.

3. ***Оцінка політичних кроків, конкретних дій.*** Політичні кроки опонентів теоретики маніпуляцій рекомендують пояснювати як невмотивовані, шкідливі, недалекоглядні. Політичні дії супротивників представляють як:

- **непослідовні:** «*Може, забули* (народ. – Авт.), *що за сім років Янукович сім разів свою позицію щодо мови-язика змінював на 180 градусів?!»* (Анатолій Гриценко, голова Всеукраїнської громадської організації «Громадянська позиція», blogs.pravda.com.ua, 19.03.2012);

- **деструктивні:** «*Опозиція, звичайно ж, зацікавлена в тому, щоб тут «у мовах» був повний хаос, щоб був бардак у країні взагалі*» (Сергій Ківалов, Партія регіонів, 05.06.2012);

- **такі, що суперечать європейському вибору:** У передвиборчій програмі Партії регіонів 2012 року в рубриці під назвою «*Ложь, хаос и разруха (2008-2009)*» так сказано про діяльність попередньої влади: «*Гуманитарная политика власти противоречила заявленному курсу на европейскую интеграцию Украины*»;

- **неправові, маргінальні:** «*Хартия, соблюдение которой в Украине до сих пор под большим вопросом, для этих господ не является указом. А Европа, в странах которой есть даже не по два государственных языка, в их видении – «зона полной бездуховности*». *Как, впрочем, и Конституция, гарантирующая свободное развитие всех языков национальных меньшинств, и русского языка в отдельности*», – коментує заклик Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності не розглядати законопроект про мови Віктор Медведчук, екс-голова Адміністрації Президента (lb.ua, 24.05.2012);

- такі, що не відповідають суспільним інтересам і цінностям: «*Дії Януковича та його оточення, навіть тих із них, хто вимушено цідить з себе українські слова, свідчать, що наша мова для них не є цінністю, яку слід берегти, примножувати та передавати нащадкам*» (із заяви партії «Батьківщина» щодо подання на розгляд парламенту законопроекту № 9073, 09.09.2011);

- такі, що зайве збурюють суспільство. Політики спекулятивно намагаються перекласти вину за суспільні збурення на плечі своїх опонентів. При цьому вони вдаються до відвертого фальшування істини. Наприклад, голова парламентської фракції Партії регіонів Олександр Єфремов заявив: «*Проблемы особой я не вижу. Если бы в 2004 году, в конце, и в 2005-м не начали эту тему раздувать, я думаю, что в Украине этой проблемы не было бы вообще...*» («Шустер Live», «Інтер», 30.03.2012). Скеровуючи на свою користь подальші суспільні події, апологети мовних змін у своїй риториці позиціонували опозицію як некероване, повне суперечок середовище амбітних і безвідповідальних політиків, які кинули своїх довірливих виборців на протистояння із владою в обмін на особисті привілеї (використання прийому ***«готтентотська мораль» («подвійні стандарти»)*** – різного застосування принципів, законів, правил, оцінок до однотипних дій);

4. ***Нагадування реальних і надуманих промахів «режимів».*** Реалізацію цієї тактики засвідчуємо в таких контекстах: «*Я зрозумів з того, що тут розповідав пан Арсеній, що він бачить вирішення мовного питання тільки так, щоб зробити мораторій на всі мовні закони і таке інше. Тоді в мене питання: а де ж ви були в 2009 році, в жовтні, коли пан Вакарчук, міністр освіти, видав розпорядження, щоб заборонити спілкуватися російською мовою в школах на перервах вчителям і учням? А потім 5 грудня 2009 року Юлія Володимирівна Тимошенко своїм розпорядженням по Кабміну це продублювала. І тільки Конституційний Суд це все відмінив, бо вважає, що це взагалі якісь расистські замашки. Де ж ви були як народний депутат в той час?*» (Володимир Зубанов, член фракції «Регіони України», «Шустер live», Перший національний, 06.07.2012); «*Ця проблема була піднята в 2004 році зовсім іншими людьми, коли починалася фактично примусова українізація, яка ніколи ні в які роки, починаючи зі сталінських часів, не приносила позитивні результати. Зокрема, після 2005 і 2008 року, коли це було найбільш розгорнуто, у нас вийшло, що кількість молодих людей, що розмовляють російською мовою, зросла на 2 %*» (Олександр Єфремов, лідер фракції Партії регіонів, «5 канал», 08.06.2012).

«*…Були періоди часу в державі, коли допускалися перекоси в мовних проблемах*», – сказав Президент Віктор Янукович в інтерв'ю ІТАР-ТАРС (itar-tass.com, 18.03.2012).

5. ***Звинувачення опонентів у маніпулюванні*** (в контекстах – спекулюванні) мовним питанням. Порівняймо: «*І до того, що наші опоненти з фракцій БЮТ і «НУ-НС» спекулюють на цій темі, вже всі звикли*» (Юрій Болдирєв, народний депутат, Партія регіонів, unn.com.ua, 28.05.2012); «*Проект закону «Про мови в Україні», безумовно, можна покращувати і допрацьовувати. Але дискусія про норми законопроекту повинна бути професійною, об'єктивною, правовою та демократичною. Під це визначення, очевидно, не підпадають політичні маніпулятивні заяви та перекручування деяких політиків, культурних та літературних діячів і т. д., яких «рекламують» деякі ЗМІ*» (Вадим Колесніченко, народний депутат, Партія регіонів, r-u.org.ua, 19.02.2011), а також: «*Для регіоналів мовний законопроект – це ж винятково політтехнологія*» (Андрій Парубій, НУ-НС, tyzhden.ua, 03.07.2012). При цьому, як це не прикро, жодного прикладу вдалого використання «комунікативного айкідо» (контрманіпуляції) засвідчено не було.

Звинувачують політики один одного у введенні в оману рядових громадян, які не бачать прагматичних підтекстів у їхніх заявах щодо мовного питання. «*Крах соціально-економічної політики Януковича, повне фіаско цих «профессорів», горе-професіоналів та псевдореформаторів спонукає Партію регіонів вкотре туманити людям голови черговою ініціативою із одержавлення російської мови*» (із заяви партії «Батьківщина», 09.09.2011). Вдаючись до прийому гри на почуттях, лідерка «Батьківщини» Юлія Тимошенко після заяви в пресі Президента України про намір надати російській мові державний статус зазначила, що їй «*надзвичайно боляче спостерігати з-за ґрат Качанівської колонії, що розмінною монетою для обдурювання людей знову стає мова*». «*Я розумію, що ви хочете. Ви хочете задурити людям голови, замість хліба ви даєте їм зрєліща у вигляді так званої боротьби за російську мову*», – висловлює преконання інший політик (Олег Ляшко, Радикальна партія, «Шустер live», Перший національний, 25.05.2012).

6. ***Звинувачення в популізмі, бездіяльності*** звучать на адресу представників обох ідеологічних таборів. «*Партия регионов обеспечивает через принятие этого законопроекта защиту украинского языка. А эти бездельники* (в контексті – опозиційні депутати. – Авт.) *ничего не сделали за 20 лет для защиты украинского языка, для обеспечения его развития*

и для того, чтобы люди спокойно в своей стране, не боясь, что их завтра поставят к стенке, будут говорить на своем родном языке», – транслює «5 канал» слова Вадима Колесніченка у стінах Верховної Ради України (25.05.2012) під час голосування законопроекту його авторства. Наведемо інші приклади негативного представлення опозиції провладними політиками: «*Слова, обещания вообще имеют минимальную стоимость. В цене – лишь дела. Весь мир вчера увидел, как политики от оппозиции отстаивают свою точку зрения – кулаками. Это все, на что они способны*» (Сергій Ківалов, Партія регіонів, співавтор законопроекту «Про засади державної мовної політики», 25.05.2012); «*Відзначу, що опозиція отримала від нас подарунок у вигляді прийняття мовного закону: адже тепер у них є новий привід для критики, для політичних спекуляцій і їх улюбленої справи – мітингів*» (Сергій Ківалов, pravda.com.ua, 03.07.2012).

Популістський підтекст протестних акцій і заяв опозиції не дає спокою і ведучому ток-шоу на каналі «Інтер» Євгенію Кисельову: «*А вам не кажется, что оппозиция эти драки… ввязывается в эти драки ритуально, для того чтобы продемонстрировать своим традиционным избирателям верность определенным принципам?*» («Велика політика» на «Інтері», 08.06.2012). Цей фрагмент розмови привертає нашу увагу в першу чергу тому, що ведучий програми, яка збирає біля екранів телевізорів щотижня більше 30 % громадян України, за визначенням скеровує розмову запрошених у тому чи тому напрямку і в цьому конкретному випадку риторичним запитанням задає тон імовірної відповіді.

Після набрання чинності Законом «Про засади державної мовної політики» перший Президент України Леонід Кравчук, не називаючи імен, сказав: «*Щодо заяв окремих політиків, щодо скасування закону, вважаю багато їх обіцянок популістські, викликані бажанням сподобатися. Замість нових ідей вони пропонують ті речі, які не мають перспективи. Що вони добилися лише критикою мовного закону? Якщо ти маєш можливість змінити закон і врегулювати мовну проблему, то потрібно діяти. Так, ця робота складна, але її потрібно робити, а не декламувати гасла під парламентом, показуючи себе ультрапатріотом*» (unn.com.ua, 09.11.2012). «*Для того, щоби вирішувати мовну тему, не треба декларувати, вимагати, треба робити*», – зауважив народний депутат, голова Товариства «Просвіта» Павло Мовчан (gazeta.ua, 14.11.2012). Подібні заяви, спрямовані на дискредитацію, унаочнюють ідейні протиріччя всередині спільноти, яка стурбована ескалацією «мовного протистояння».

7. ***Приписування опонентам прихованих цілей.*** З метою дискредитації ідеологічних опонентів їм накидають нібито масковані цілі. Актуалізацію дражливих для суспільства тем, однією з центральних серед яких є питання мови, пов'язують з намірами влади приховати від пильної уваги громадськості непопулярні політичні рішення в економічній і соціальній сферах. «*Для того, щоб відволікти від цього увагу, в тому числі на ключових ток-шоу, на яких ми зараз знаходимося, щоб зараз тут обговорювали не виборчу кампанію – а давайте щось вкинемо в суспільство, щоб журналісти перезбудилися і почали обговорювати. Прекрасна ідея кинути подібний законопроект* (про наклеп. – Авт.). *Те ж саме, що було з «мовним» законом. В той день, коли у Верховній Раді пробили цей «мовний» закон, абсолютно потім тихо вже, без всяких мордобоїв пройшло три ключові закони: на сто мільйонів гривень збільшення фінансування бідної-нещасної Генпрокуратури, друге – це введення в тінь абсолютну більшість тендерних закупівель. І от так от тишком-нишком ось ця групіровка у Верховній Раді, до якої входить Партія регіонів, комуністи і Блок Литвина, голосують все, що їм потрібно*», – повідомила в ефірі «5 каналу» («РесПубліка», 23.09.2012) кандидат у депутати від партії «Удар» Ірина Геращенко. «*Мовне питання внесли до парламенту поспіхом у день, коли мала бути виголошена резолюція Європарламенту щодо політичних переслідувань в Україні. Схоже, владі був потрібний не проект Колесніченка, а винятково галас навколо нього, що мав би гарантовано відволікаючий ефект*», – деталізує інтереси партії влади народний депутат Леся Оробець, партія «Фронт змін» (unian.ua, 05.06.2012).

Представник Комуністичної партії України (яка незмінно у своїх програмах на перші місця ставить питання надання російській мові державного статусу в країні) Олександр Голуб суголосний зі своїми ідеологічними опонентками в баченні прагматичного тла мовних ініціатив: «*Я в крайньому разі сприймаю дану заяву* (Президента Віктора Януковича про впровадження офіційної двомовності. – Авт.) *як популізм, як здобрення, умовно кажучи, Російської Федерації з тим, щоб вийти на нормальні домовленості по газу*» (unn.com.ua, 19.03.2012). Наміри вищого українського керівництва відформатувати відносини з сусідньою державою є найпоширенішим поясненням мовнореформаторської діяльності представників Партії регіонів. Розглядаючи ймовірні мотиви висловлених Президентом ініціатив щодо статусу російської мови в Україні, політик Микола Томенко зауважив: «*Президент України або його команда, які зрозуміли, що з Росією не можна вирішити жодне питання*

без радикальних поступок, або вирішили поступитися і державним суверенітетом, і нашою українською традицією, або вирішили обманути українців, які не дізнаються те, що Президент давав інтерв'ю російському каналу "24"...» (19.02.2012).

Якщо провладних політиків, а заразом і верхівку влади, звинувачують у продажі державних інтересів сусідній державі, то так званих «націоналістів» підозрюють у бажанні відновити історичну несправедливість, що була виражена століттями русифікації, через помсту. «*Прагнення реваншу – не кращий спосіб позбутися комплексів, ця боротьба може тривати нескінченно, і країна від неї тільки програє*» [255]. В ефірі «5 каналу» Владислав Лук'янов, народний депутат від Партії регіонів, після слів візаві, Вадима Скуратівського, про 2,5 століття пригнічення української мови спочатку вдається до тактик ***фальшивої згоди***, ***комплементарної поведінки***, а потім висловлює спекулятивні припущення про неблагородні мотивації захисників української мови: «*Пане Вадиме, я вдячний вам за вашу небайдужу позицію, тому що, дійсно, досить багато людей можуть щось заявляти, але зробити вчинок і щось зробити на підтримку рідної мови, то на те потрібно мати не тільки бажання, але якусь волю і потратити якісь зусилля. І ви це робите. Але ви самі прислухайтесь до себе. І ви бачите, в якій ситуації ми опинились. Дійсно, українську мову досить тривалий час утискали, я вас в цьому підтримую і розумію. Але ж ми не повинні ставати на роль ката і не давати можливості відігратись на інших мовах: і на російській, і на інших мовах національних меншин*» («РесПубліка», «5 канал», 27.05.2012). Звучать припущення і про цілі опозиції наростити рейтинги перед виборами, скориставшись болючим питанням мови, приміром: «*Каждый из политиков, выступавших на ступенях Украинского дома* (акція протесту проти прийняття законопроекту «Про засади державної мовної політики». – Авт.), *будь-то Арсений Яценюк, Олег Тягнибок или Виталий Кличко, произнося свои пламенные речи, в уме прикидывал, сколько процентов рейтинга он сейчас заработает*», – намагається зазирнути в голови політиків Олександр Черненко, голова Комітету виборців України (focus.ua, 13.07.2012).

Директор Агентства моделювання ситуацій Віталій Балан в ефірі телеканалу ТВі 24.09.2012 прокоментував законопроект про внесення зміни до Закону «Про засади державної мовної політики» авторства депутата від Партії регіонів Олександра Чорноморова, що закладає основи для підготовки змін у Конституцію України з метою в подальшому законодавчо

закріпити двомовність, так: «*...Потім, коли треба буде відігравати трохи назад, будуть показувати, що, бачте, який є закон, а ми прийняли все-таки м'якший*». Справді, коли реакція суспільства на заяви вищого керівництва з приводу нової державної мовної політики загострилася, головні речники влади вдалися до тактики модифікації ілокутивної сили висловлювань, а саме до комунікативних прийомів ***пом'якшення***, що на мовному рівні відображається у використанні засобів зниження категоричності – дієслів умовного способу, спонукальних речень, вставних слів на позначення непевності: «*Логичнее было бы, если бы в определенный момент мы сказали нашим людям, что мы проблему языковую замораживаем, ее нет, и каждый разговаривает, как он считает нужным разговаривать. Но давайте мы договоримся, что, к примеру, через пятнадцать лет или двадцать (и мы примем сегодня закон такой) для того, чтобы попасть на государственную службу, человек должен знать три языка*» (Олександр Єфремов, народний депутат, керівник фракції Партії регіонів, «Шустер Live», «Інтер», 30.03.2012). «*Есть основания считать, что в какой-то форме – может, и не окончательной, будет решен вопрос о законе, который призван смягчить нынешние дискуссии о русском языке*», – зазначив на круглому столі «Підсумки виборів у Росії...» (13.03.2012) директор Інституту країн СНД Костянтин Затулін.

Представники партії влади всі як один вдавалися до логічних хитрощів, які полягають у ***«жертвуванні меншим»*** – пропонували спільними зусиллями шукати вихід зі створеної ними ж ситуації, при цьому наголошуючи на радикальності опозиції, яка не бачить ані виходу, ані можливості для компромісу. Заохочення в плюралізмі думок і логічні хитрощі припали до душі спікеру українського парламенту, який обрав для себе роль «посередника» в мовному протистоянні. Ще за пару місяців до відомих подій, пов'язаних із голосуванням у Верховній Раді України законопроекту Колесніченка – Ківалова, Володимир Литвин на брифінгу після погоджувальної ради заявив: «*Ініціатива* (щодо надання російській мові статусу другої державної. – Авт.) *є, і вона має право на існування, утім, як і всі інші*». Загалом для висловлення своєї думки чи позиції непрямо мовці застосовують різні мовні засоби зниження категоричності, в тому числі ***евфемізацію***. «*Языковая политика команды Ющенко вызывает явное беспокойство в среде «сине-белой» интеллигенции и ропот в Юго-Восточных регионах страны*» [267]. «*Ропотом*» і «*беспокойством*» автор рядків називає відомі висловлення й акції, далекі від конструктивного діалогу.

3.2.3. Дезінформація

Ухиляння від істини, що реалізується в тактиці дозування обсягів правди, та викривлення істини, що знаходять втілення у тактиках замовчування, «підтасовування» і фабрикації фактів, за нашими спостереженнями, виявилися найпродуктивнішими маніпулятивними засобами впливу в дискурсі. Маніпулятивний характер риторики суб'єктів «навколомовного» дискурсу виявлявся в публічному ігноруванні незручних фактів або прямому запереченні їхнього існування. Оскільки зробити це не завжди просто, особливо в присутності співрозмовників, готових спростувати в будь-який момент брехню або напівправду, як це, наприклад, буває у політичних телешоу, висловлення промовців логічними й виваженими назвати важко. У разі зіткнення з прямими запитаннями наші політики часто потрапляють у «семантичне пекло» і починають говорити словесними конструкціями, позбавленими сенсу. Олександр Єфремов, голова фракції Партії регіонів у парламенті, на запитання ведучого програми, для чого «мовну карту» знову розігрують перед виборами, відповів: «*Она не разыгрывается, она подымается, эта карта. И разыгрывает ее не президент – ему задают вопросы соответствующие...*» («Шустер Live», «Інтер», 30.03.2012).

Брехня у формі безапеляційного повідомлення – факту – діє набагато ефективніше. Це слово на позначення риторики опонентів використовується в мовленні політиків, мабуть, так само часто, як і займенники *ми* і *вони*. Частіше воно вживається не для опису чогось неймовірного, а для оцінки фактів і суджень. Тобто «брехнею» є «чужа» інтерпретація. Ілюстрацією цієї тези може бути суперечка двох політологів – Олексія Гараня та Михайла Погребинського, які взялися перед телеаудиторією обговорювати мовний законопроект: О. Г.: «*І реально будете робити російську мову другою державною на більшості територій України. Коли ви говорите про 13 мов, вибачте, які це мови ви збираєтесь зробити регіональними? Мову караїмів, ідиш?*». М. П.: «*Румунську, угорську. Навіщо брехати?*» О. Г.: «*Михайле, давайте не будемо. Йдеться конкретно про російську мову. Частково це румунська і угорська*». М. П.: «*Це брехня. Просто брехня*» («Свобода слова», ICTV, 28.05.2012). Для переконування в правдивості суджень політики відшукують приклади нещирості, хоч і не свідомої, своїх опонентів. Наприклад, народний депутат Михайло Чечетов на підтвердження власних міркувань про пріоритетне значення російської мови для більшої частини населення України переконує: «*Помните, как*

Тимошенко? «Все пропало». Розмовляла, розмовляла на українській мові, а потом раз… То есть она думает на русском. Себя не обманешь» (censor.net.ua, 21.02.2012).

У численних публічних виступах автори скандального законопроекту № 9073 «Про засади державної мовної політики» поширювали неправдиву інформацію про схвальні відгуки експертів на документ: «*Ведь есть все заключения, в том числе наиболее авторитетной правовой комиссии – Венецианской. Есть также заключения высших учебных заведений. Практически все общественные организации, которые связаны с национальными меньшинствами, дали положительное заключение*» (Сергій Ківалов, співавтор законопроекту, Партія регіонів, lb.ua, 14.05.2012); «*…мы получили 18 научно-экспертных заключений разных вузов страны позитивного характера*» (Вадим Колесніченко, співавтор законопроекту, Партія регіонів, lb.ua, 18.05.2012). «*Есть отработанный законопроект 9073, он учитывает все замечания, которые были высказаны в том числе и Венецианской комиссией, а также учитывает замечания наших ведущих институтов, для того, чтобы в нашем государстве в цивилизованном русле реализовать языковую Хартию, которая действует в Европе...*» – переконував Олександр Єфремов, голова фракції Партії регіонів, на погоджувальній раді парламенту 14.05.2012.

Ще раніше, восени 2010 року, після внесення на розгляд Верховної Ради України проекту Закону № 1015-3 «Про мови в Україні» (автори – депутати парламенту Олександр Єфремов, Петро Симоненко, Сергій Гриневецький), громадськість інформували про те, що провідні профільні міжнародні організації зробили винятково позитивні висновки стосовно законопроекту («*ОБСЄ підтримала російську мову*» – заголовок на r-u.org.ua (18.11.2010)). А тому Вадим Колесніченко обурювався вчинком голови Верховної Ради України Володимира Литвина, який направив законопроект «Про мови в Україні» на перевірку Високому Комісару ОБСЄ з питань національних меншин Кнуту Воллебеку та до Венеціанської комісії (r-u.org.ua, 18.11.2010), адже документ європейські установи вже «благословили», що було неправдивою інформацією, яку згодом спростували єврочиновники. До речі, у відповіді Кнут Воллебек просив відізвати проект як такий, яким «не вдасться врегулювати використання мов в Україні у спосіб, який відповідає міжнародним стандартам у сфері прав меншин, сприяти підтриманню балансу між інтересами різних громад і інтеграції й стабільності українського суспільства» [цит. за 14, с. 172]. Вадим Колесніченко зреагував ображено на цю критику,

зазначивши, що «*його судження – це 1. Не офіційна позиція ОБСЄ, а лише його неуповноважена думка. 2. Виказана спеціалістом у сфері міжетнічних і міжнаціональних відносин, а не мовного регулювання*» (r-u.org.ua, 19.01.2011). Між тим Венеціанська комісія, яка спрямувала до України делегацію для вивчення мовної ситуації, у своїй резолюції щодо законопроекту № 1015-3 зробила такий висновок: «…у проекті не вдалося створити достатньо чітких, стабільних і збалансованих юридичних рамок для використання та захисту мов України. <…> Російська мова підлягає сильному захисту, але не вживається жодних додаткових заходів для посилення ролі української мови як державної і для захисту інших регіональних мов та мов меншин» [цит. за 14, с. 173]. Натомість на сайті очолюваного ним же правозахисного громадського руху «Російськомовна Україна» Вадим Колесніченко написав: «*Безумовно, міжнародні організації і та ж ОБСЄ критикують проект закону «Про мови в Україні» і будуть критикувати. Але критикують вони його за безпідставне ПОНИЖЕННЯ СТАТУСУ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ, яке порушує права людини. Міжнародні організації вважають, що статус російської мови, враховуючи кількість її носіїв, повинен бути значно вищим за той, що маємо зараз*» (r-u.org.ua, 19.01.2011). Наведені факти й висловлення демонструють, як політики використовують міжнародні документи і аналізи, довільно висмикуючи деякі цитати й ігноруючи інші. Частіше іноземна критика повністю замовчувалася. Такий підхід можна спостерігати і в політично мотивованому вибірковому застосуванні «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин в Україні».

Засвідчуємо й інші приклади дезінформації. Міністр освіти і науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник в інтерв'ю тижневику «Газета 2000» сказав, що в Києві не вистачає російськомовних шкіл і понад тисячу батьків возять школярів з Лівого на Правий берег, тому що не можуть знайти на Лівому березі жодної російської школи та гімназії. Відтак міністр запропонував створити в Дарницькому районі Києва гімназію «Київська Русь» з поглибленим вивченням російської мови, а також історії та культури всіх слов'янських народів. Текст листа спочатку був оприлюднений у соціальних мережах, а потім його показали в ефірі телеканалу ТВі. Цю інформацію швидко поширили всі електронні ЗМІ. Насправді ж, за даними Головного управління освіти і науки КМДА, в Києві нараховується сім шкіл з російською мовою навчання і дванадцять з російськомовними класами. П'ять із цих дев'ятнадцяти навчальних закладів розташовані в лівобережних районах столиці.

Для переконування широкого загалу, який, звичайно, складається з людей різного освітнього рівня, деякі політики вдаються до відвертої профанації історії й висловлення абсурдних тез. Так, народний депутат від Партії регіонів Юрій Болдирєв у інтерв'ю «Незалежному бюро новин» сказав: «*Наша страна де-факто двуязычна. Всегда существовали две культурные среды в Украине. Возьмем Софию Киевскую – наш древнейший и самый главный храм. На ее стенах есть надписи, оставшиеся с момента ее строительства, с 11 века. После их анализа становится очевидным, что украинский и русский существовали параллельно на протяжении всех этих веков. Это легко прослеживается на примере названий месяцев: их называют либо по русской, либо по украинской традиции. <…> Оба языка являются автохтонными на территории Украины. При этом, подчеркну, что родиной русского языка является Киев*» (nbnews.com.ua, 28.03.2012). Не зупиняє деяких політиків і перспектива виявитися смішними у своїй брехні. «*Я не знаю, як це сталося, але моя картка – вона проголосувала «за»... Я голосував «проти» цього питання. Я клянуся. Нехай моя рука відсохне, якщо вона проголосує за друге читання*», – вдається до прийомів «клеєння дурня» і запевняння в щирості Володимир Каплієнко, народний депутат від «Реформ заради майбутнього» на камеру (05.06.2012). З метою інтенсифікації негативної оцінки мовної політики, що провадить чинна влада, громадський діяч, лідер громадського об'єднання «За культурно-мовне рівноправ'я» Геннадій Макаров у інтерв'ю виданню «Новий Регіон» вдається до відвертої брехні: «*Дискриминация русскоязычного населения с приходом к власти в области ПР продолжается: в сфере школьного и дошкольного образования, в вузах, на русском языке не составляются документы коммунальных служб, банков, не ведется переписка с исполнительной властью, налоговой, правоохранителями, не обеспечивается право на получение информации на родном языке в СМИ*» (nr2.ru, 23.12.2011). Вадим Колесніченко після голосування за мовний законопроект № 9073 у першому читанні заявив, що «*возникла реальная угроза жизни для наших западноукраинских депутатов*». «*Им прямым текстом говорят, что если они проголосуют «за», то их семьи ждет физическая расправа. Особенно после заявления Тимошенко о том, что «у них руки длинные, найдут и накажут тех, кто проголосует за проект*» (bagnet.org, 29.05.2012).

У такому й подібних контекстах межа між гіперболізацією й брехнею зникає, а наведення фактів, які своїм емотивно зарядженим змістом впливають насамперед на уяву людей, покликане нейтралізувати бажання

докопатися до істини. Геббельсові, рейхсміністру народної освіти та пропаганди Німеччини в 1933-1945 роках, приписують твердження, що брехня, повторена тисячу разів, брехнею вже не вважається. А деякі висловлення політиків, здебільшого ті, що стосуються неймовірних душевних і фізичних страждань російськомовного населення, спричинених забороною використовувати рідну мову в усіх сферах життя, ілюструють спроби реалізації такого пропагандистського прийому, як ***«велика брехня»***, визначеного ще Адольфом Гітлером у книзі «Моя боротьба». Суть цього прийому полягає у викладі колосальної неправди, в яку люди схильні вірити більше, ніж у маленьку. «Називання чорного білим, а білого чорним», майстерно описане в романі Дж. Оруела «1984» як ознака «новомови», базується саме на теорії такого поводження з реальністю. Імовірно, висловлювання абсурдних міркувань розраховане на об'єктів впливу, не здатних самостійно зіставити викладені факти. Наприклад, 07.07.2005 газета «Кримська правда» опублікувала заяву організації «Наследники Победы», в якій ішлося про необхідність припинити українізацію термінології, особливо переклад документації оборонної, авіаційної, ракетної, машинобудівної галузей промисловості, оскільки це вже призвело до того, що українськими бойовими ракетами було збито пасажирський літак і «підбито» житловий будинок у Броварах.

Одним із різновидів дезінформації є ***напівправда***, коли мовець з маніпулятивною метою подає неповну інформацію або вибірково освітлює деякі фрагменти ситуації. Врешті нібито достовірні дані не складають повної картини явища чи ситуації. Приміром, слова Вадима Колесніченка «*нужно учитывать, что коренное русское население и образовало 20 лет назад независимое украинское государство*» (lb.ua, 16.05.2012) не є відірваними від реальності, але лише з доповненням «у складі населення інших національностей, переважну більшість якого складали українці».

Напевне, відхилення від правди заради якомога сильнішого впливу на уяву політики відносять до невеликих огріхів. Нардеп від «Народної самооборони» Юрій Гримчак «доважив»: «*Знаєте, в чому різниці між нами і ними? Бо сьогодні треба визнати, що російська мова є домінуючої на території України. 90 % журналів, газет. Ви у нас тут російською мовою виступаєте на Першому каналі. Більша частина телевізійного контенту російськомовна*» («Велика політика», «Інтер», 25.05.2012). Застосовує гіперболізацію й активістка партії «Свобода» Ірина Фаріон: «*Цей закон був спробою Партії регіонів утримати свого виборця, проте натомість вона втратила третину прихильників*» (unn.com.ua, 09.11.2012).

Роблячи спробу спростувати звинувачення опозиції в наступі на державність, а відтак і вітальність, української мови, натхненники й утілювачі нового підходу до мовного будівництва в державі акцентували на формальному боці ініціатив влади – змісті тексту законодавчого документа, демонстративно відкидаючи його юридичне й лінгвістичне тлумачення, соціальний і культурний контексти. Так і зробив Олег Надоша, народний депутат, Партія регіонів, у телепрограмі «РесПубліка» на «5 каналі» українського телебачення (08.07.2012) у суперечці з іншими гостями студії: «*В законі жодного слова нема про те, що другою державною мовою буде російська, жодного спомину навіть немає про те, що… про російську мову. Є лише про мови національних меншин. Крапка*». Або офіційний сайт Партії регіонів цитує Сергія Ківалова, співавтора документа про застосування мов в Україні, який на прес-конференції в Одесі сказав: «*Поданный документ предусматривает использование языков вместе с государственным, а не вместо него. И спекуляции на эту тему давно надо прекратить*» (partyofregions.org.ua, 25.05.2012). «*Что же касается националистов, которые утверждают, что вследствие принятия этого закона* («Про мови». – Авт.) *будет притесняться украинский язык, то я не знаю, в чем усматривают господа наши национал-озабоченные притеснение языка. Нигде, ни в одной норме данного законопроекта не ущемляются права украиноязычного населения. Нигде, ни одна норма данного закона не вносит какие-то ограничения на использование украинского языка*», – запевняв Володимир Корнілов, директор українського філіалу Інституту країн СНД, zadonbass.org, 16.09.2010). Інший політолог – керівник Київського центру політичних досліджень і конфліктології Михайло Погребинський – висловлює схожі тези: «*Этот закон не создает второго государственного языка, а является основой для поиска консенсуса в украинском обществе. Введение регионального языка поддерживается двумя третями украинского населения. Разговор, что закон раскалывает Украину – это вранье.* <…> *Президент и команда власти заслуживает высоких оценок за этот законопроект, потому что он вводит в украинскую политику фактор гуманитарного компромисса*» (focus.ua, 05.06.2012). Наведений фрагмент мовлення суб'єкта дискурсу, в якому вжито словосполучення, яке має «розмите» значення, ілюструє прийом заперечення неправдивої інформації бездоказовим судженням.

На переконання загалу в необхідності проведення певної мовної політики маніпулятори використовують прийом ***подання інформації, яку неможливо перевірити***. Наприклад, для навіювання думки про

затребуваність в Україні російської мови депутат-«регіонал» Вадим Колесніченко «запустив» у засоби масової інформації новину про те, що студенти західноукраїнських вузів за рік-два до випуску наймають репетиторів з російської мови і платять їм серйозні гроші, а в російські культурні центри приходять викладачі та директори українських шкіл із проханням допомогти організувати навчання російською мовою (tsn.ua, 24.09.2010). Тема освіти, але вже в східному регіоні, небайдужа й Олені Бондаренко, народному депутатові від Партії регіонів. В ефірі «5 каналу» українського телебачення (17.05.2012) вона запевнила: «*Практично кожний учень, який зараз навчається в наших школах, знає українську мову. Більше того, насправді жителі сходу і півдня достойно складають тести з української мови*». Варто сказати, що подібні спеціальні дослідження навряд чи проводилися, а дізнатися істину можна, лише зробивши запит у комісію з зовнішнього незалежного оцінювання.

«*В наполовину русскоязычном Киеве их* (російських шкіл. – Авт.) *осталось меньше десятка. И все это отнюдь не потому, что родители так стремятся дать детям образование на государственном языке – их просто никто не спрашивает*» [207]. Чи проводив опитування автор цих рядків – політолог Київського центру політичних досліджень і конфліктології Михайло Белецький, який формує громадську думку, – батьків дітей, які навчаються в українських школах, читачеві статті, опублікованої в газеті «День», дізнатися не судилося. Наведений фрагмент ілюструє маніпулятивний прийом ***видавання припущень за істину***.

Реалізація цієї маніпулятивної тактики супроводжена використанням мовних засобів, які покликані спростувати будь-які сумніви адресата в достовірності інформації: *зрозуміло, що…*; *всім відомо…*; *звісно*; *як годиться*; *пам'ятаймо, що…*; *немає сумнівів, що…; очевидно* тощо, наприклад: «*Все понимают, что так быстро подготовить необходимое количество учителей, составить планы и прочее будет крайне сложно*» (Олег Єресько, директор департаменту загальної середньої й дошкільної освіти Міністерства освіти й науки, молоді та спорту України). Ту чи ту інформацію подають із вказівками «*як стало відомо*», «*з достовірних джерел*», не уточнюючи, ні звідки відомо, ні які це джерела. «*З адміністрації президента керівникам Закарпатської та Чернівецької обласних рад та адміністрацій дана сувора вказівка не проводити сесій з мовного питання. Як повідомляє прес-служба народного депутата Геннадія Москаля, про це йому стало відомо з достовірних джерел*», – пише «Українська правда» (pravda.com.ua, 19.08.2012).

3.2.4. Інтерпретація фактів

Не менш важливу роль, аніж самі факти, відіграють їхні інтерпретації, які є потужним інструментом створення образу ситуації у свідомості людей. Реально ми знаємо майже про всі події, тільки не маємо адекватного поєднання цих подій у єдину систему. А це повинна давати інтерпретація, яка дозволяє навіть відкидати інші факти, які їй не відповідають, бо вони починають розглядатися як неправдиві.

Право на самоідентифікацію і захоплення російською культурою, виховання дітей у любові до цієї культури є невід'ємним правом кожного громадянина, але в контекстах спротиву політиці дерусифікації його подають таким, що порушено державним регулюванням: «*Я люблю русский язык, русскую культуру, русскую литературу, люблю Пушкина и Толстого, Чехова и Булгакова, их любят мои дети, и я хочу, чтобы мои внуки и правнуки тоже их знали, любили и считали своими. Право воспитывать так детей и внуков я считаю своим неотъемлемым гражданским и человеческим правом, равно как правом моих сограждан, относящих себя к русской культуре. И мои претензии к украинскому государству заключаются в том, что оно руками своих чиновников пытается лишить меня этого права*» [207]. Упродовж останніх років стали стійкими вислови «*утиски російськомовних*», «*дискримінація російськомовного населення*», «*масовий наступ*», «*витіснення*», «*обмеження*», «*порушення прав і свобод*», «*насильницька українізація*». Ці словосполучення й лексеми можемо зарахувати до масиву ***пропагандистських кліше***, що часто повторюються в текстах впливу з метою схвалення чи засудження певних дій. Мовна політика, яку проводила попереднья влада, ідентифікується як «*націоналістична точка зору*», «*насильницька українізація*», «*насильницьке нав'язування української мови*», «*заборонна позиція держави*», «*ультранаціоналістична риторика*», «*штучні мовні бар'єри*», «*геноцид*», «*націонал-інквізиція*». «*Єдина мета законопроекту* (№ 1015-3 «Про мови в Україні». – Авт.) – *це на законодавчому рівні раз і назавжди відбити охоту і можливість політичним тимчасовим влаштовувати таке шалене цькування російської мови і російськомовного населення, яке ми бачили протягом декількох років після перемоги Помаранчевої революції*», – сказав Сергій Ківалов, депутат від Партії регіонів, з приводу критики документа Венеціанською комісією. Із виступу Президента України Віктора Януковича: «*Перекоси в мовній політиці, яких припустилася колишня влада, призвели до приниження і*

ущемлення прав російськомовних громадян…» Інтерпретативне номінування, спрямоване на встановлення неадекватної референції, застосовано з метою навіювання. «*Нав'язлива пропаганда шароварного українізму при Президенті Ющенку привела до скорочення числа носіїв української мови*» (з інтерв'ю міністра освіти й науки, молоді та спорту України Дмитра Табачника газеті «Киевский телеграфъ»). Цей фрагмент риторики високопосадовця ілюструє використання поширеного прийому демагогії – ***видавання кореляції за причину***, заснованого на порушенні правила «після того – не значить внаслідок цього». Кореляція між двома явищами не завжди свідчить про наявність між ним причиново-наслідкового зв'язку – вона може бути або випадковою, або наслідком того, що обидва явища є наслідком якогось третього [110]. Ще далі пішов у своїх припущеннях заступник голови парламентської фракції Партії регіонів Вадим Колесніченко, заявивши, що п'ятирічна насильницька українізація показала небажання українського суспільства відмовитися від використання в побуті російської мови, але призвела до безграмотності. Такого висновку політик дійшов на підставі того, що кількість переглянутих користувачами з України англомовних сторінок «Вікіпедії» впала майже на 25 %. За його словами, статистика запитів на сайті «Вікіпідея» свідчить про широке використання російської мови серед українців на побутовому рівні. «*І сьогодні, коли ультранаціоналісти намагаються продовжити свою політику по дискредитації законного права кожного громадянина України на використання російської мови, тільки Інтернет залишається єдиним вільним середовищем комунікації для представників російськомовного населення нашої країни*» (tsn.ua, 11.01.2011).

У січні 2011 року розгорівся скандал навколо відео, на якому інспектор Одеського міськуправління ДАІ Олександр Швець під час виконання службових обов'язків заявив водієві приватного автомобіля: «*Не понимаю телячью мову*», за що його звільнили за «публічну демонстрацію неповаги до державної мови». Очолювана Наталією Вітренко Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ) зреагувала миттєво, заявивши, що співробітник ДАІ в Одесі був дискримінований за мовним принципом. За словами «вітренківців», звільненням даївця влада «*не тільки підтвердила свою націоналістичну сутність, але й фактично показала всьому світові, що в Україні почалося расистське гоніння російськомовного населення*». Аргумент у партії знайшли такий: «*згідно з Договором про дружбу, співпрацю та партнерство між Російською Федерацією та Україною, підписаним у Києві 31 травня 1997 року, Україна гарантувала*

особам, які належать до інших національностей, повністю і ефективно здійснювати свої права людини та основні свободи і користуватися ними без будь-якої дискримінації» (tsn.ua, 27.01.2011). Зауважимо, що, по-перше, про національність співробітника ДАІ мова ніде не йшла, а по-друге, виконання обов'язків на службі відрізняється від дозвілля.

Критика діяльності політиків, що стоять на протилежній позиції щодо мовного питання, набуває негативної оцінки у висхідній градації. «*Что касается защиты украинского языка, необходимо посмотреть, каким образом наши политические оппоненты, находясь у власти, пытались его «защитить»: запретами, квотированием, ограничением, насильным переводом русскоязычных школ на украиноязычное обучение без права выбора*» (Олена Бондаренко, народний депутат, Партія регіонів, lb.ua, 18.05.2012). Показово, що мовна політика попередників отримує негативну оцінку з боку «захисників російськомовних» й щодо кроків, спрямованих на розвиток і функціональне зміцнення державної мови. Провальними, на їхнє переконання, були зусилля в галузі розвитку українських культурних індустрій – книговиданні, виробництві художніх фільмів і телесеріалів, музичних дисків, літературних журналів. «*Оранжевая» власть занималась не развитием украинской культуры, а давлением на русский язык*» [267], – застосовуючи некоректну дихотомію, так пояснює причини сьогоднішньої мовної ситуації політолог Антон Фінько.

Мовний стиль політичної пропаганди й агітації, в якому використовуються неологізми і евфемізми, що мають замаскувати реальний стан, у лінгвістиці і соціальній філософії має традицію називатися «новомовою» (англ. *Newspeak*, рос. «*новояз*»). Ця видумана в романі-утопії Дж. Оруела «1984» мова тоталітарного суспільства, скалічена партійною ідеологією й бюрократією, містить лексичні звороти, в яких слова втрачають свій зміст і означають щось абсолютно протилежне, в результаті роблячи неможливим будь-який альтернативний спосіб мислення. Цей посилений контроль влада підтримує передусім у суспільствах, де проводиться масштабна пропаганда з апелюванням до національних і релігійних почуттів населення в умовах низької його освіченості і обмеженості доступу до незалежних інформаційних джерел. Так, критична маса заяв політиків і інформаційних повідомлень, в яких йдеться про дискримінацію, утиски тих чи тих мовних груп, заборону спілкуватися рідною мовою засвідчують спроби змінити мислення, поведінку, емоції та процес ухвалення рішень людей за допомогою використання маніпулятивної технології, яка має назву ***«промивання мізків» («контроль свідомості»)***.

Варто зауважити, що поняття, позначуване лексемами «витіснення», «приниження», «ущемлення», є одним з ключових у риториках обидвох ідеологічних таборів. І ті й інші наголошують на неприпустимості розширення використання однієї мови за рахунок звуження сфер функціонування другої. Причому такі заяви висловлювалися і за мовної політики попередньої владної команди, і за змін мовної ситуації владою сьогоднішньою. Це спостереження наводить на думку, що взаємні звинувачення перетворилися на сталу характеристику мовно-культурного життя українського суспільства. Ось лише декілька з контекстних вибірок: «*Політики жорсткої українізації, що передбачає повне витіснення російської мови*» [263]; «*19 грудня 2011 року в приміщенні офісу Ради Європи в Києві відбулася зустріч <...> з Послом Ради Європи паном Владіміром Рістовскі. Пану Послу було вручено <...> матеріал про дискримінацію україномовних громадян в Україні за мовною ознакою (недотримання законодавства про права споживачів)*» (slovoidilo.com, 21.12.2011); «*Успадкована дискримінація: носії української мови продовжують зазнавати утисків у власній державі*» (заголовок на tyzhden.ua, 25.05.2012).

Різної інтерпретації в сучасному українському політичному дискурсі отримало й поняття ***«розколу»***. Важливо відзначити, що ця тема є найрозробленішою в риториках усіх політичних сил, у тому числі тих, що опонують одна одній у мовному питанні. Бажання і спроби роз'єднати суспільство (розколоти, поділити, розсварити, посіяти розбрат тощо) закидаються з обох сторін. «*Власть проводила радикальную политику в гуманитарной сфере и разобщала многонациональный украинский народ*» (з передвиборчої програми Партії регіонів 2012 року «Від стабільності – до добробуту»). З іншого боку можна почути: «*…за спекуляциями на этой теме со стороны российских и украинских политиканов стоит одно – желание внести раздор и действовать по принципу «разделяй и властвуй»*» (forum.korrespondent.net, 11.12.2006); «*ці так звані законописці запропонували державі законопроект, який ділить її навпіл*» (Ірина Фаріон, ВО «Свобода», «Свобода слова» на ICTV, 02.07.2012); «*його задача* (мовного закону. – Авт.) – *внести мовний, а за ним і територіальний розкол в країні*» (Дмитро Капранов, видавець, член партії «Собор», unn.com.ua, 09.11.2012); «*сепаратистський документ закріплює штучний розподіл унітарної України – на російськомовну та україномовну частини*» (Юрій Костенко, народний депутат України, лідер Української народної партії, styknews.info, 23.05.2012).

Політологи не залишаються осторонь дискусії і теж пов'язують ескалацію мовного питання з перспективами розколу суспільства, а то й території держави: *«Я вважаю, що компроміс неминучий, якщо ми хочемо лишитися в одній державі. Інакше ми розділимося по тій межі, яка відділяє «помаранчевих» від «синьо-білих»»* (Володимир Кулик, політолог, «Велика політика», «Інтер», 08.06.2012); *«Тому що у нас в країні була дуже величезна проблема – ми мали різну історію в різних частинах країни, різних героїв, різне відношення до історії. Уявіть собі, що ми зараз ще отримаємо різні мови в різних частинах країни. Країна не зшивається цим законом, вона ним роз'єднується. І це велике питання»* (Віктор Чумак, директор Українського інституту публічної політики, телепрограма «РесПубліка», «5 канал», 15.07.2012). Якщо одні перспективи деструктивних суспільних процесів пов'язують із законодавчими ініціативами в мовній сфері, то інші – з відсутністю будь-яких кроків у напрямку мовного регулювання. «*Борьба за это их природное право – это как раз попытка достичь мира и согласия в этом государстве, которое всегда будет раздираться на части, пока мы раз и навсегда не решим кардинально вопрос с официальным двуязычием*», – запевняв політолог Володимир Корнілов, директор українського філіалу Інституту країн СНД, у чаті «Главреду». Він же майже тими самими словами на сайті gazeta.ua (02.06.2012) сказав: «*Пока Украина не пойдет канадским путем и не введет два государственных языка – украинский и русский, – это возбуждение будет оставаться. Оно и дальше будет разрывать украинское общество и государство изнутри*». Маніпулятивну тезу, засновану на підміні понять і грі на почуттях, озвучує й екс-голова Адміністрації Президента Віктор Медведчук: «*Нас много лет пугают расколом страны, спекулируя на теме противостояния украинского и русского языков. При этом является непреложным фактом, что именно многолетнее затягивание решения этого вопроса и есть одной из причин фактически существующего раскола*» (lb.ua, 24.05.2012).

Коли політиків просять прокоментувати очевидні факти, вони і тоді знаходять аргументи, «підганяючи» їх під потрібне бачення. Наприклад, Вадим Колесніченко, речник позиції Партії регіонів з мовного питання, розповів, чому 95 % всієї періодики й книг в Україні видається російською мовою. «*Це юридичний факт, який засвідчив, що спроба жорсткої й насильницької українізації не відбулася*», – пояснив він таку асиметрію (gazeta.ua, 30.05.2012).

3.2.5. Дискредитація

Залежно від мети й завдань формують і поширюють завчасно сконструйовані образи конкретних осіб, ідей, програм тощо, які зазвичай неадекватно відображають реальні їхні характеристики, і в такий спосіб дезорганізовують людей, на яких було спрямовано інформаційно-психологічний вплив. Маніпулятивний прийом дискредитації можна зарахувати до ширшої технології – ***персоніфікації***.

Вибір мови спілкування маніпулятори намагаються зробити складником таких конструйованих образів. Уживана мова завдяки їхнім старанням стає характеристикою конкретних людей чи політичних сил. У свідомості людей складається повномасштабна картина, ніби «націоналісти» («*свідоміти*», «*бандеровці*», «*помаранчеві*», «*ксенофоби*», «*русофоби*» – список можна продовжувати) говорять виключно українською, а російську використовують «донецькі» («*українофоби*», «*шовіністи*», «*москалі*» – не коротший список). Передусім з використовуваною мовою політиків пов'язують їхні політичні дії. Ця обставина дозволяє з легкістю надати мовним засобам символізму. Так, у телепрограмі «Велика політика» на «Інтері» телевізійний політичний експерт Вадим Карасьов, який претендує на «об'єктивістський» підхід, зазначив: «… *Есть люди, которые умеют мыслить, которые смотрят вперед, но которые не готовы бегать по ток-шоу и кричать в микрофон. Не всем же оппозиционерам надо бегать и кричать «Ганьба». Это путь в никуда. Это не оппозиция, это просто людей отстранили от власти и они пытаются вернуться во власть с помощью криков, стонов и прочих «плачей Ярославны»*». Українська лексема *ганьба* (рос. *позор*) завдяки частому використанню в суспільних процесах нашої країни (страйки, мітинги, Помаранчева революція, голосування у Верховній Раді України) набула яскравого конотативного значення і стала «візитівкою» національного руху в Україні на вираження незгоди з діями опонентів. У нових контекстах цей мовний знак маніпулятори успішно закріплюють у свідомості не лише за позицією незгоди, спротивом, протидією, а й за бездіяльністю, словоблудством, браком ідей. У студії Першого національного («Шустер live», 06.07.2012) після сварки двох опозиційних політиків (Арсеній Яценюк, «Фронт змін», і Олег Ляшко, Радикальна партія), супроводжуваної образливими оцінками, член фракції «Регіони України» Володимир Зубанов звернувся до студії: «*Дивіться, як оці два пана поводять себе в студії, так вони відносяться до мовного питання, настільки серйозно*». Здійснює трансфер

негативу (з опозиційних політичних сил на всіх громадських, наукових і культурних діячів, які висловлювали занепокоєння ситуацією, пов'язаною з прийняттям мовного закону Ківалова – Колесніченка (чи навпаки?)), з екранів телевізорів Михайло Погребинський, директор Київського центру політичних досліджень та конфліктології: «*Нужно заниматься этим, защищать интересы украиноязычных. Просто этим должны заниматься другие люди, а не те, которые сегодня занимаются. И тогда, может быть, будет найден какой-то компромисс*» («Велика політика», «Інтер», 08.06.2012). Щоправда, політолог не назвав імен і посад тих, у компетентності яких провадити мовну політику він не впевнений.

Критика особистісних якостей замість критики позиції, яку захищає ця особа (***«аргумент до особистості»***), – поширений прийом ведення нечесної дискусії, відомий з найдавніших часів. Подібна аргументація без аргументів справляє враження на людей, що не мають достатніх знань і навичок логічного мислення, щоб самостійно проаналізувати об'єктивну слабкість аргументів, а переважно довіряють тим, хто, на їхню думку, є авторитетнішим. До того ж, як правило, чим нижчий культурний рівень опонентів, тим частіше вони вдаються до переходу від представлення своєї позиції до дискредитації співрозмовника.

Мовними засобами реалізації цієї стратегії є використання поряд із найменуванням особи, на яку спрямована дискредитація, оцінних означень на зразок *так званий, якийсь, який-небудь* тощо. «*Є також люди, з якими сперечатися немає сенсу. Ну, наприклад, який-небудь Колесніченко*», – пише відомий журналіст Юрій Макаров («Тиждень», № 52 (217) від 22 грудня 2011). З-поміж прийомів здійснення маніпулятивного впливу В. І. Карасик виокремлює ***контрастування*** [65, с. 130]. Суть цього прийому полягає в зіставленні об'єкта впливу, що однозначно позитивно оцінюється, з якимись реальними чи уявними особами, оцінюваними негативно, з метою підведення адресата до думки про абсолютні переваги такого об'єкта. Мовець-маніпулятор уживає маркери «відчуженості», дейктики віддалення, за допомогою яких зменшує значущість інших осіб. Ідеться про слова з невизначеним референтним індексом: *всякі, деякі, якісь, інші, різні, хтось*. Такої негативної оцінки здобувають погляди тих, хто порушує мовне питання і вводить його до пріоритетів суспільного життя, а також численних громадян, які вважають своє мовне право дискримінованим, наприклад: «*Переважну більшість населення, окрім купки якихось маргіналів, мовне питання вже не хвилює*» (Дмитро Тимчук, керівник Центру військово-політичних досліджень, gazeta.ua, 23.02.2012).

У багатьох публікаціях атрибутивом до прізвища співавтора Закону «Про засади державної мовної політики» Вадима Колесніченка є лексема *лінгвіст*, що подається у лапках. До дискредитації посадових осіб попереднього уряду (Вакарчука І. О., міністра освіти і науки України (2007-2010 рр.) і Куруса І. Ф., першого заступника голови Національної ради України з питань телебачення й радіомовлення (2007-2009 рр.)) вдається й депутат Луганської обласної ради Р. В. Мірошник у виступі на позачерговій сесії обласної ради 06.07.2012 під час обговорення заяви на захист Закону України «Про засади державної мовної політики»: «*То есть его* (російську мову. – Авт.) *не подгоняют и не притесняют до тех пор, пока не приходит* <u>*очередной*</u> *Вакарчук, который просто издает указ, в котором написано: в школах, даже в коридорах, говорить на русском языке запрещено, говорить только на украинском языке. Приходит* <u>*очередной*</u> *Курус в Национальный совет по вопросам телевидения и радиовещания и говорит: «Меня не волнует, что у вас 90 % говорит на русском языке. Телевидение и радио будут вещать на украинском языке*» (зі стенограми виступу). Крім того, що депутат Луганської облради подає відомості, які не відповідають дійсності (категорична заборона дітям розмовляти російською мовою поза навчальним класом, вимога повної відсутності російськомовного мовлення, пісень російською й іншими мовами в радіоефірі, 90 % російськомовного населення), тобто дезінформує присутніх на засіданні, він, вживаючи лексему «очередной» (укр. *черговий*), яка в контексті («*очередной Вакарчук*», «*очередной Курус*») має значення узагальнення, приписує ознаки й характеристики уявної спільноти, групи людей цим особам (прийом стереотипізації), виявляє неповагу до них через нівелювання їхньої особистої значущості.

У «навколомовному» дискурсі нерідко можна натрапити й на ***приниження професійного рівня науковців***, які давно здобули авторитет не лише в нашій країні, а й в усьому світі. Показовими є рецензія на монографію «Мова і політика» української дослідниці Л. Т. Масенко [264], у якій її автор – Вадим Тринчій, зокрема, протиставляє «толерантний» націоналізм Олександра Потебні і «вбогий» націоналізм Івана Огієнка, а також матеріал Вадима Колесніченка «Печерна русофобія під «націоналістичним» соусом» в інтернет-виданні «Українська правда» (blogs.pravda.com.ua, 16.11.2011). Крім того, в коментарях з приводу обговорення законопроекту № 1015-3 Єфремова – Симоненка – Гриневецького на сайті правозахисного громадського руху «Російськомовна Україна» Вадим Колесніченко (який очолює цю

організацію) зневажливо висловлюється про наукові установи (Інститут української мови НАН України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Академію наук вищої школи, наукову раду Києво-Могилянської академії), які дали негативну оцінку законопроекту: «*Рівень цих заяв украй низький, а їх автори переважно навіть не читали сам законопроект і критикують те, чого в ньому немає*» (r-u.org.ua,19.02.2011).

Висловлюючись з приводу «Звернення української інтелігенції Харківської області» («Голос Украины», 30.04.2008), автор матеріалу на analitik.org.ua пише: «*Термин «украинский интеллигент» – особая тема. В последнее время он все чаще используется в таком контексте, что убеждаешься: это отдельное понятие, с понятием «интеллигент» уже не пересекающееся. Как понятия «морской лев» и «лев»*» [206]. Дописи авторів звернення політолог називає «*галиматьей*», «*бредом душевнобольного*». «*Вот у нас правозащитник вышел. Да хреновенький у него украинский язык-то! Слабенький. Говорить не умеем на украинском. Если мы говорим, что украинский отстаиваем, тогда хотя бы его знать надо: «по-украински» – «українською»*» (зі стенограми виступу депутата Луганської обласної ради Р. В. Мірошника на позачерговій сесії ради 06.07.2012). Незважаючи на те, що депутат облради виступав російською мовою, він вдається до лінгвістичної дидактики на адресу уявних опонентів, які «відстоюють українську, але її не знають». Констатуємо використання прийому дискредитації українськомовних громадян, які в численних виступах і працях відстоюють права української мови як єдиної державної, а також особи правозахисника, ім'я і прізвище якого свідомо упущено з метою висловлення неповаги через нівелювання його особистої значущості. Використання жаргонної лексеми «*хреновенький*» («*хріновий*» – мол., жарг. розм. мовл. Поганий, кепський [259, с. 286]), а також нанизування синонімів – оцінних прикметників для характеристики мовлення згаданої особи засвідчують антипатію з боку адресата і покликані посилити негативне уявлення про неї.

Не маючи аргументів для переконливої відповіді опоненту, який наводить конкретні факти, політики з обох ідеологічних таборів вдаються до жорсткого маніпулятивного прийому – ***приниження й шельмування***. Для підкреслення некомпетентності опонентів прибічники того чи того шляху розв'язання мовного питання використовують різноманітні оцінні означення, мовні фігури: «*поверхневі читачі «Європейської хартії про мови меншин*», «*так звані законописці*», «*горе-професіонали»,*

«псевдореформатори» та інші. «*Два роки назад вона* (Партія регіонів. – Авт.) *писала по всіх обласних центрах: «Два языка – одна страна». Людина, яка закінчує хоча би першу четверть першого класу, таких слів ніколи не напише. Таких слів не напише італієць, іспанець, німець, француз, поляк, литовець і так далі. Це може написати незріла політична сила, яка спекулює регіональним протистоянням»,* – від натяків на загальну неосвіченість до аргументації політичної безграмотності «регіоналів» переходить лідер «Нашої України» в ефірі телеканалу «Інтер» («Велика політика», 06.07.2012). Акцентування некомпетентності опонентів мовного протистояння знаходимо і в інших контекстах. У «Свободі слова» на ICTV від 02.07.2012 представниця ВО «Свобода» Ірина Фаріон обговорює моральний бік прийняття закону № 5029-VI: «*Тому що цей закон написано абсолютно непрофесійно. І чому написано непрофесійно? Із двох причин. Перше. Його писали непрофесіонали. Один із тих, який його писав, – агроном за фахом, це Вадим Колесніченко. <…> Другий співавтор цього законопроекту на прізвище Ківалов, в народі він має іншу назву. Проти ночі я не буду її називати, але розпочинається на букву «п», а закінчується, здається, на букву «й». Так от, цей чоловік <…> досліджував у своїй кандидатській дисертації проблеми автомобільних шляхів, а у докторській дисертації – проблеми митниці. Отже, в мене, як філолога, виникає запитання: за яким правом ці люди, які не мають жодного стосунку до окремої галузі буття мови, яка називається соціолінгвістика, взялися творити цей законопроект?*» Головний редактор газети «Post-Поступ» письменник Юрій Вінничук у друкованому виданні «Тиждень» також висловлює подив: «*Список авторів мовного законопроекту вражає тим, що серед них немає жодного філолога. Усе якісь масовікі-затєйнікі. Це так, якби проект закону про банківську систему написали літератори, а про митницю – медики. Та то ще, може, було б і не так страшно, бо ті, хто писав закон про мову, взагалі непришийкобиліхвіст*» [214]. На відсутність не лише лінгвістичних знань, а й на низьку мовну компетенцію «захисників російської мови» вказує глядачам«5 каналу» культуролог Вадим Скуратівський: «*Я дуже прошу, поясніть пану Чечетову і пану Єфремову, що є «языковая» проблема, а «языковой» може бути лише ковбаса. Обов'язково передайте їм. Пощадите наши русскослышащие уши*» («РесПубліка», «5 канал», 27.05.2012).

Процес внесення правок у вже підписаний Президентом України Закон «Про засади державної мовної політики» супроводжувався масою негативних оцінок, звинуваченням у непрофесійності, некомпетентності

членів робочої групи на сторінках видань. Зокрема, автор вдосконалюваного документа Вадим Колесніченко через ЗМІ інформував громадськість, що цей «*опус нічого, крім сміттєвого відра, не вартий*». Раніше, 21.08.2012, в інтерв'ю він сказав, що не бачить проблем з виконанням закону: «*Ми маємо справу з безумною дурістю величезної кількості людей, які намагаються зробити з закону проблему. Або з грубіянством того ж Москаля і подібних до нього недоумкуватих політиків*».

Звинувачення в некомпетентності або непоінформованості опонентів – тактика завжди виграшна, адже спростувати сказане надзвичайно важко або через брак часу в режимі теле- або радіопередачі, або у зв'язку з відсутністю опонентів. Але впевнено висловлені сумніви в компетентності стають вагомим доказом. «*Когда говорят наши оппоненты о том, что закон о языках, законопроект о языках, который вносят Кивалов и Колесниченко, совершенно убивает украинский язык, честно говоря, мне не хочется подавать этим людям руку, потому что я понимаю, что этот документ они не читали*», – з обуренням говорить Олена Бондаренко, народний депутат від Партії регіонів («Свобода слова», ICTV, 28.05.2012).

Коли аргументів не вистачає, політики переходять до приниження опонентів за допомогою прямої та непрямої атаки, засудження моральних чи інших якостей опонента, відвертих образ. Як ілюстрацію наведемо ще декілька фрагментів виступів на ток-шоу: «*Це ж проблема, що головними речниками буцімто захисту мовних прав є брехун, блазень, власне, Колесніченко*» (Володимир Кулик, політолог, науковий працівник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, «Велика політика», «Інтер», 08.06.2012); «*Если пригласить для того, чтобы устроить цирк, надо мадам Фарион, еще кого-нибудь с этой стороны, Пояркова*» (Михайло Погребинський, директор Київського центру політичних досліджень та конфліктології, «Велика політика», «Інтер», 08.06.2012). Уживана лексема «мадам» у цьому контексті з огляду на відому позицію з національно-культурного питання Ірини Фаріон має знущально-іронічну конотацію.

Використовуючи різноманітні мовні засоби, що виражають інтенсивність емоційної оцінки, підвищують експресивність висловлення, а отже, його впливовий потенціал, експресивні порівняння, Народна партія поширила в засобах масової інформації відповідь на звинувачення Володимира Литвина, голови Верховної Ради України, в зраді: «*Імпотентна поведінка так званої Об'єднаної опозиції під час голосування за мовні законопроекти вилилася не в самоаналіз, так*

необхідний людям безпорадним і слабким. Спрацювала інша логіка, притаманна натовпові підлітків – дрібних хуліганів: свою нікчемність і інфантилізм компенсувати безглуздою агресивністю і щурячими укусами інших. <…> Вони, як писаки на парканах, міркують кого і за що хто підвісив. Їх не чоловіча поведінка доводить ще одне: їх, власне, і підвісити немає за що», – сказано в заяві (unian.ua, 06.06.2012).

У тактиці дискредитації дієвим є використання узагальнень і займенника «вони» та його відмінкових форм для підкреслення антагоністичності позиції «своїх». «Їм» (без конкретизації) сміливо можна приписати будь-які властивості, характеристики, надати негативних оцінок їхнім вчинкам, а також надуманим намірам. З приводу заяви кримського спікера, мовляв, його дратує, що звернення від Кабміну надходять українською мовою, Олесь Доній, народний депутат від фракції НУ-НС, заявив: «*Вони не хочуть просто мати можливість писати кореспонденцію російською мовою, тому що в них і так є така можливість у Криму. Вони хочуть, щоб вся Україна говорила виключно російською. Їх дивує, що хтось ще сміє використовувати поки ще єдину державну мову. І їх зовсім не хвилює законодавство України. Я не говорю про те, що вони абсолютно не хочуть вчитися і розвиватися*». Так само не шкодує негативних оцінок для характеристики своїх опонентів, імпліцитно закладених порівнянь із вчинком Іуди – зрадою Сергій Ківалов, співавтор скандального мовного законопроекту: «*Еще у них хорошо получается бежать в Европу, врать о том, как их тут обижают, и получать гранты. А это те тридцать серебряников, за которые они продают свою страну. Это именно они хотят раскола Украины, это они хотят, чтобы у нас все было плохо. Им надо, чтобы было что критиковать. Эти люди живут по принципу: чем хуже для страны, тем лучше для них*» (lb.ua, 25.05.2012).

Варто сказати, що критика влади з боку опозиціонерів – аксіома будь-якої передвиборної боротьби. В Україні ця тактика доповнилася максимальною персоніфікацією. Всі інформаційні атаки проти «режиму» концентровані на політичній фігурі Президента, а відтак вся критика представників нинішнього уряду, парламентської більшості, суддівської гілки влади супроводжена обов'язковим доповненням – вони входять до команди Президента і є виконавцями його волі («*На сьогоднішній день зник парламент взагалі як суб'єкт політики, перетворився просто в підрозділ Адміністрації Президента, і влада перейшла до одного з найболючіших питань – це втручання в такі питання, як мова і віра*» (Ігор Гринів, народний депутат від БЮТ, телепрограма «РесПубліка»,

«5 канал», 15.07.2012).) А отже, всі оцінні характеристики діяльності цих політиків і чиновників екстраполюються і на главу держави: «*циничное голосование правящей коалиции по языковому вопросу*» (Олександр Черненко, голова Комітету виборців України, focus.ua, 13.07.2012). Мовні законопроекти депутатів-«регіоналів» намагаються представити як волевиявлення Президента, наприклад, заголовок статті, в якій зроблено огляд подій довкола прийняття Закону «Про засади державної мовної політики», звучить так: «*В языковом противостоянии может победить президент Янукович*» (ukrros.info, 06.07.2012).

3.2.6. «Навішування ярликів»

Використання емотивно заряджених знаків для викривлення цілей політичних опонентів – типовий маніпулятивний прийоми. Суть «ярликування» – у виборі образливих епітетів, метафор, назв для характеристики людини, об'єднання, ідеї, певного соціального явища з метою дискредитувати особистість, соціальну групу чи предмет обговорення в очах аудиторії. «Ярлик» – дуже поширений аргумент у нечесній полеміці. Найменування за цим принципом здійснюється на основі якоїсь ознаки об'єкта. «Матеріал» маніпулятора – соціальні стереотипи, які пропонують спрощені й перебільшені оцінки. Їхня маніпулятивна потужність полягає в завданні швидко оцінювати і сприймати.

Умовою успішної роботи «ярлика» є очікування, наперед сформований контекст, в який можна занурити будь-яке явище чи думку. «Навішування ярликів» може бути успішним і тоді, коли сказане суперечить очікуваному, коли емоційний стан людини виявляється неготовим до прийняття даної інформації, а тому безсилим проти психолінгвістичної диверсії.

«Ярлик» – це ракурс, у якому демонструється людина й явище в ЗМІ, у тому числі рекламі. Навколо цієї людини чи явища створюється інформаційна аура, а потім вона (воно) вміщується в своєрідну семантичну «капсулу», яка визначає діапазон ставлення до неї (нього). Змістова «капсула» перетворюється на «ярлик». Механізм занурення «ярликів» у підсвідомість характеризується або раптовістю (людина не встигає ввімкнути захисні, критичні, аналітичні механізми перед неочікуваним), або поступовістю, коли «ярлик» не виділяється з інформаційного потоку.

Провокативному перетворенню мовного питання на політичне сприяє невтомне використання стереотипу колишньої радянської пропаганди про «українських буржуазних націоналістів». У дискурсі виникають нові номінації з яскравою ідеологічною конотацією на позначення громадян, які в численних дискусіях відстоюють права української мови як єдиної державної, та так званих національно-патріотичних сил: «*нацики*», «*нашисти*», «*укрнацики*», «*нацюки*», «*неонацисти*», «*свідоміти*» (від *свідомі*), «*химера*», «*оранжиди*», «*оранжоїди*», «*помаранчі*», «*демонкрати*», «*западенці*», «*бендераси*», «*майдауни*», «*бандерлоги*». Такі «ярлики» читаємо не лише на форумах, а й чуємо від публічних людей, що засвідчують такі контексти: «*Это тонкая игра по наращиванию пиара как нациков, так и "регионалов"*»; «*"Бандерлоги" себя показали антиевропейцами*» (Геннадій Макаров, лідер харківської правозахисної організації «За культурно-мовне рівноправ'я», nr2.ru, 28.05.2012). Поширення набуло називання політики попередньої влади «*нацизмом-фашизмом*», «*трипольско-шароварно-голодоморною маячнею*». Відомі громадськості книжка міністра освіти й науки, молоді та спорту України Дмитра Табачника «*Фашизм в Украине: угроза или реальность*?» та вступ української організації «Російськомовна Україна» (голова – Вадим Колесніченко) до Міжнародного антифашистського фронту. Такі метафори-«ярлики», як «*неонацистський шабаш*», «*помаранчево-коричнева чума*», що асоціюються з фашизмом, мають негативне оцінне значення, що ним заміщується конотативний аналіз.

На представників влади у дискурсі «навішують ярлики» «*бандюки*», «*безпрєдєльщики*» («*Закон про мови: регіонали-«безпрєдєльщики» не помічають безпомічних опозиціонерів*» – заголовок на tyzhden.ua, 03.07.2012), «*пацани*» («*Мовна політика по-пацанськи*» (заголовок на tyzhden.ua, 04.07.2012)), *гопники* («*Про текст* (законопроекту № 9073. – Авт.) *його говорити нема сенсу – там що не слово, то хоч психіатрів викликай (видно, що гопники писали!)»* (Оксана Забужко, письменниця, tyzhden.ua, 05.07.2012)). Діям переважної більшості їх дають оцінку як таким, що далекі від правового порядку й етики: «*Поки політики, експерти та журналісти аналізували можливі сценарії подальшого розвитку ситуації з мовним законопроектом, «регіонали» вчинили так, як вони звикли це робити: замість хитромудрих комбінацій пішли по "безпрєдєлу"*» (tyzhden.ua, 03.07.2012). Залежно від адресанта «ярлик» «*п'ята колона*» приписувався то депутатам від партії влади, то активістам численних організацій проросійського штибу, то опозиційним політичним силам.

«Навішування ярликів» – прийом, який має на меті впровадження в масову свідомість думки про вже наперед визначену лінію поведінки опонента. Мовляв, нічого іншого чекати від суб'єкта не варто. Сергій Тигіпко, віце-прем'єр-міністр України, у програмі «Шустер live» на Першому національному 12.10.2012 сказав: «…*Мы наблюдаем за нашими конкурентами и внимательно следим за тем, что происходит, прежде всего, в двух партиях, которые борются за второе место, и спокойно смотрим за этой борьбой, потому что, если говорить откровенно, нам все равно, кто там победит. Потому что это, практически, партии одного и того же цвета, это выходцы из команды «оранжевых», мы видим, что и УДАР, и Объединенная оппозиция по таким, самым ключевым для нас позициям, голосуют и выступают одинаково, скажем, по закону «О региональных языках», мы видим, что там позиция – и УДАР против, и Объединенная оппозиция против…»* У цій промові, окрім очевидного ярликування, заслуговує на нашу увагу використання маніпулятивного прийому, який має назву ***«нібито конфіденційність» («довірочність»)***. Він полягає у використанні мовних засобів, які дають зрозуміти реципієнту, що інформація призначена тільки для його вух, таких як «*по секрету»; «чесно кажучи»; «зізнаюсь»* та інших.

Позиція прибічників певної системи поглядів екстраполюється і на мову, яка отримує характеристики її носіїв: «*Російська мова в Україні – це є мова окупації мого краю, моєї держави. Мова знищення моєї культури*» (Ірина Фаріон, активістка ВО «Свобода», в інтерв'ю газеті «Сегодня», 31.10.2012). А також: «*Українська мова – это не язык, это крики животных (мычание, гавканье, хрюканье, карканье) – жидопольского быдла из Галичины*» (такі дописи можна прочитати в першому-ліпшому наборі інтернет-коментарів до будь-яких подій, пов'язаних з загостренням «мовного протистояння»). Комунікативна напруга есплікується через емоційно забарвлену, стилістично знижену лексику. У дискурсі можна знайти найменування «*собача мова*», «*хохлятська мова*», «*рагульська мова*», зустріти профанацію понять через спотворене орфоепічне вираження (рос. «*говорить на мове», «переходи на мову»*). Знущання й образи на підставі мововжитку можуть перейти з комунікативної площини у фізичну. У матеріалі «В Одессе блогер избил журналистку за "неуважение к русскому языку"» дізнаємося причину насилля: «*Я не считаю зазорным выдать пару пинков человеку, называвшему в сети МОЙ ВЕЛИКИЙ МОГУЧИЙ РУССКИЙ ЯЗЫК "поганой москальською мовою"*» (lb.ua, 17.10.2011).

3.2.7. Стереотипізація

Особливості розвитку та функціонування механізмів регуляції соціальної поведінки й таких суспільних процесів, як, наприклад, міжособистісна, масова й міжетнічна комунікація, маніпулювання громадською та індивідуальною свідомістю, поширення різних форм нетерпимості в суспільстві великою мірою зумовлені соціальними стереотипами. З практичного погляду необхідність всебічного вивчення соціальних стереотипів пояснюється потребою в нейтралізації негативних наслідків стереотипізації та гострих проявів негативізму, нетерпимості у взаєминах та поведінці людей, а також протидії маніпулятивному використанню стереотипів у суспільній практиці.

Соціальний стереотип – схематичний, стандартизований образ або емоційно забарвлене й стійке уявлення про певні явище чи об'єкт, в якому виражене звичне ставлення людей до них, що склалося під впливом умов їх буття і попереднього досвіду. Соціальний стереотип є універсальним інструментом розпізнавання й передавання суспільно значущої інформації, вони засвоюються людиною з того моменту, як тільки вона починає ідентифікувати себе з конкретним суспільством, культурою, певною соціальною групою й усвідомлювати себе їх членом.

У науковій літературі зазначено, що будь-який стереотип виконує також завдання забезпечення певної поведінки (власне соціальна функція) в залежності від традицій і етнічної своєрідності культури, в яку занурені конкретний індивід чи соціальна група [150].

Стереотипи негативного ставлення або поведінки супроводжені негативними емоціями (гнівом, відразою, презирством), що трансформуються в загальну антипатію і нетерпимість до того чи того об'єкта, який спричинив емоції. Їхня сутність полягає у вербальному й дієвому вираженні неприязні, відштовхуванні, ворожнечі [86].

Дуже швидко Україною поширилася інформація про те, що державний службовець, спікер кримського парламенту Володимир Константінов повідомив журналістам: «*Нас сейчас на самом деле раздражает не это слово* (в контексті Верховна Рада Криму. – Авт.), *а то, что многие министры начинают обращаться к нам на украинском языке*» (07.02.2012). Таке необачно озвучене сприйняття державної мови викликало великий суспільний резонанс укупі з позовами в СБУ та Генпрокуратуру, проте стереотипне ставлення нетерпимості і негативізму до української мови властиве багатьом високопосадовцям і рядовим громадянам в Україні.

Так само створено стереотип про «*узкую прослойку украиноязычной интеллигенции*» (з інтерв'ю Дмитра Табачника в газеті «Сегодня», 12.10.2006). «*...Есть у нас некая немногочисленная, но очень крикливая прослойка людей, считающих ущемление наших природных прав на родной язык своей, чуть ли не основной, профессиональной обязанностью. Пользуясь материальной поддержкой своих заокеанских заказчиков и вдохновителей, они развернули шумную кампанию по раздуванию вражды к русскоязычному населению, разжиганию межнациональной розни*» [223], – пише згадуваний вище А. Желєзний. Окрім нечисленності, яку приписують професійній групі, привертає увагу запевнення в спонсоруванні діяльності чи не всіх науково-педагогічних працівників в Україні за відомим принципом «наколотих апельсинів».

Мітинги й інші протестні акції як реакція суспільства на мовнореформаторські дії та заяви владної партії, а також прямий фізичний спротив частини опозиційних політиків голосуванню за законопроект Колесніченка – Ківалова № 9073 у парламенті слугували поширенню уявлення про крайній радикалізм певних політичних сил. Маніпулятивно потужним стало порівняння так званих «націоналістів» з терористами і нацистами, про що свідчать слова Юрія Болдирєва, сказані в інтерв'ю «Незалежному бюро новин»: «*Я не вижу, чтобы эти люди демонстрировали желание перейти к террористической борьбе. Я не думаю, что они сейчас способны действовать, как их предшественники во время Великой Отечественной и после нее, как сейчас действует «Аль-Каида» и прочие террористы. Когда-то нужно перестать пугаться*» (nbnews.com.ua, 28.03.2013). Поза яскраво вираженою знущальною конотацією це висловлення, без сумніву, чинить сильний емоційний вплив через імпліцитне порівняння діяльності опонентів з підривною діяльністю.

Ще один дуже дієвий стереотип створено про інтелектуальну обмеженість представників провладної партії. Ці стереотипи, які щоденно закріплюються у свідомості користувачів інтернет-порталів, головно коментарями до редакційних матеріалів, доволі вміло прищеплюють і політики з протилежного ідеологічного табору: «*Знаєте, аби члени Партії регіонів, оці захисники російської мови, читали хоча б якщо не книжки, а хоча би періодику українську, а не тільки останню сторінку з оголеними дівчатами, то вони би знали, що 90 % української преси – це російськомовна преса. <...> Що мене лякає – що російську мову у нас захищають Шарікови і Швондєри, які в житті нічого не читали*

з російської літератури» (Ірина Геращенко, народний депутат, НУ-НС, «Шустер live», Перший національний, 25.05.2012).

Прикладом формування негативного стереотипу в Україні є створення в різних контекстах асоціації владної політичної сили з організацією злочинців, у яких свої канали комунікації і свій мовний код. Створено стереотип про спілкування у вертикалях влади не літературною мовою, а за допомогою жаргону, обсценної лексики й фені (мови спілкування «не для чужих вух», сьогодні так називають тюремний сленг). Зміцнюють такий стереотип публічні заяви політиків. Лідер партії «Удар» Віталій Кличко, розповідаючи про розмову з Президентом Віктором Януковичем, наголошує на тому, що той говорив з ним «на фені». «*Він покликав мене до себе в кабінет, і ми з ним довго розмовляли один на один. В якийсь момент мені здалося, що я потрапив на сходку 90-х років. Віктор Федорович чомусь вирішив, що якщо він буде говорити на фені, то ми будемо з ним на рівних…*» – передає 24tv.ua такі слова політика з посиланням на український Esquire (02.10.2011). Віце-спікер, один із лідерів партії «Батьківщина» Микола Томенко заявив: «*Сьогодні рівень політичної культури влади є таким, що де-факто, попри завірення своїх виборців, що вони зроблять російську мову другою державною мовою в Україні, другою державною стала "феня"*» (byut.com.ua, 17.09.2012). Слова політика передає сайт політичної партії byut.com.ua. Цей стереотип дуже легко прижився у суспільстві, про що свідчить той факт, що в день можливого голосування у Верховній Раді України за законопроект № 9073 «Про засади державної мовної політики» мітингувальники під стінами парламенту тримали в руках разом із дудками і барабанами плакати із гаслом *«Даєш феню – першою державною!»*.

Справді, деякі вирази вищих посадових осіб держави, а також численні помилки в мовленні й обмовки не залишилися непоміченими і стають підставою для іронізування і з боку журналістів, і з боку колег по парламенту. Так, Володимир Яворівський, народний депутат з фракції «БЮТ – «Батьківщина», голова Комітету Верховної Ради України з питань культури й духовності, гучну заяву Віктора Януковича російському виданню прокоментував так: «*У цьому інтерв'ю, де так заграє і вигинається президент країни із 45-мільйонним населенням, була допущена помилка. Хоча будь-який виступ Януковича без ляпу – це вже не його. То називає туркменського президента казахським, а тут говорить: «Бачите, Росія ратифікувала Європейську хартію мов». А насправді вона її не ратифікувала…*» (yavorivskyi.org.ua, 21.03.2012).

Журналісти колекціонують конфузи, обмовки та мовленнєві ляпи Президента за роки перебування на посаді (tyzhden.ua, 25.01.2012). Ще більше дістається прем'єр-міністрові України. Житель міста Лисичанська Луганської області навіть подав позов до суду з вимогою скасувати постанову Верховної Ради України про призначення Миколи Азарова прем'єром з причини невідповідності того вимогам законодавства в частині володіння державною мовою. Про це повідомили майже всі засоби масової інформації.

3.2.8. Підміна понять

Семантичні механізми мовленнєвого впливу, зокрема засновані на виборі прихованих пресупозицій, маніпулятори активно використовують поряд із власне лінгвальними інструментами [15]. У політиці часто-густо більше значення має не суть питання, а гра у сутності. Характерну для мови тоталітарного режиму підміну понять, що виявляє використання ***«подвійних стандартів»***, Олександр Солженіцин у «Мир і насилля» проілюстрував так: «Коли нападають на нас – це тероризм, а коли нападаємо ми – це партизанський визвольний рух» [256]. «Чому «двомовність», навколо якої так граціозно і благородно витанцьовують борці проти «насильницької українізації» <…> на практиці означає тільки і тільки російськомовну одномовність?» – ставить риторичне запитання Іван Дзюба в передмові до останнього видання «Інтернаціоналізм чи русифікація» [42]. Саме формальний статус української як єдиної державної забезпечує фактичну двомовність країни, підтримує хиткий, та все ж баланс. *«"Захистом мов меншин" сьогодні називається мовна агресія російської, тоді як збереження двомовності чомусь називають "українізацією"»* [242], – дивується Олександр Михельсон, автор матеріалу, розміщеного у виданні «Тиждень». З приводу монополізації права трактувати поняття і нав'язувати їхній новий зміст Р. М. Блакар підкреслює, що люди з різними позиціями влади мають різні можливості з оволодіння просунутішими лінгвістичними механізмами, і той, кому належить найбільша влада, може в будь-який момент вирішити, який лінгвістичний механізм буде ефективнішим, отже, той, хто має владу (становище), великою мірою визначає вживання і значення слів і виразів (інструментів влади) [15].

За останній рік почастішало використання в різнотипних контекстах поняття ***«рідної мови»***. У Законі «Про засади державної мовної політики» рідну мову визначено як першу, «якою особа оволоділа в ранньому дитинстві». Відсутність чіткого його визначення (в соціолінгвістичних колах досі точаться дискусії щодо того, як співвідносяться поняття «рідна» мова, «перша» мова, «материнська» мова, особливо в двомовному суспільстві), а також контекстуальна багатозначність лексеми були використані для формування широкого поля варіативного тлумачення. Вимога дотримання прав на використання рідної мови майже завжди фігурує в контекстах поруч з вимогою надання офіційного (державного) статусу російській мові. «*Говори и думай на родном языке*» (такі бігборди з літа 2012 року висіли по всій Україні; найчастіше їх можна було побачити на півдні країни) – це гасло переросло в одне з центральних у передвиборчій кампанії Партії регіонів. Безпосередньо перед виборами в агітаційних наметах політичної партії можна було взяти компакт-диск з назвою «*Слушаем и поем на родном языке!*» і послухати пісні, виконані відомими співаками російською мовою. На фоні того, що мови національних меншин завжди вільно використовувалися в побуті й культурному житті національних громад, вимога «*Рідним мовам – вільне функціонування в культурній і суспільній сферах*» не сприймається поза риторикою боротьби за розширення прав російської мови. Таке поводження з поняттям «рідна мова» демонструє використання ***амфіболії*** **–** прийому здійснення маніпулятивного впливу, який полягає в навмисному наданні поняттю двозначності.

У маніпулятивних контекстах поняття «російська мова» замінюють не лише поняттям «рідна мова», а й поняттям «інші мови». Наприклад, кримський прем'єр-міністр Анатолій Могильов, висловлюючись з приводу зриву прийняття закону № 9073 у парламенті 24.05.2012, сказав: «*Это обеспечение прав и свобод граждан, которые живут в том или ином регионе, где большая часть населения говорит на <u>ином</u> языке, чем государственный*» (lb.ua, 29.05.2012). Заступник голови парламентської фракції Партії регіонів Вадим Колесніченко висловив упевненість у тому, що від русофобської політики попередньої влади постраждала не тільки російська мова, але й інші національні мови України (tsn.ua, 11.01.2011). «*Если бы вы его прочитали* (законопроект Ківалова – Колесніченка. – Авт.), *...вы бы увидели там, что в данном случае <u>русский язык стоит в одном ряде с 12 другими языками</u>: крымско-татарский, румынский ... молдавский и так далее. То есть языки, которые могут себе позволить*

принять общины, живущие компактно в том или ином регионе. Вы хотите отказать в праве этим людям выбирать язык?» – ставить риторичне запитання опоненту, який перераховує загрози прийняття документа для державної мови, народний депутат від Партії регіонів Олена Бондаренко («Свобода слова», ICTV, 28.05.2012).

Широке поле для заангажованих інтерпретацій і спекуляцій на цю тему створює ***використання понять «мовні меншини» і «мови меншин»*** у різних текстах, починаючи від експертиз «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» і закінчуючи емоційними заявами російськомовних громадян, які не вважають себе меншиною. З одного боку, мовні ініціативи пояснюються турботою про нібито порушені права національних меншин («*С принятием предложенного нами законопроекта о языковой политике у национальных меньшинств, проживающих на территории Украины, появится возможность интегрироваться в украинское общество. Что, безусловно, необходимо для защиты прав человека*» (Вадим Колесніченко, lb.ua, 16.05.2012)), з іншого боку звучать заяви про те, що російськомовні є не меншиною, а «більшою частиною населення». Саме плутанина на концептуальному рівні, коли нетотожні поняття ототожнюються, в той час як тотожні розмежовуються, нерозрізнення, вживання як синонімічних понять «мова меншини», «регіональна мова» і «міноритарна мова» є козиром у руках тих, хто зараховує до мов меншин російську й береться її захищати з посиланням на Хартію й прийнятий на її основі Закон України «Про засади державної мовної політики», а також тих, хто під «меншинністю» розуміє недостатню поширеність мови, тобто загроженість. Залежно від потреб наголошується то одна, то друга позиція.

Один із аргументів мовного законопроекту «регіоналів» – дотримання прав розвитку мов та культур нацменшин. Використання поняття «захист мов національних меншин» з маніпулятивною метою – обґрунтувати мовні ініціативи, зокрема необхідність ревізії мовного законодавства, стало очевидним завдяки риториці представників Партії регіонів. В інтерв'ю радіо «Свобода» народний депутат і заступник голови фракції Партії регіонів у Верховній Раді України Михайло Чечетов сказав: «*46 мільйонів людей розуміють дві мови: російську й українську. Не болгарську мову, не угорську мову, не румунську мову, не єврейську мову, ідиш чи іврит, я не знаю, як там. Ці мови розуміє лише купка людей*» (radiosvoboda.org, 16.08.2012). Термін «мови національних меншин» виглядає парадоксальним, коли йдеться про регіональні або міноритарні

мови, тобто мови етнічних меншин. У тексті Конституції України згадано лише про мову національних меншин і мовну самобутність корінних народів. Інших термінів в українському законодавстві немає. А отже, термін «регіональна мова» не є визначеним, що дозволяє спекулятивно ним оперувати. У зв'язку з останніми подіями довкола прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» в українському інформаційному просторі це поняття використовується частіше, ніж «державна мова». Відтак міркування на кшталт: «*Говоримо регіональна – маємо на увазі російська*» видаються такими, що мають підстави для існування.

Варто згадати, що реалізацію стратегії підвищення статусу російської мови під гаслом захисту мов національних меншин вже випробовували в Україні. Перед стартом президентських виборів 2004 року депутати-«нашоукраїнці» Петро Порошенко та Віктор Король подали на розгляд парламенту законопроект «Про забезпечення вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України» (№ 6254). Тоді нардеп Віктор Король пояснював: *«Дане питання сьогодні законодавчо не врегульовано. І саме тому останнім часом в Україні почастішали випадки тиску на російськомовне населення та інші національні меншини, які проживають в Україні. <…> Подібна дискримінація є абсолютно неприпустимою. Адже ми повинні керуватися принципами захисту мов національних меншин, з розумінням і повагою ставитися до їх культурного багатства та історичних традицій»* (obkom.net.ua, 20.10.2004). У 2005 році голова Соціалістичної партії України Олександр Мороз теж не втримався від мовних обіцянок і зареєстрував законопроект «Про внесення змін до Закону України "Про мови в Українській РСР"» (№ 3410-8, від 21.01.2005), в якому оперував поняттям *«офіційна мова»*. У документі було прописано, що офіційними мовами на всій території України є українська та російська мови, які визнаються робочими мовами органів державної влади та органів місцевого самоврядування, використовуються у службовому спілкуванні, освіті й культурі, в діловодстві, при проведенні офіційних засідань, в інформаційному просторі, а також у відносинах з громадянами. Політики, оперуючи поняттям «офіційна мова», напевне, або не знають, або свідомо «забувають», що воно відповідає поняттю «державна мова»: офіційна мова держави не може не бути державною, а державна мова не може не бути офіційною [28, с. 52].

Російська мова спекулятивно ставиться в ряд інших іноземних для формування суспільної думки про дискримінацію в Україні всіх мов, крім

української: «*…я виступаю проти обов'язкового обмеження показу фільмів російською мовою, англійською, французькою…*» (Дмитро Табачник, міністр освіти й науки, молоді та спорту України, «Газета по-киевски», 06.04.2010). Так само поруч з англійською, китайською й японською ставить російську як необхідну українцям для інтеграції у світ Михайло Чечетов, голова парламентської фракції Партії регіонів, аргументуючи: «*Мы же сейчас в глобальном мире живем, если бы мы закрылись в скорлупе, тогда можно, как говорится, на хуторе жить и на счетах считать*» (censor.net.ua, 21.02.2012). Заслуговує на увагу прочитуваний у висловленні зміст: говорити тільки українською – «жити на хуторі».

Спостережені спроби перенести акцент з дихотомії «українська мова» – «російська мова» на інший баланс: ***«українська мова» – «іноземна мова».*** Наприклад, лідер Об'єднаної опозиції Арсеній Яценюк неодноразово зауважував у своїх виступах, що в програмі політичної сили, яку він представляє, мовне питання розкрите в тезі «*Знай англійську, як українську*», що передбачає впровадження спеціальних програм з навчання дітей цій іноземній мові. Думка поширилася і в публіцистиці. «*Якщо вже і робити другу державну, то цей статус треба надати англійській мові*», – пише автор матеріалу на gazeta.ua (17.10.2012).

Неоднозначність трактувань термінів у мовному законодавстві спричинює використання спекулятивних аргументів. Наприклад, з приводу пропозиції Володимира Литвина, голови Верховної Ради України, використовувати російську як *мову міжнаціонального спілкування* Вадим Колесніченко зазначив, що спрямована вона на те, щоб «*звільнити її* (російську мову. – Авт.) *від державної підтримки й захисту, залишити мовою вулиці, кухні й ринку*» (gazeta.ua, 30.05.2012).

Підміну понять демонструють спроби виразників «проросійськомовної» ідеології перенести центр ваги мовного питання з суспільного на особистісний рівень: «*Украино-русский языковой вопрос» – не вопрос языкознания и даже не вопрос социологии или политики. Сейчас это вопрос личный. Впервые он перешел в вопрос, решаемый каждым для себя или в общении между людьми без участия государства*» [264]. Так само політолог, керівник Українського філіалу Інституту країн СНД Володимир Корнілов у ефірі телеканалу «Інтер» уміло зжонглював змістом поняття «свобода слова»: «Потому *что это* (державна одномовність. – Авт.) *нарушение элементарных гражданских прав.* (звертаючись до журналістів. – Авт.) *Вы же будете бороться за свободу слова? Вот и я буду бороться за свободу слова своего ребенка*» («Точка кипіння», «Інтер», 30.06.2011).

3.2.9. Гіпостазування

Гіпостазування є одним із основних маніпулятивних прийомів поводження зі словами і поняттями, який полягає в тому, що абстрактному поняттю, властивості або ідеї надається самостійне буття [36, с. 122]. У нейролінгвістичному програмуванні ці слова пов'язують з випадками редукування інформації, характерними для процесів упущення й генералізації [136, с. 124]. Названий наприкінці 1930-х років американськими вченими з Інституту аналізу пропаганди «***сяючим узагальненням***», або «***блискучою невизначеністю***» [203], цей прийом базується на експлуатації позитивних почуттів та емоцій людей до певних понять і слів, таких, наприклад, як «*любов*», «*щастя*», «*свобода*», «*демократія*», «*успіх*», «*перемога*» тощо.

Властивим для мови політики є використання «пустих формул», тобто слів та виразів, які вживають так, ніби вони мають у цьому контексті певний сенс. Поширеною в сьогоднішній вербальній політичній діяльності є боротьба за «правильне» вживання центральних політичних термінів – «*свобода*», «*демократія*», «*національні інтереси*», «*європейські цінності*» тощо. Кожна політична сила прагне довести, що власне її слововживання є істинним, тоді як політичні противники спотворюють сенс цих слів [138, с. 52-54]. «*Вот господин Гарань сказал, и вот честно, не знаю, считать его после этого демократом или нет. Он говорит: это* (володіння державною мовою. – Авт.) *будет составлять сложность для чиновников. А вы что, хотите сложность для людей, для граждан? Чиновнику вы хотите облегчить жизнь? Послушайте, у нас государство для людей или люди для государства? Я как-то не понимаю*», – про засади демократії розмірковує «регіоналка» Олена Бондаренко («Свобода слова», ICTV, 28.05.2012).

Поняття-заклинання «демократія» в сьогоднішніх маніпулятивних контекстах майже завжди супроводжує інше – «право вибору». Так в уявленні формується образ реального явища й набуває життєво необхідного значення: *«Прагну реального утвердження в Україні європейських стандартів демократії, неухильного забезпечення прав і свобод людини»* (з передвиборчої програми кандидата в Президенти Віктора Януковича «Україна для людей»); «*Відсутність другої мови, коли половина України нею розмовляє, – це наступ на демократію*» (віце-прем'єр-міністр Борис Колесніков, tsn.ua, 03.10.2010). «*Данный закон* («Про мови». – Авт.) *в случае его принятия не решит абсолютно*

всех проблем в языковой сфере, – сказав 16.09.2010 кореспонденту zadonbass.org директор українського філіалу Інституту країн СНД Володимир Корнілов. – *В любом случае, пока на Украине не будет достигнуто полное равноправие двух основных языков государства (как минимум двух!), данный вопрос не будет окончательно решен. В любом случае мы должны идти к тому, чтобы рано или поздно в Конституции Украины была записана норма о двух государственных языках или же вообще была убрана норма о государственном языке, что, в общем-то, является обычной практикой во многих государствах, в том числе в развитых государствах мира. <…> Чем больше у людей будет свобод и прав, вне зависимости от того, идет речь о языках, или о какой-то другой сфере, тем лучше для демократического развития государства. Но, к сожалению, любой украинский национал-демократ заканчивается как демократ на языковом вопросе*» (zadonbass.org, 16.09.2010). Розмитість, нечіткість референтного значення лексеми засвідчує сьогоднішня активна дискусія навколо змісту поняття «*демократія*», спричинена різним тлумаченням через індивідуальність сприйняття і досвіду кожного. В результаті виявляється когнітивний конфлікт у питанні трактування таких понять, як «патріотизм», «законність», «демократичність» і «гуманізм», що становить суть полеміки – діалогу дискурсів влади й опозиції. При цьому, як вважає Л. Т. Масенко, «наполеглива боротьба цих чиновників за надання російській мові статусу, рівного з українською, попри їхні постійні запевнення в тому, буцімто вони опікуються правами людини й демократичними принципами розв'язання проблеми двомовного соціуму, насправді нічого спільного з демократією не має» [95, с. 26].

Докладніший аналіз показує, що ці «пусті формули» не визначають нічого конкретного, містять досить незначну інформацію. Як, наприклад, «*якість життя*» не має жодного змісту, спільного для всіх, хто ці слова промовляє, кожен з них вкладає в це поняття власне розуміння, уявлення про те, що б він хотів мати. У телерекламі напередодні виборів ВО «Свобода» на фоні картинки, на якій зображено підручник української мови, а потім портрет Тараса Шевченка з літерою «Ї», проголошує засадниче положення своєї ідеологічної програми – «Своя гідність». «*Це не питання філології, це питання гідності*», – про вибір мови спілкування говорить відомий журналіст Юрій Макаров («Тиждень», № 37 (202) від 8 вересня 2011). Очевидно, що з почуттям гідності й честі інші політичні сили пов'язують інші референтні ситуації й явища. Так, за словами Віктора Медведчука, екс-голови Адміністрації Президента,

«*только Конституция и Закон должны не только раз и навсегда положить конец этим политическим спекуляциям, но и реально защитить неотъемлемые права граждан, в числе которых право говорить на языке своих родителей так же священно, как и право на честь и достоинство*» (lb.ua, 24.05.2012). Представниця Партії регіонів Олена Бондаренко так пояснює суть мовного питання: «*Это вопрос прав людей, который есть и в других странах. Языковой вопрос – это вопрос чести*» («Свобода слова» на ICTV, 28.05.2012).

Перетворення людини на нібито суб'єкт думки й дії, коли здійснюється імперативна сугестія, – це те, що допомагають здійснити слова та словосполучення «*національні інтереси*», «*свобода*», «*світова спільнота*», «*справедливість*». «*Украинский язык имеет право на историческую справедливость*» – такі аргументи звучать з табору «захисників української мови». Опоненти ж упевнюють в іншому: «*Американська соціологічна агенція провела дослідження у 2008 році, яке засвідчило, що 54 % українців виступають за двомовність. Думками українців зневажати не можна*» (віце-прем'єр-міністр Борис Колесніков, tsn.ua, 03.10.2010).

Окрім бажання людей, на які можна посилатися в обґрунтуванні своїх мовних ініціатив, політики згадують такі поняття, як «*вподобання», «звички», «комфорт», «зручність»*: «*Всі українці повинні себе комфортно почувати у своїй державі* (Володимир Зубанов, народний депутат від Партії регіонів, korrespondent.net, 28.05.2012); «*Ми повинні ставитись з повагою. Ось ваш приклад. Ви кажете: прийшов до каси заповнювати якусь довідку або касовий ордер. Йому кажуть: «Пишіть російською». Але ж було б нормально, якби йому сказали: якою вам зручно, так і робіть. Так давайте робити так, щоб людям було зручно*» (Владислав Лук'янов, народний депутат, Партія регіонів, «РесПубліка», 5 канал, 27.05.2012). «*Питання з мовним законопроектом я вважаю невідкладним, розглядати його треба ще до канікул. Затягування з цим не приносить нікому користі*», – використовуючи абстрактне поняття, запевняв депутат від Партії регіонів Володимир Олійник (tyzhden.ua, 03.07.2012).

Використанням «пустих формул» грішать і засоби масової інформації, які мають традицію надавати аналітичну поживу для самостійних роздумів. У нижчеподаній ілюстрації автор застосовує прийом у поєднанні з максимально ускладненим структуруванням тексту: «*В постколоніальних реаліях України безповоротний розрив із результатами тотальної русифікації культурно-інформаційного простору (поєднаний із розширенням інтегрованості у світовий за*

допомогою загального оволодіння англійською) є необхідною умовою виходу зі сфери його впливу. Лише після цього країна отримає шанс на органічну інтеграцію до заснованих на традиціях громадянського суспільства особистої свободи та поваги до приватної власності європейського цивілізаційного простору та реальну соціально-економічну модернізацію, а отже, і забезпечить підвищення якості життя громадян» («Український тиждень», 05.07.2012).

Наведені вище контексти засвідчують перехід цих «пустих формул» до категорії ***«модних слів»***. Постійно повторюючись у довільних контекстах, вони втрачають сенс і використовуються для класифіації дій, що не мають нічого спільного або взагалі суперечать змістові, закладеному в їхньому первинному значенні.

3.2.10. Спекулятивне аргументування

Аргументація є складним за суттю різновидом психічної й мовленнєвої діяльності, націленим на переконання адресата в істинності висунутої думки. Реалізація цієї комунікативної тактики передбачає задіяння сукупності форм і засобів апелювання до вже відомих положень, а також до різних категорій цінностей – емоційних, пізнавальних, етичних тощо.

В аргументації сфера логічного тісно переплетена зі сферою психічного. Завданням політиків, і не лише в публічних дискусіях, окрім якомога успішнішого представлення своїх поглядів, є спростування реальних чи (частіше) надуманих, сконструйованих або «натягнутих» аргументів опонентів. До такого прийому, наприклад, вдається народний депутат з Партії регіонів Юрій Болдирєв: «*Я знаю аргументацию противников, она не европейская и несостоятельная. <...> Я ни разу не слышал аргументации глубже того, что – это же Украина, значит, язык должен быть украинский*» (censor.net.ua, 16.03.2012). «Аргументом» для маніпуляторів в обстоюванні своєї позиції є відсутність «серйозних» аргументів. За словами Генерального консула Російської Федерації в Сімферополі Володимира Андреєва, він ніколи не чув жодного серйозного аргументу проти надання російській мові статусу другої державної мови: «*Немає такого аргументу. Це очевидне рішення, яке б зняло багато проблем*» (tyzhden.ua, 28.10.2011).

Політичний дискурс рясніє спекулятивними аргументами на користь права російськомовного населення «*добиватися рівноправ'я*», «*закликати*», «*вимагати*» державного статусу російської: «*російськомовні громадяни – не емігранти*»; «*...не громадяни другого сорту*», «*...корінний державотворчий етнос країни, соціокультурна спільнота, самостійний об'єкт соціальної поведінки*». Закцентовано на тому, що російську мову вважає рідною більша частина російськомовних. У коментарях читаємо: «*Мои предки живут здесь тысячи лет, и все время разговаривали так, как могли и хотели*»; «*На русском языке мы говорим с рождения, это наш родной язык*» тощо.

На «*потреби*», «*право вибору*», «*забезпечення додержання прав і свобод людини і громадянина*» посилаються політики як на головні аргументи запровадження другої офіційної мови. Наприклад, тести для випускників перекладено сімома мовами для реалізації «*принципу навчання за вибором учня*», скасування українського дубляжу іноземних фільмів і телепередач – для забезпечення «*права вибору громадян на отримання інформації*». На фоні правового нігілізму й цинізму «захисники російськомовних» раптом згадують про необхідність побудови передусім правової держави і висловлюють відповідні аргументи: «*…хотілося б знати: що для нашого парламенту і всього суспільства важливіше – побудова національної держави чи правової? Бо якщо ми прагнемо побудови правового суспільства, то в ньому права особистості, зокрема й мовні, вищі за інтереси етносу і держави*» [255]; «*Вопрос языка – это вопрос прав человека. А мы строим правовое демократическое государство*» (Вадим Колесніченко, lb.ua, 16.05.2012). Загалом у маніпулятивних контекстах права громадян представляють відмінними залежно від їхнього мововжитку: повсюдно звучить теза, що права російськомовних українців повинні бути забезпечені, як і права українськомовних, ніби вони є якимись особливими.

«Право вибору» в політичному дискурсі означає не тільки конституційне право громадянина на самовизначення, а й зміцнюється економічними правами. Так, міністр освіти й науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник про дубляж іноземних фільмів і телепередач висловився так: «*Я вважаю, що кінопрокатник, який вклав у реконструкцію кінотеатрів великі гроші, має право вибирати*». «*Если коллеги по парламенту нас поддержат, то каждый человек сможет сам выбирать язык обучения в детсадах, государственных школах и вузах (в частных структурах язык определяют учредители). Также, например, язык дубляжа в кино будет*

определять дистрибьютор, язык телеканала, радио или СМИ будут выбирать его собственники, а язык рекламы – рекламодатели», – таку політику, засновану на експлуатуванні «пустої формули», пропагує автор законопроекту № 9073 Вадим Колесніченко (bagnet.org, 30.08.2011).

Синонімом «права вибору» у контекстах політичного дискурсу є лексема «*бажання*»: «*Якщо є бажання громадян України навчати своїх дітей російською мовою, ми повинні іти їм назустріч*» (Дмитро Табачник, міністр освіти й науки, молоді та спорту України, pravda.com.ua, 07.04.2010). При цьому політики свідомо випускають зі свого мовлення лексему «*обов'язок*» (володіти й користуватися в офіційних сферах життя державною мовою, як це записано в Конституції). Так само представники влади у своїх виступах не згадують про утвердження й розвиток української мови, натомість використовують лексеми «*допомагати*», «*підтримувати*» тощо. Знову ж той самий міністр Дмитро Табачник в інтерв'ю радіостанції «Эхо Москвы» 06.04.2010 сказав: *«…держава повинна підтримувати українську мову тим, що давати дотацію на гарні дитячі мультфільми українською мовою, на дитячі книжки. Допомагати, а не нав'язувати, не вбивати!*» Так у свідомості адресата створюється тотожність: «нав'язувати» (звичайно, українську мову) – значить «вбивати» (російську мову), яка ілюструє маніпулятивний прийом ***«семантичного тероризму»***.

Маніпулятори знаходять і наводять економічні підстави для зменшення ваги української мови. Зокрема, в указі міністра освіти про скасування іспиту з української мови для бакалаврів у вищій школі подано таку мотивацію – «*оптимізація фінансових витрат*». У Севастополі місцева влада в рамках «економії та оптимізації» закрила єдину в місті україномовну школу-інтернат № 7. Дмитро Табачник, представлений учителям Росії в травні 2012 року як «людина, яка повернула російську мову», після бурхливих оплесків аудиторії прозвітував про «зняття табу на російську мову» у вищих навчальних закладах: «*Эффект превзошел самые оптимистические ожидания. Когда мой предшественник запретил преподавание всех дисциплин на русском языке в высших учебных заведениях, стало мелеть иностранное студенческое сообщество и Харькова, и Донецка, и Днепропетровска. <…> Если говорить, скажем, о том, что сделано там… много можно рассказывать о демократизации… мы перестали, например, навязывать регионам учебники на ненужном языке. Бюджет задыхается. Я видел, конечно, это апокалиптическое, такое унылое зрелище – за несколько лет нераспакованные учебники,*

например, в Автономной республике Крым. Спрашиваю у наших уважаемых директоров департаментов, заместителей министров: «Ну а зачем же вы возите учебики в те регионы, где родители покупают все равно на другом языке?» – «Такая команда». Вот мы третий год полностью в языковом смысле идем от пожелания каждой школы...»

Гроші почали рахувати й у зв'язку з виконанням прийнятого Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики», хоча в Пояснювальній записці до законопроекту його автори – Вадим Колесніченко та Сергій Ківалов – стверджували, що введення в дію законопроекту не потребує додаткових бюджетних коштів («з урахуванням того, що в Державному бюджеті передбачені кошти на забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної (! – Авт.) та на імплементацію Закону України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин"» [249]. Противники запровадження законодавчого акту неодноразово вказували на те, що спроби його виконання призведуть до зменшення прибуткової та збільшення видаткової частини бюджету. «Міцним» аргументом серед багатьох інших стали мільярдні витрати на виконання цього закону, що йтимуть з кишень платників податків. *«"Поєхалі": мовний закон утворює бюджетну «діру» у 17 млрд грн і не захищає мови нацменшин»* – такий заголовок ставить на своїх шпальтах журнал «Тиждень» (16.08.2012). Подібну аргументацію використовують найчастіше: «*для повної його реалізації не вистачить двох державних бюджетів*» (Левко Лук'яненко, unn.com.ua, 09.11.2012). «Мас-медіа оприлюднили численні заяви власників бізнесу. Зокрема, Українська галузева компанія з виробництва пива, безалкогольних напоїв і мінеральних вод «Укрпиво» заявила про можливі збитки через ухвалення мовного закону, адже законодавчий документ вимагає негайних радикальних змін у багатьох частинах виробничих, логістичних, бізнес-та інших процесів. Схожі заяви поширили й інші вітчизняні товаровиробники.

Наведені вище ілюстрації використання спекулятивних аргументів засвідчують розвиток в українському політичному дискурсі традицій ***казуїстики*** як способу доведення сумнівних і неправдивих ідей. Цей відомий ще з середньовіччя прийом виведення схоластами правил моралі має незмінний механізм реалізації в мовленнєвому акті – розбивання якогось питання на безліч деталей і вичерпний аналіз саме їх, а не суті проблеми.

3.2.10.1. Апелювання до логіки

Логічні аргументи апелюють до розумової сфери психіки реципієнта за умови ігнорування емоційної. «*На 90 % ми виконали усі зауваження Венеціанської комісії, яка виступила головним знищувачем попереднього мовного закону. Також ми врахували практично усі зауваження від ОБСЄ. Після цього які ще можуть бути юридичні негаразди щодо прийняття цього законопроекту?*» – не акцентуючи увагу на суспільно-політичному й культурному контекстах «мовного протистояння», зауважив один із двох авторів законопроекту «Про основи державної мовної політики» Вадим Колесніченко (gazeta.ua, 14.09.2011). У перспективності російського мововжитку переконує нардеп Михайло Чечетов від Партії регіонів, знаходячи спекулятивний приклад із українських культурних реалій: «*Вот будет артист на «украинской мове» у вас на хуторе петь. Он в России что-нибудь заработает? Нет*» (censor.net.ua, 21.02.2012).

Заклинання про те, що мовну ситуацію повинен регулювати ринок, а справа держави – лише «створити всім рівні умови», звучать повсюдно. Мовляв, як висловився той же Вадим Колесніченко, якщо більшість книжок і газет в Україні виходять російською – значить, українці голосують за російську мову грошима. Цей спекулятивний аргумент потребує логічного спростування, адже те, що українці читають російською, не значить, що вони б не читали українською, якби не нечесна конкуренція з боку російськомовного продукту (див. вище розділ «Мовна політика українських урядів»). Та й ринок не обов'язково «регулює» життєдіяльність суспільства у вигідному для цього суспільства напрямку.

Політична, суспільна, культурна, врешті особистісна, площини актуалізації мовного питання як суб'єктивні в маніпулятивних контекстах протиставлені правовій сфері врегулювання політики мововжитку як чиннику об'єктивному. Зокрема, закріпленість за українською мовою державного статусу слугує вагомим аргументом у дискусіях. Однією з тез, яку використовують різні сторони в «мовному протистоянні», є посилання на ст. 10 Конституції України, якою, зокрема, визначено державною мовою України українську: «*Українська мова має непорушний статус єдиної державної у відповідності з Конституцією*» (Юрій Костенко, народний депутат України, лідер Української народної партії, styknews.info, 23.05.2012). Так само на запитання журналіста, що робити з тими громадянами в східній та південній Україні, які спілкуються російською мовою, Ірина Фаріон (ВО «Свобода») відповіла: «*Я їх не буду*

переучувати! Я що, вчителька для них? А Конституція, де написано, що державною мовою є українська. Крапка! А закони треба вчитися виконувати. А не знаєш мови – маєш бути покараний: не отримаєш освіти, державної посади» («Сегодня», 31.10.2012). Народний депутат від Блоку Юлії Тимошенко Володимир Бондаренко у своєму слові в ефірі телеканалу ТВі 24.09.2012 як «залізний» аргумент наводить конституційний статус української мови: «*Сьогодні вже загальновизнано, що українська мова є… і в нас в Конституції записано, що державною мовою в Україні є українська мова. Хто не визнає Коституції, може по-іншому…*» На юридичному змісті законотворчих документів як «об'єктивній реальності» наголошує політик, що дотримується протилежних світоглядних позицій: «*С юридической стороны тут не подкопаешься: все досконально. А политические аргументы уже никому не интересны*» (Вадим Колесніченко, народний депутат, один із авторів законопроекту «Про засади державної мовної політики», bagnet.org, 30.08.2011). Порівняймо з наведеним вище висловленням слова Павла Мовчана, народного депутата від фракції «БЮТ – «Батьківщина»: «*Значна частина «регіоналів» не підтримає цей законопроект, оскільки розуміє, що мовне питання вже нікому не цікаве*» (bagnet.org, 30.08.2011).

Намагаються переконати ідеологічних опонентів і різного роду експерти, наприклад: «*Як видається, замість того, аби витрачати зусилля на спроби «українізувати» чи «русифікувати» когось, розумно прийняти реальність: в Україні існують і існуватимуть дві приблизно рівні за кількістю мовні спільноти*» [263]. З іншого боку, в багатьох експертних аналізах мовних ініціатив політиків віднаходимо «залізний» аргумент, нібито двомовність у державі невигідна, дорога й неефективна з детальним підрахунком витрат країн, що впровадили офіційну багатомовність. Цю позицію покликана зміцнити думка про економічну неконкурентоздатність держави, яка законодавчо врегулювала білінгвізм, а також конкурентоспроможність громадян на ринку праці. Автор допису на unian.ua переконує: «*З одного боку, двомовність допомагає людям влаштовувати своє життя і кар'єру. Але з іншого – сильно підриває їхню конкурентну спроможність. Це чудово розуміють у великих компаніях, галузях реклами, кіно, книговидання тощо. Якщо немає мовної переваги, то міжнародна компанія може і не вдаватися до послуг місцевих спеціалістів*» (unian.ua, 02.06.2012). «*Почему Россия не защищает права русскоязычного населения Израиля? А ведь русскоязычных там около 30 %*» («"Русский язык" и "Русские"

в Украине: кто они?», forum.korrespondent.net, 11.12.2006) – запитує автор і сам згодом відповідає: тому що такі спекуляції їй невигідні, на відміну від боротьби за сферу впливу й товарні ринки в Україні.

Незважаючи на широке представлення в дискурсі раціональної аргументації, все ж доводиться констатувати й ***алогічність*** висловлень промовців, що в окремих випадках є свідомим прийомом дезінформації, заплутування реципієнта, підміни понять. Наприклад, високої інтерпретативної компетенції вимагає розуміння таких повідомлень: *«добровільність використання державної української мови»; «насильницьке нав'язування української мови при отриманні освіти призвело до загальної безграмотності»*; *«ми послідовні прихильники гасла: "Дві мови – один народ!"»*. У глухий кут за спроби розібратися, що хотів сказати адресант, заводять такі висловлення: «*рішучі заходи щодо утвердження нашої державної на території всієї країни призвели до того, до чого й мали призвести*» [255]; «*День української мови та писемності має право на існування, так як і день будь-якої іншої мови, адже він спонукає до необхідності турбуватися про рідну мову, всіх без вийнятку*» (Вадим Колесніченко, unn.com.ua, 09.11.2012); «*Украина создавалась мирным путем, поэтому не нужно ущемлять права граждан страны*» (Вадим Колесніченко, lb.ua, 16.05.2012); «*Нужно защитить русский язык, что позволит сберечь украинский*» (Владислав Лук'янов, народний депутат, Партія регіонів, «РесПубліка», «5 канал», 27.05.2012).

3.2.10.2. Апелювання до моралі

Якщо основними видами раціональних аргументів є факти реального життя, аксіоми, закони, то емоційними аргументами постають апеляція до традицій, авторитету, аудиторії, сили, незнання та інших абстрактних явищ. Загалом аргументативний дискурс орієнтується на психологічні характеристики адресата, його психічний стан та систему цінностей.

Розв'язання мовного питання із законодавчої й гуманітарної площин перенесено у площину дотримання морально-етичних принципів. «*Неужели цивилизованный человек может иметь моральное право не знать язык народа, на земле которого и среди которого он постоянно живет?*» – ставить риторичне запитання автор («"Русский язык" и "Русские" в Украине кто они?», forum.korrespondent.net, 11.12.2006). «*Кожен, хто*

проживає в Україні, має знати її мову, адже це вияв поваги до держави, в якій вони живуть», – більше імперативності в побажання за суттю вкладає Дмитро Капранов, видавець, член партії «Собор» (unn.com.ua, 09.11.2012). З дискурсів політиків випливає, що навіть на розв'язання мовного питання необхідно мати право. На політичному ток-шоу Олександр Єфремов (Партія регіонів) після репліки Ірини Геращенко (НУ-НС) зауважив: «*Я бы согласился с вами и с вашей критикой, если бы у вас на это было моральное право*» («Шустер live», Перший національний, 25.05.2012).

Політики, а надто громадські й культурні діячі, коли аргументи вичерпано, звертаються до совісті, почуттів, відчуттів опонентів. Зрештою, дії або бездіяльність антагоністів оцінюються з позицій моральності / аморальності. Супротивникам приписуються найогидніші якості. Висловлення політиків і політичні кроки найчастіше отримують оцінку ***цинічних***: «*Бо суспільство більше шокував не зміст проекту (з огляду на його авторів він цілком очікуваний), а спосіб його прийняття – брутально-цинічний*» [240]; «*Зарахування російської мови до числа мов, що підлягають захистові Хартією, на тлі зневаженого становища, в якому перебуває українська мова, є виявом безпрецедентного політичного цинізму*» [235]. Так само, наприклад, Комітет Верховної Ради України з питань культури й духовності, який вже з формальних підстав (порушення регламентних вимог щодо подання суб'єкта права законодавчої ініціативи та оформлення проекту законодавчого акту (yavorivskyi.org.ua, 08.09.2011)) не підтримав законопроект № 9073 «Про засади державної мовної політики», названо «*Комитетом по бездуховности и двуличию*» (Вадим Колесніченко, фракція Партії регіонів, news.tochka.net, 10.09.2011). Після ухвалення робочою групою змін до Закону України «Про засади державної мовної політики» цей його співавтор в інтерв'ю агентству «Інтерфакс-Україна» сказав: «*Це цинічне, хамське, образливе ставлення до 15 мільйонів громадян України, права яких, по суті, спробували розтоптати*» (interfax.com.ua, 13.10.2012). Відсутність у опонентів моральних прав чинити так чи в інший спосіб у контекстах переносяться на саму мову: «*Жодна мова не має права претендувати на роль другої рідної мови іншого народу. Таке право привласнює собі лише колонізатор з метою змінити ідентичність колонізованих, уподібнити її до своєї, а відтак позбавити завойованих опірності й привласнити їхню територію*» [98, с. 66]; «*…не прийшла російська мова сюди як товаришка, як колєжанка, як пані, як солдрушка, як кажуть чехи. А прийшла на штиках, прийшла як окупантка*» (Ірина Фаріон, ВО «Свобода», телеканал ZIK).

3.3. Маніпулятивні прийоми в безпосередній комунікації

Численні дискусії політиків, наприклад в телеефірі, зараховуємо до типу інтеракції, виділеного на підставі специфіки її каналу [10, с. 69]. Комунікації «обличчям до обличчя» властиві специфічні добір і використання мовного й паралінгвального кодів, особливі комунікативні ходи тощо. Вивчення прагматичних аспектів безпосереднього спілкування запрошених до розмови в телепрограмах показало, що використання мовленнєвих маніпуляцій є сталою ознакою мовної поведінки суб'єктів української політики. Дискутуючи актуальне й дражливе питання мови, речники різних політичних сил намагалися знайти слова, що могли б привернути увагу своєю неординарністю чи сенсаційністю. Звісно, питання відповідності цих слів реальному стану речей залишалося відкритим. Адже головним завданням, яке вони переслідували, було викликати в глядача позитивні емоції, емпатію, відмежуватися від негативу. Оголення чи приховування комунікативного наміру відображалося в тактиках «відвертості», «дипломатичній» мові, нечесних прийомах полеміки, зокрема підміні понять, зміні теми розмови, заплутуванні візаві, «комунікативного саботажу» (відповіді запитанням на запитання), «навішуванні ярликів» та інших. Мовці вдавалися до фальшивих порівнянь та аналогій і безпідставних тверджень, некоректних висловлень, використання оцінних мовних засобів. Як приклад застосування різноманітних прийомів нечесної полеміки та маніпулятивних прийомів наведемо фрагмент дискусії директора Українського філіалу Інституту країн СНД Володимира Корнілова з народним депутатом від Блоку Юлії Тимошенко Володимиром Бондаренком в ефірі каналу ТВі (24.09.2012): *В.Б.: ...Було в Валуєвських указах, деяких документах хрущовського періоду… В.К.: Господин Бондаренко, а Вы в курсе, какое было государство во время издания Валуевских указов? Знаете? В.Б.: Я можу сказати, яка була держава раніше… В.К.: Знаете? Российское государство. Так вот, Ваша логика сейчас – это ж логика Валуева. Это ж он сказал: титульный язык. Вы ж ничем не отличаетесь. В.Б.: Та ні, почекайте... А сьогодні, що, у нас Валуєвська держава російська? Сьогодні вільна Україна. В.К.: Вы определитесь… В.Б.: Я визначився. В.К.: …либо Вы поддерживаете Валуевские указы... В.Б.: Я підтримую Україну як незалежну державу. А Ви сьогодні себе ведете тут як окупант у цій державі. В.К.: Вы что, Валуева осуждаете? В.Б.: Я не Валуєва осуждаю* (сміх у студії. – Авт.), *я осуждаю ту державу, яка давила цю мову, давила і хоче давити далі.*

В.К.: А тепер вы давите коренной язык русского населения, проживающего здесь. В.Б.: Будь ласка, говоріть в Україні, хто вам забороняє? В.К.: Вы мне только что рассказали, что я либо гость, либо оккупант, ссылаясь на Вашего любимого классика, господин марксист. В.Б.: Визначтесь, хто ви такий: окупант чи гість. Так от, я хочу сказати... В.К.: Я здесь на своей земле. В.Б.: Так і я на своїй. В.К.: Говорю на своем родном языке. В.Б.: І ви мені не забороняйте говорити моєю мовою в моїй державі. <...> В.К.: Я русский гражданин Украины. В.Б.: Та будь ласка. Нема проблем. В.К.: А Вы меня сейчас назвали, а заодно и восемь миллионов, не восемь миллионов, треть населения, рабами либо оккупантами... Наведений діалог ілюструє порушення основних принципів спілкування і максим їх утілення – принципу кооперації (зокрема, максими якості інформації, релевантності, манери (способу)), принципу ввічливості (етикетності).

Популярний у сучасних теле- та радіопередачах жанр «балаканини» створює ілюзію безпосереднього контакту. Загалом політичні дебати під час ток-шоу сприймаються всіма сторонами (політичними опонентами й аудиторією) як продовження та відображення реальної політичної боротьби. А така приваблива мета може виправдати для політиків будь-які засоби, в тому числі застосування маніпулятивних технологій. У такому разі змагання в хитрості та красномовстві підміняє собою конкуренцію у висуванні та спростуванні аргументованих позицій.

Загалом ***словоблудство*** – продукування висловлень, зміст яких важко виокремити зі змісту окремих його елементів – лексем, словосполучень, – складник ораторської майстерності та разом з тим є використанням логічного хитрування під назвою ***«ілюзія зрозумілості»***. Марними видаються спроби простежити розвиток думки народного депутата від Партії регіонів Владислава Лук'янова, який в ефірі «5 каналу» сказав: «*За пять лет управления государством «оранжево-сердечная» команда, к сожалению, не сделала ничего ни для защиты, ни для популяризации, ни для поддержки, ни для развития украинского языка. И в этой ситуации мы должны не ущемлять национальные меньшинства, а развивать наш родной украинский язык*» («РесПубліка», «5 канал», 28.05.2012). У цьому фрагменті мовлення виокремлюємо принаймні три пресупозиції, між якими немає причиново-наслідкового зв'язку, як його відображено в структурі тексту. Нанизування контекстуальних синонімів є засобом підвищення категоричності висловлення, що є маніпулятивним мовним засобом.

До речі, вибір промовців або опонентів для дискусії з телеекранів можемо також зарахувати до маніпулятивної тактики, яку часом вдало, а інколи не дуже застосовували ідеологічні куратори редакцій. Спостереження за дебатами в політичних ток-шоу дають підстави стверджувати, що часто до обговорення драстичного мовного питання запрошували осіб, які своєю неконструктивною позицією дискредитували саму ідею й спільноту, що її сповідує.

3.3.1. Еквівокація (зміна теми)

Не маючи аргументів для переконливої відповіді опоненту, який наводить конкретні факти, політики вдаються до м'якого прийому маніпулювання – зміни теми. Під еквівокацією розуміємо ухиляння від теми, зміщення уваги на інший предмет, підміну предмету розмови. Так, у контексті дискусії щодо захисту прав російськомовних Валентин Наливайченко («Наша Україна») порекомендував таке: «*Депутатам від Партії регіонів самий час бути в Макіївці і Донецьку, щоб захистити права батьків, які протестують проти незаконного закриття середніх шкіл*» (gazeta.ua, 30.08.2011).

Часто обговорення мовного життя суспільства зусиллями ораторів переводиться на обговорення інших сфер, у яких, на їхнє переконання, існують більші проблеми, приміром: «*І от якби Партія регіонів була трошечки ближче до народу, а не з'являлась як [герой русских народных сказок Дед Мороз и Снегурочка с гречкой] раз на 5 років, то ви би знали, що людей в Донецьку, в Луганську, у Львові цікавлять абсолютно інші питання: зарплати, пенсії, ціни на харчі. І саме тому у ваших цих продуктових наборах ви даруєте не томики Пушкіна і не [русские народные сказки], а носите отим нещасним пенсіонерам гречку, щоби хоч трошечки перед виборами їх купити*» (Ірина Геращенко, народний депутат, НУ-НС, «Шустер live», Перший національний, 25.05.2012).

Ще один поширений в українських реаліях маніпулятивний прийом – зміщення уваги з теми мови на тему діяльності політиків. Майстерні оратори за відсутності аргументів у дискусіях щодо мовної ситуації переходять до обговорення конкретних невдалих кроків у політиці

конкретних суб'єктів – залежно від позиції оцінювача. «*Партія регіонів дозволяє стати Калашникову, горлати свої пісні і продемонструвати, що опозиція – лузери, які не здатні абсолютно ні на що, навіть захистити мову»,* – так адвокат Тетяна Монтян, взявши слово і перервавши розмову, за допомогою бездоказових і безапеляційних тверджень робить трансфер негативу однієї події (протистояння 5 червня 2012 року) на всю діяльність опозиції («Шустер live», Перший національний, 08.06.2012). Тезу про звуження українського мововжитку у зв'язку з ринковим регулюванням його сфер депутат від Партії регіонів Інна Богословська відразу «спростовує»: «*Треба робити продукт якісний. Тоді будуть його і українською, і російською дивитись*» («Велика політика», «Інтер», 25.05.2012).

Якщо зміна теми розмови – дуже грубий прийом, то менш помітним, але при цьому не менш дієвим, є зміна предмету розмови. Так, на політичному ток-шоу «Велика політика» (08.06.2012) політолог, директор Київського центру політичних досліджень та конфліктології Михайло Погребинський на запитання ведучого, чи правда, що мовне питання не є пріоритетним для більшості громадян України, відповів: «*Да, это так. Равно как не является приоритетом поддержка украинского языка. Примерно одинаково».* Розглянутий прийом перегукується з іншим – ***підміною тези***. «*Если речь заходит о третировании городскими подростками украиноязычных сверстников, то не добавляется, что собственный корень проблемы не в языке, а в общей подростковой психологии*» [264], – майстерно зміщує акцент обговорюваної теми рецензент монографії Л. Т. Масенко «Мова і політика» Вадим Тринчій.

У політичних дебатах напередодні виборів політики спрямовували свої зусилля передусім на пошук «слабких місць» опонента. Якщо вже такі не вдається знайти в гуманітарному блоці програми, розмову можна спрямувати в інше русло: «*Потому что язык – это замечательно, социальная защита – тоже очень хорошо, здравоохранение – тоже прекрасно, но вопрос тоже и в экономике*...» – нанизуючи оцінні синоніми, кожен із яких посилює ознаку, виражену першим, запевняє політолог Олег Устенко («Свобода слова», ICTV, 24.09.2012). Додавання нового синоніма та градація семантичних відтінків (гетерономізація) сприяє посиленню змісту повідомлюваного й забезпечує збільшення перлокутивного ефекту висловлення.

3.3.2. Повторювання і градація

Намагаючись створити й впровадити в масову свідомість певні ідеї й міфи, політики роблять ставку на елементарний і відомий ***прийом повторювання*** тих самих тез. Повторювання є одним із механізмів засвоєння мови і реалій дійсності, який допомагає закарбуванню того, з чим люди стикаються щоденно, у свідомість, а потім вже й концентрації на певних поняттях. А отже, постійне зіткнення з поняттям сприяє його штучній пріоритетизації у свідомості людей.

Повторювання у мовленнєвій діяльності підкреслює емоційний аспект сказаного, підвищує дієвість намірів мовця, виконує апелятивну функцію, дозволяє утримувати увагу слухачів. Досягнення впливового ефекту відбувається за рахунок надлишковості – повтор підсилює ілокуцію експресива. «*Я завжди був більше оптимістом, і вірю, що українська мова буде жити, розвиватися, вдосконалюватися, буде і надалі державною, визначальною, об'єднуючою в українському суспільстві, при умові, що представники національних меншин, проживаючі в Україні, зможуть використовувати і свою рідну мову. Це моє переконання, і на такій політичній формулі я стояв і стоятиму*» (Леонід Кравчук, перший Президент України, unn.com.ua, 09.11.2012). У цьому висловленні політика зауважуємо використання висхідної градації, яка полягає в нанизуванні дієслів у формі минулого і майбутнього часу (*стояв* і *стоятиму*), дієслів на позначення різних форм життєдіяльності (*жити, розвиватися, вдосконалюватися*), дієслова *бути* в минулому часі, що вказує на завершеність оцінюваної дії, у супроводі темпорального вказівника *завжди*, що нейтралізує значення обмеженості оцінки.

Людська свідомість формується через створення зв'язків між різними словами і поняттями. А отже, щоб її змодерувати в потрібному напрямку, варто лише втрутитися у формування цих зв'язків. Систематичне повторення тих самих слів у супроводі деяких інших або в певних контекстах створює міцні асоціативні зв'язки між раніше не сполучуваними поняттями. Прикладом такого поводження зі словами і поняттями є масоване використання в маніпулятивних контекстах лексем «*попередники*» поряд з «*хаос*» і «*утиски*», «*рідна мова*» поряд з «*російська мова*» й «*інші мови в Україні*» та інші.

3.4. Використання кванторів, слів тотальності та статистичних даних

У політичному та публіцистичному дискурсах помітно активізувалося використання ***«кванторних» слів,*** зокрема їх різновиду – ***кванторів категоричності*** (*абсолютно*, *завжди*, *лише*, *виключно*, *ніколи*), ***слів тотальності*** (*весь, усі, кожний, всюди, скрізь*), нанизування слів тотальності у супроводі повтору. У повідомленні організації «Русскоязычная Украина» читаємо: «*…нами направлены десятки обращений, анализов, юридических экспертиз в Совет Европы, Еврокомиссию и Европарламент, ООН, ОБСЕ и др.*», що повинно створити в адресата уявлення про велику кількість проведених досліджень мовної ситуації в Україні. «*Это был изначальный фарс. Затеянный против русского языка, десятков миллионов, которые считают русский язык своим родным*», – так прокоментував народний депутат Леонід Грач, Лідер КПРС, заяву Президента про необхідність доопрацювати Закон «Про засади державної мовної політики». У маніпулятивних контекстах ***гіпербола*** безпосередньо апелює до уяви реципієнта.

Жоден коментатор питання мовної політики сьогодні не мислить себе без подання статистичних даних для підтвердження своїх слів. Ця статистика має такий великий маніпулятивний потенціал, що його неможливо витіснити логікою: «*Для кожного третього громадянина країни рідна мова – російська*», «*Русский язык является родным для половины Украины*» (заголовки на meta.ua і kp.ru). Навіть у документі вищої законодавчої влади, який претендував на те, щоб визначати мовне життя держави, – законопроекті № 1015-3 «Про мови в Україні», – стверджувалося, що російська мова «*є рідною, або такою, якою повсякденно користується більшість громадян України*». Між тим в евалуації Хартії Експертного Комітету Ради Європи, на яку посилаються автори мовних законопроектів, таких слів немає [14, с. 172].

Заслуговують на увагу й самостійні підрахунки політиків, які подаються в цифровому вираженні, часто гіперболізовані, наприклад: «*Я вчора був на книжковому ринку на Петрівці і можу сказати, що 99,9 % книжок видано російською мовою*» (Володимир Литвин, спікер Верховної Ради України, pravda.com.ua, 19.03.2012). Апеляція до свого власного життєвого досвіду покликана збільшити довіру реципієнтів і зробити висловлену інформацію переконливішою й достовірнішою. Дане висловлення також демонструє реалізацію маніпулятивної тактики ***«своє коло» («хлопець з народу»)***.

З маніпулятивною метою подається ***«розмита» статистика***, результати опитувань оприлюднюються без посилання на джерело інформації. Робиться акцент на тому, що російську мову вважає рідною більша частина російськомовних. «*Згідно зі статистикою і даними соціологічних досліджень від 40 % до 60 % етнічних українців вважають своєю рідною мовою російську, а більше 60 % українців використовує російську мову в щоденному спілкуванні*», – пише у своєму блозі на «Українській правді» Вадим Колесніченко, автор законопроекту «Про засади державної мовної політики» (blogs.pravda.com.ua, 16.11.2011). Ці та подібні підрахунки беруть до уваги й інші політики, інтерпретуючи їх на власний розсуд. «*У нас на сегодняшний день 40 человек говорит на русском языке, а 60 – на украинском. А думают наоборот: 60 на русском, а 40 – на украинском*» (Михайло Чечетов, голова парламентської фракції Партії регіонів, censor.net.ua, 21.02.2012). «Комсомольська правда в Україні» від 03.07.2012 містить статтю Віктора Медведчука, екс-голови Адміністрації Президента, під розлогим заголовком «*74 % граждан Украины выступают за русский язык*». З матеріалу, який починається словами «*В стране нет «языковой проблемы» – <u>большинство граждан</u> твердо уверены в необходимости двуязычия*», дізнаємося, що за результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, яке проводилося з 23 травня по 1 червня 2012 року на замовлення організації «Український вибір» (очолює якраз Віктор Медведчук), <u>47,7 % опитаних вважають, що російську мову потрібно зробити другою офіційною мовою тільки в тих місцевостях</u>, де більшість населення цього бажає (! – Авт.), і 25,7 % впевнені, що російську мову потрібно зробити другою державною мовою на всій території України.

Щоб бути переконливішими, вдаються навіть до статистичного аналізу текстів. Наприклад, у законопроекті № 1015-3 «Про мови в Україні» підраховано кількість використання слів «російська мова» (40 разів (Ірина Фаріон, ВО «Свобода», svoboda.org.ua)), з чого зроблено висновок про намір ввести її в усі сфери суспільного життя: діловодство, судочинство, економічну та міжнародну діяльність, освіту, науку, інформатику та культуру, поштовий зв'язок та телекомунікації, рекламу й маркування товарів. Пораховано їх вживання і в тексті Закону «Про засади державної мовної політики»: *«…російська мова згадується дев'ять разів, тоді як інші мови національних меншин України – лише по одному разу (коли наводиться їхній перелік)*» [240]. Це дає автору рядків підстави для висновку, що попри загальні декларації щодо піклування про інтереси

всіх національних меншин апологети мовного проекту насправді переймаються підвищенням статусу однієї такої мови – російської.

«*Популярність російської мови підтверджена об'єктивними міжнародними статистичними даними, що свідчать не просто про поширеність російської мови серед населення України, а й про її щоденне використання молоддю*», – сказав заступник голови парламентської фракції Партії регіонів Вадим Колесніченко, не конкретизувавши, які це міжнародні статистичні дані та як досліджувалося щоденне використання мови молоддю (tsn.ua, 11.01.2011), адже навряд чи статистика запитів на російськомовний сайт «Вікіпідея» може бути коректним параметром оцінки мовної поведінки молоді, на підставі аналізу якого можна зробити висновки про мову спілкування.

Загалом ***наукоподібність*** викладу слугує нейтралізації суджень морального характеру як чогось несерйозного. Враз з'явилися публікації, автори яких заявляють про небажання брати участь в ідеологічній полеміці між прибічниками «українізації» та їхніми противниками, наголошуючи, що їхні аргументи ґрунтуються не на емоціях, а на встановлених фактах. Без посилання на конкретне дослідження соціологи Київського центру політичних досліджень і конфліктології Михайло Білецький, Євген Большов, Денис Кірюхин, Михайло Погребинський, Олексій Толпиго у своїй розвідці, яка претендує на виважений, беземоційний, науковий підхід, констатують: «*…переважна більшість (76,4 %) тих, кому доводилося стикатися з порушенням їхніх прав і інтересів, пов'язаних з мовою спілкування, – російськомовні, і майже 70 % – жителі Південно-Східної України*» [263]. Подальше ознайомлення з матеріалом виявляє, що дослідницький проект здійснювався в рамках гранта Фонду «Русский мир» (див. «Російській фактор в українському мовному питанні») і що за результатами проекту випущено дві книжки: «Русский язык в Украине. Законодательство» та «Русский язык в Украине. Социология и статистика». Автори починають дослідження з твердження про некоректність запитання на переписі 2001 року про рідну мову і, відповідно, про нерелевантність отриманих результатів, наводять дані пізніших соціологічних опитувань, підсумовуючи: «*Отже, впродовж 17 років незалежності частка українців, які вибирають українську мову, жодного разу не перевищила 50 %, а частка тих, хто вибирає російську, завжди була вища, ніж 50 %. <...> Звертає на себе увагу той факт, що структура мовних уподобань громадян України за всі ці роки практично не змінювалася (попри зусилля влади, спрямовані на витіснення російської мови). Іншими словами –*

механізми, які забезпечують стабільність і відтворення мовного балансу, виявилися значно потужнішими, ніж зусилля політиків змінити цей баланс» [263]. Подання статистики та її коментування слугують інструментарієм поширеного демагогічного прийому ***кількісно-якісної підміни***, який полягає в декларуванні кількісної (або якісної) схожості (відмінності) явищ (сценаріїв, моделей поведінки тощо) за знецінення або ігнорування їхньої відмінності (схожості).

3.5. Використання аналогій

Як політики, так і дописувачі численних матеріалів і коментарів у різноманітних виданнях широко використовують маніпулятивний прийом аналогії, який полягає в намаганні зробити негативний чи позитивний трансфер із подій міжнародного життя на українські реалії. Загалом необхідність наслідувати досвід мовного будівництва інших, «демократичних», країн обидві сторони мовного протистояння оцінюють як добрий тон поведінки будь-якого державника. «*В Европе и мире есть государства, в которых государственными являются несколько языков. Поэтому этот закон прогрессивный и, надеюсь, он будет принят во втором чтении в скором времени*», – сказав Анатолій Могильов, голова Ради міністрів Криму, 05.06.2012. До прийому аналогій вдається й перша особа держави. «*Багато європейських країн мають двомовність, три мови державних, і живуть нормально, спокійно*», – переконував Президент Віктор Янукович (itar-tass.com, 18.03.2012).

На сторінках друкованих і електронних видань останнім часом зросла кількість журналістських статей, у яких розглянуто досвід функціонування двох або декількох мов у європейських, африканських країнах, у Канаді. Ці матеріали здебільшого не містять лінгвістичного і демографічного аналізу, історії мовного питання в країнах, але покликані, за задумом авторів, проілюструвати можливі (вже вдало реалізовані) варіанти запровадження «гармонійної» офіційної двомовності (а надто багатомовності). Наводяться аргументи на кшталт: «*У деяких країнах декілька мов, і нормально, ніхто не плаче*». Варто сказати, що спроби покликатися на досвід розвинутих європейських країн у галузі мовних відносин у застосуванні до української мовної ситуації надзвичайно

поширені в політичному дискурсі. «*Я вважаю, що це питання співіснування існує не тільки у нашій державі. Воно існує у багатьох країнах світу. Але в країнах із розвиненою демократією ці питання вже давно вирішено*», – цитує прес-служба Президента відповідь Віктора Януковича на зустрічі членів Атлантичної Ради США 24.09.2010. Однак незбіги виникають в уявленнях, які ж країни вважати демократичними та які з-поміж них брати за взірець.

Через незадоволеність мовною ситуацією в Україні, яку поділяють і поборники української мови, і «захисники російськомовних», проведені аналогії з досвідом інших країн зазвичай свідчать не на користь української держави: «*європейські країни в мовній політиці спираються на соціологічні дані не про етнічний склад населення, а про використовувані ним мови*» [255]; «*Так, у тримільйонному Києві, котрий як мінімум наполовину російськомовний, у 2006/07 навчальному році діяло всього сім російськомовних шкіл. Для порівняння: в Латвії, все населення якої становить 2,4 млн, діють 150 шкіл із російською мовою навчання*» [263].

Паралелі з «небезпечними» суспільними ситуаціями знайдено для мовної політики і теперішньої, і попередньої влади. Звернення до минулих вражень виявляє використання елементів маніпулятивної техніки ***«якірування»***, яка полягає у встановленні емоційних зв'язків між подіями:

- «*Как раз сейчас в нем* (у суспільстві. – Авт.) *созданы предпосылки для наступления агрессивного национализма, формирования психологии осажденной крепости, поиска врагов, начала «охоты на ведьм». В общем, украинской версии маккартизма – эпохи, которой американская писательница Лилиан Хелман, пережившая ее в своей стране, дала гневное название: "Времена негодяев"»* [206];

- «*Правозащитные организации с удивительным энтузиазмом принимаются за обличение тех, кто критикует языковую позицию власти или пытается ее законодательно изменить. Все они сходу обвиняются в «антиукраинской» или «антигосударственной» деятельности, что слишком напоминает словосочетание "антисоветская деятельность"*» [208].

Здійснено порівняння з такими мовними ситуаціями:

- ***в Ірландії:*** «*Пане депутате, після цього закону поступово, але неухильно Україна може перетворитися на Ірландію. На Ірландію, що в ній 400 років британський імперіалізм стріляв за кожне ірландське слово. Чим це скінчилося? Скінчилося тим, що Ірландія стала англомовною і тамтешній лютий ірландський націоналізм, люта англофобія,*

вона говорить тільки англійською мовою. Ви цього хочете?» (Вадим Скуратівський, історик, публіцист, у розмові з Владиславом Лук'яновим (народний депутат, Партія регіонів), «РесПубліка», «5 канал», 27.05.2012); «*На Україну чекає ірландський мовний сценарій. <…> Сучасні ірландці розповідають своїм дітям історії про борців за незалежність їхньої батьківщини мовою колишніх окупантів – англійською, позаяк ірландську в самій Ірландії рідною визнають лише 11 % населення*» [213];

- ***у Канаді:*** «*Да, я так говорил* (агітував за двомовність. – Авт.). *А потом я начал присматриваться к Канаде. Оказалось, что франкоязычный Квебек все время ставит вопрос об отделении от остальной Канады. Причем Франция где? И где этот Квебек? А у нас Россия рядом. Тут даже десяти лет не надо для раскола государства, если будет два государственных языка!*» (Володимир Зубанов, народний депутат від Партії регіонів, інтерв'ю газеті «День», 17.02.2012);

- ***у Білорусі:*** «*Коли я вперше почула про «мовний» закон Колесніченка-Ківалова, то одразу мені провелася паралель із мовною ситуацією в Білорусі в 1995 році. 14 травня того року з ініціативи Президента Олександра Лукашенка білоруси вперше після здобуття незалежності проголосували на референдумі, який великою мірою повернув Білорусь до форми радянської республіки, а білоруська мова опинилася на межі зникнення*» (24tv.ua, 07.07.2012).

Небезпеку прийняття мовного закону в політичному дискурсі і політики, і оглядачі пов'язують із загрозою суверенітету й державності України: «*Цена данного вопроса для Украины соизмерима с вопросом независимости Чечни для России*» (korrespondent.net, 11.12.2006).

Некоректність розглянутих аналогій заснована на тому, що подібність між ситуаціями можемо знайти лише по одному якомусь принципу, не визначальному для оцінки ситуації, в той час як пріоритетними в рамках питання мови є зовсім інші. Метою цієї маніпуляції є створення хибних або заміна існуючих асоціативних зв'язків між ситуаціями й явищами у свідомості людей, закарбування в масовій свідомості думки про правильність / неправильність обраного напряму мовної політики. Адже ключова відмінність аналогії від моделі чи спорідненого поняття в тому, що об'єкти й явища різнорідні й мають лише зовнішню подібність, а не системну. Тому аналогія може бути лише ілюстрацією, а не доказом.

3.6. Видавання окремої точки зору за «глас народу»

Переконливішим, звісно, видається не суб'єктивний погляд на розв'язання питання і не особиста позиція політика (громадського, культурного діяча) – апологета певної ідеології, а могутній голос самого народу. Базові для демократичної ідеології твердження, ніби народ «думає правильно», коли говорить те, що політичні еліти хочуть йому навіяти, і що він «завжди правий», крім випадків, коли він помиляється (і тоді політики мають йому це пояснити), є глиною, з якої маніпулятори ліплять свої найефективніші технології. На вирішальному слові народу в розв'язанні мовного питання акцентують політики різних ідеологічних таборів, хоча й прагнуть сформувати відповідне бачення ситуації: «*Але ще раз хочу наголосити, що ми будемо стояти на тій позиції, що Конституція чітко передбачає, що лише український народ на всеукраїнському референдумі повинен визначати долю мовного питання*» (Микола Томенко, ВО «Батьківщина», 19.03.2012). Такий варіант розвитку подій вітають і ті, хто має протилежне бачення врегулювання мовної ситуації. Наприклад, народний депутат, член парламентської фракції Партії регіонів Юрій Болдирєв заявив: «*Якщо націоналісти або інші радикально налаштовані групи протидіють захисту прав російськомовних людей на законодавчому рівні, то вирішити питання надання російській мові офіційного статусу можна на всеукраїнському референдумі*» (mediastar.net.ua, 10.06.2012). «*І я нітрохи не сумніваюся, що на референдумі буде ухвалено позитивне рішення, адже соціологічні служби показують, що ідею надання офіційного статусу російській мові, підтримують понад 50 % громадян України*», – переконував цей депутат-«регіонал». Пояснюючи спецкору російського агентства ІТАР-ТАРС особливості мовної ситуації в Україні й обґрунтовуючи необхідність мовного реформування в країні, а саме надання російській мові державного статусу, Президент України Віктор Янукович зазначив: «*У цьому зацікавлена Україна, в цьому зацікавлені люди, в цьому зацікавлене населення, яке розмовляє в основному двома мовами – українською та російською*» (itar-tass.com, 18.03.2012). Нанизування контекстуальних синонімів (Україна – люди – населення), а також повторювання дієприкметника «*зацікавлений*» у значенні «*який має практичний інтерес*» слугує цілі переконання адресата в суспільній затребуваності змін у мовно-законодавчому ландшафті.

«Громадську думку» намагаються представити і в науковій формі, яку надали їй інститути опитувань, політологи й політичні кола.

Ці інститути опитування суспільної думки за останні десятиріччя випрацювали напозір точні техніки й прийоми, що визначили таке опитування як спосіб отримання об'єктивних даних. І хоча «громадська думка» не визначена як така в Конституції, тим не менш, її тісно пов'язують з режимом демократії. До того ж ці соціальні інститути зуміли навіяти громадськості, ніби те, що вони вимірюють, насправді існує. «*Основою суспільного компромісу в мовному питанні, як він вимальовується на підставі відповідей респондентів, є відмова влади від насильницького нав'язування громадянам тієї чи іншої моделі мовної поведінки»* [263], – пишуть експерти Київського центру політичних досліджень та конфліктології у розвідці «Російська мова в Україні – без емоцій».

Мовна реформа, за заявами окремих політиків, була запитана суспільством. Такими спекуляціями на понятті «демократія» намагаються завоювати, зокрема, прихильність масового телеглядача політтехнологи. Так, Володимир Корнілов, директор Українського філіалу Інституту країн СНД, у студії передачі «Свобода слова» каналу ICTV 02.07.2012 апелював до дотримання відповідальності перед виборцями: «*И когда эти люди* (опозиційні політики. – Авт.) *призывают отказаться даже от этого половинчатого закона, я уже не говорю про предоставление статуса государственного русскому языку, то они призывают, по сути, предать вот те миллионы избирателей Украины, которые голосовали и голосуют за этот законопроект*». Так само депутат від Партії регіонів Вадим Колесніченко, обґрунтовуючи доцільність реорганізації української законодавчої бази регулювання мовного питання, після перерахування позитивних рекомендацій міжнародних організацій, різних уповноважених осіб звертається до останнього аргументу – суспільної підтримки: «*На підтримку законопроекту «Про мови в Україні» прийнято десятки резолюцій, заяв, декларацій різноманітних зборів, наукових та міжнародних конференцій, громадських та молодіжних форумів України*» (r-u.org.ua, 19.01.2011).

Виразники «народної волі» переконують у знанні не лише позиції мовних груп населення, а й ментальних процесів у свідомості цих людей: «*Нынешнее показательное «непротивление» русскоязычных украинизации тоже народническое, из «осознания вины», пусть и давней, чужой. И надо же: настолько не увидеть, не понять, что русскоязычный на Украине именно «терпит», терпит сознательно – все, что над ним совершают и произносят «украинские украинцы»* [264].

Пропагандистський прийом ***«загальний вагон»*** (інші назви – ***«спільна платформа», «фургон з оркестром»***) полягає в доборі суджень, висловлень, фраз, які створюють враження, ніби так роблять усі. Повідомлення, наприклад, може починатися зі слів: «*усі нормальні люди розуміють, що...*» або «*жодна розсудлива людина не стане заперечувати...*» тощо, наприклад: «*Спросите, скажем, у киевского или одесского еврея, какой у него родной язык. И в ответ услышите, что не идиш, не иврит и даже не украинский, а только русский язык. Точно так же ответят Вам и украинские поляки, греки, венгры, немцы...*» [223]. «Спільна платформа» викликає в людини почуття впевненості в тому, що більшість членів групи, певної соціальної спільноти, зокрема тієї, з якою вона себе ідентифікує, приймає конкретні цінності, ідеї, програми, поділяє запропонований погляд [36, с. 123-125].

3.7. Гра на почуттях

Маніпуляція, що спирається на сферу почуттів, завжди успішніша. Загалом в основі маніпулятивних стратегій лежить базова потреба людей у гарній оцінці іншими, у визнанні, повазі, любові [13], отже, вони емоційно налаштовані. Дієвим прийомом маніпулятивної риторики є гра на почуттях**,** «розгойдування» емоційної сфери. Засобом для цього слугує використання кризи, аномальної ситуації, коли увагу людей зосереджено на незадоволеній потребі, що знижує увагу до нібито «неважливих» речей. І тоді люди «ковтають» такі заяви, як, наприклад, депутата від Партії регіонів Михайла Чечетова: «*Причому тут мова? Треба підняти рівень життя, зробити Україну багатою і красивою*». На форумах люди підхоплюють: «*Неужели это так принципиально, сколько будет государственных языков? Пусть еще и английский, и французский, и китайский – лишь бы жилось по-человечески, мирно и комфортно*». Або: «*Один язык или десять – жрать-то все равно нечего!*»

У світлі подій, пов'язаних із прийняттям нового мовного законодавства, емотивно заряджені висловлення на зразок «*прийняття цього закону – це початок кінця української мови і України в цілому*» (Василь Кравчук, народний депутат, БЮТ, lb.ua, 24.05.2012), «*Українська – кримінально небезпечна мова*» (заголовок на gazeta.ua, 11.10.2012),

«*Сьогодні вони забрали мову, завтра заберуть квартири, післязавтра – життя*» (tyzhden.ua, 04.07.2012) та «*або мова, або свобода*» (з приводу «Справи Різниченка» – кримінальної справи, відкритої проти активіста ВО «Свобода», якому загрожує п'ять років ув'язнення за участь в акції протесту біля «Українського дому» після прийняття в парламенті мовного законопроекту) є потужним інструментом впливу на свідомість людей.

Ще одним прийомом є **залякування**. Наслідками запровадження другої державної мови в Україні називають не лише нову хвилю русифікації країни, а й втрату її суверенітету. «*Можно только догадываться, какими будут лозунги и следующее требования «великорусских шовинистов». <…> Ведь на введении русского как второго государственного в Украине они не остановятся, а учитывая националистическую истерию в самой России, можно в этом быть уверенным*» (forum.korrespondent.net, 11.12.2006). Емоції загострюють окреслення нерайдужних перспектив прийняття мовного законопроекту: «*У разі прийняття і реалізації пропонованого законопроекту «Про мови в Україні» неминуче станеться маргіналізація української мови, витіснення її з найважливіших сфер суспільного життя, що, врешті-решт, призведе до <u>зникнення української нації</u> як системоутворюючого фактора незалежної української державності. Відсутність мотивації з вивчення української мови спричинить у перспективі мовну ізоляцію та відчуження регіонів України одне від одного, що, у свою чергу, <u>покладе початок «мовної федералізації» України та її дезінтеграції як держави</u>*» (зі звернення вченої ради Києво-Могилянської академії до Президента України Віктора Януковича та голови Верховної Ради України Володимира Литвина). «*Мова йде про <u>перезаснування України</u>, <u>демонтаж українських засад</u>*», – так оцінює «торгування» мовним питанням третій Президент України Віктор Ющенко («Велика політика», «Інтер», 06.07.2012).

У дискурсі поширюються й інші «жахливчики», як-от «*...неодмінним практичним наслідком впровадження новітнього мовного законодавства стане класична ситуація на кшталт «моя твоя нє понімай», тобто неспроможність випускників шкіл та вишів неукраїнського мовного режиму повноцінно інтегруватися у соціальну й виробничу інфраструктуру якщо не всієї України, то її більшої частини*» (Сергій Грабовський, історик, публіцист, tyzhden.ua, 30.05.2012), а то й «*инструкции к лекарствам печатаются <u>на мове</u>, чем подвергают опасности смерти тысячи граждан*» (Геннадій Макаров, лідер об'єднання «За культурно-мовне рівноправ'я», nr2.ru, 23.12.2011).

Особливий вплив на адресатів, на думку дописувачів політичних текстів, повинні створити наслідки попередньої мовної політики: «*негативні для України висновки Європейської Комісії проти расизму та нетолерантності*», «*позови проти України у зв'язку з дискримінацією за мовною ознакою*» тощо. Вадим Колесніченко, народний депутат від Партії регіонів, на сайті очолюваного ним правозахисного громадського руху «Російськомовна Україна», цитуючи рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (кожен, хто ознайомиться з цими рекомендаціями, не знаходить в них підтвердження слів Вадима Колесніченка [14, с. 172]), написав: «*Даний Звіт і Рекомендації офіційно надійшли на адресу українського уряду як зобов'язання до виконання відповідно до Статуту Ради Європи. А за невиконання своїх обов'язків перед Радою Європи нашій країні загрожують санкції, включно із виключенням з організації. Цього хоче «євроінтегратор» та автор плітки* (про те, що ОБСЄ розкритикували законопроект «Про мови в Україні». – Авт.) *Тарасюк?*» (r-u.org.ua, 19.01.2011). Лякають людей і зовсім страшним розвитком подій, приміром, стріляниною на вулицях. *«Вони пиляють гілку, на якій сидять, все закінчиться дуже погано. Почитайте історію, все починалось поезією, а закінчувалося бунтом»,* – прогнозують розвиток подій після голосування законопроекту «Про засади державної мовної політики» видавці Віталій і Дмитро Капранови (unian.ua, 25.05.2012). «*Це питання виживання нації, а питання виживання нації передбачає навіть радикальні дії, включно зі збройною боротьбою. Я не кажу, щоб вже братися за зброю і стріляти, але якщо цей закон буде прийнятий – іншого варіанту, щоб зберегти майбутнє української держави та нації, як повстання – не залишається*» (Андрій Соколов, голова Конфедерації вільних профспілок Львівщини, «5 канал», 05.06.2012).

Після ухвалення 3 липня 2012 року Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики» українське відділення міжнародного хакерського угруповання Anonymous розмістило на сервісі YouTube звернення до громадян України підтримати акцію протесту проти мовної політики влади й повідомило про підготовку DDoS-атак на сайти державних органів. «*І найголовніше: злочин лінгвоциду може потрапити під кримінальну відповідальність, яка є обов'язковою для виконання всіма країнами світу і не має терміну давності. Отже, рано чи пізно на міжнародній лаві підсудних можуть опинитися «герої» етноцидного експерименту: Віктор Янукович, Володимир Литвин, Вадим Колісниченко, Сергій Ківалов і, можливо, так званий міністр освіти*

Дмитро Табачник, такий же міністр культури Михайло Кулиняк», – вдається до погроз Марта Онуфрів, журналістка, публіцист і громадська діячка в Канаді (gazeta.ua, 11.09.2012).

Вплив на свідомість людей через активізацію страху може набувати різних форм. Відомо, що побоювання може стимулювати, а може й викликати спротив. Залишається не зрозумілим, яку мету переслідувала активістка ВО «Свобода», коли в коментарях ЗМІ наголошувала на необхідності покарання за «неправильний» мововжиток: «*Я вважаю, якщо українці роблять помилку, розмовляючи російською, то її треба карати. А штраф – це форма покарання*» (Ірина Фаріон, інтерв'ю газеті «Сегодня», 31.10.2012).

3.7.1. Створення скандалу

В інформаційний простір «укидаються» все нові й нові скандальні теми для ескалації суспільних конфліктів або ж для відволікання уваги від інших подій у політичній чи соціальній сферах. Ця маніпулятивна технологія супроводжує інший спосіб впливу на свідомість адресатів сенсаційних повідомлень, а саме ***перенесення окремого факту в сферу загального, в систему***. Таким чином формується уявлення про існування певної тенденції.

«*У Києві дівчину відмовилися прийняти на роботу через українську мову*», – пише електронне видання tsn.ua (07.02.2011). У тілі новини пояснено: «*У кав'ярні у центрі Києва Олені Вороновій пояснили, що хазяїн закладу, вірменин, звик спілкуватись російською і україномовну офіціантку не зрозуміє*». «*Українських скаутів карають присіданнями за російську мову. Скаутів з патріотичного руху «Пласт», де навчалася донька Ющенка, карають присіданнями за російську фразу. Батьки вітають такий метод*» (tsn.ua, 25.11.2010). Таку скандальну новину автори, звичайно ж, не могли не «приправити» нагадуванням прізвищем президента, з яким пов'язують «українізацію» й «утиски російськомовних».

Справжній скандал викликало висловлення активістки ВО «Свобода» Ірини Фаріон з приводу російської мови. Мас-медіа, а за ними й рядові громадяни, без утоми переказували, як відома громадська діячка в ефірі вжила лайливе слово, пояснюючи походження державної мови

сусідньої держави. Український Інтернет заряснів заголовками на зразок «*Ирина Фарион не знает, «на каком г*не вырос русский язык*» (gazeta.ua, 19.06.2012). Ситуацію прояснив відеозапис програми львівського телебачення ZIK, де чітко можна було почути такі слова: «*Запитую всіх нас. Звідки, як кажуть наші святі галичани, звідки се взяла то російська мова? Хто її ту засіяв? На якому гумні, перепрошую, вона виросла?*» Створену сенсацію нічим, окрім свідомого «недочування» лексеми «гумно» (тік з господарчими будівлями біля помешкання або за селом [222, с. 161]), пояснити не можна. З іншого боку, лінгвіст і політик Ірина Фаріон, як видно з цитованого уривка, за допомогою підкреслення слова «*пробачте*» сама навела слухачів на конкретні асоціації.

3.8. Солідаризація

Тактика солідаризації спрямована на демонстрацію близькості, одностайності з реципієнтами, до співпраці з ними. В основі її лежить потреба людей бути «своїми» в тих спільнотах, до яких вони належать чи хочуть належати. Під час реалізації цієї тактики мовець переконує адресата(ів) у тому, що вони обидва (всі) належать до однієї «команди», робить акцент на спільних проблемах, підтримує статус реципієнта як партнера, позиціонує себе як особу, готову підтримати його позицію, підкреслює увагу до інтересів спільноти, демонструє емпатію та розуміння.

Ця тактика часто супроводжує прохання, спонукання, запрошення й виражена мовленнєвими актами підтримки, заклику до єднання, констатування єдності, наприклад: «*Українська мова повинна бути ключовим фактором консолідації громадян всіх національностей в єдину політичну українську націю*» (Лілія Григорович, народний депутат від «Нашої України»).

Відомі події довкола мовного питання, а також низка інформаційних приводів викликали до життя численні **звернення** окремих громадян, культурних, громадських, наукових і навіть церковних діячів до вищих посадових осіб. Чи дослуховувалася влада до аргументів фахівців у процесі ухвалювання рішень, продемонструвало подальше розв’язання питання. Проте заслуговує на увагу саме цей жанр діалогу громадськості

з владою, який серед іншого покликаний був згуртувати громадськість навколо тієї чи тієї позиції щодо мовного питання. Звернення та відкриті листи до Президента України після внесення мовних законопроектів № 1015-3 і № 9073 стали лавиноподібними. Назвемо лише кілька з них, які, на нашу думку, найяскравіше відображають особливості цього явища в останні два роки. Ще 16 вересня 2011 року президія Академії наук вищої школи України спрямувала до Віктора Януковича відкритий лист, в якому, зокрема, вдаючись до прийому ***«задіювання»***, зазначила: «Президія АН ВШ України новий законопроект Колесніченка – Ківалова щодо мовної політики України, як і законопроект Єфремова – Симоненка – Гриневецького, розглядає як черговий антиукраїнський, антидержавний, а фактично антиконституційний акт, який спрямований на дискредитацію Української держави, а разом з тим і Вас, Вікторе Федоровичу, як її Президента, загрожує територіальній цілісності України, і, що найнебезпечніше, сприятиме посиленню розбрату в нашому й без того суперечливому суспільстві» [244].

«Офіційне підписання і оприлюднення Закону України «Про засади державної мовної політики» викликало обурення та несприйняття серед членів Спілки офіцерів України, офіцерського складу Збройних Сил України та інших військових формувань», – говориться у заяві за підписом голови Спілки офіцерів на сайті прес-служби ВГО (uoun.wordpress.com, 14.08.2012). Стурбованість щодо загрози українській мові висловила також Асоціація українських адвокатів Америки (Ukrainian American Bar Association, UABA). У своєму зверненні Асоціація закликала Верховного комісара ОБСЄ продовжити критику законопроекту «Про засади державної мовної політики».

Представники кримськотатарського народу написали звернення на ім'я Віктора Януковича, Миколи Азарова і Олександра Єфремова кримськотатарською мовою, в якому просили у зв'язку з прийняттям законопроекту «Про засади державної мовної політики» створити умови для вивчення своєї мови працівниками держструктур і педагогами середніх шкіл у місцях компактного проживання кримських татар Криму. Звернення до високопосадовців готували й наділені владою політичні суб'єкти, і ті, що прагнули розширити своє електоральне поле. Так, кримський парламент спрямував звернення у Верховну Раду України, в якому закликав народних депутатів підтримати проект Закону «Про засади державної мовної політики», внесений Сергієм Ківаловим і Вадимом Колесніченком.

Показати належність до групи можна уживанням спільного коду (мови), апеляцій до групових цінностей, а також за допомогою мовної формули «*ми з вами*» та її модифікацій, присвійних займенників («*свій*», «*мій*», «*наш*» тощо), висловлювань з маркерами спільності, наприклад, використання звертання зі значенням свояцтва («*брати*»), лексем зі значенням інтеграції: *гуртом, разом, єдиний, спільний, одна родина, консолідація*, слів з префіксом *спів-* (*співучасник, співгромадянин*).

Досить ефективним для завоювання мас є застосування так званих ***ідентифікаційних формул***, тобто мовних зворотів, які ніби запрошують слухачів або читачів ідентифікувати себе з тим, хто говорить (пише), групою, до якої той належить, його партією, наприклад, *як ми всі знаємо…, ми єдині в тому, що наше завдання повинно бути в...* тощо. «*Наша місія в тому, щоб іти в народ і підіймати його свідомість*», – сказав у виступі на установчих зборах Конгресу дій у захисті української мови відомий письменник і громадський діяч Євген Сверстюк. Впливову функцію в мовленнєвих актах, що репрезентують тактику солідаризації, виконують і дієслова зі значенням завдання, настанови, наказу в значенні кантівського категоричного імперативу, наприклад: «*Сьогодні завдання кожного українця – щоденно поширювати рідну мову*» (Левко Лук'яненко, громадський діяч, письменник, Герой України, unn.com.ua, 09.11.2012)..

3.8.1. Заклики

Заклики належать до інструментарію пропаганди. На відміну від класичного варіанту – вертикальної пропаганди (інформаційного потоку згори донизу), горизонтальна пропаганда реалізується в групі. А отже, заклики в групі до об'єднання відносяться не до політичної пропаганди, а до соціальної, впливовішої, хоч і менш помітної [128]. Як аргументи в спонукальних висловленнях уживаються різнотипні ціннісні домінанти, зокрема якості, здібності, досвід, сила, авторитет, поціновані або не поціновані в суспільстві. У закликах чільне місце посідають апелювання до обов'язку. Так, Лілія Григорович, народний депутат від НУ-НС, заявила у мас-медіа: «*Наша Україна» закликає народних депутатів, керуючись своєю присягою і совістю, не допустити винесення на розгляд парламенту*

цього антиукраїнського закону («Про засади державної мовної політики». – Авт.)». Лідерка партії «Батьківщина» Юлія Тимошенко, перебуваючи за ґратами, звертається у своїй заяві «*до всіх патріотів, яких обурила ініціатива Вітора Януковича*»: «*Разом з моєю політичною командою робіть усе, що вам під силу, щоб розтлумачити людям, навіщо ця влада окупантів вкидає у суспільство ідею двомовності*». Імперативна модальність цього заклику поєднана з обраним мовцем звертанням на позначення громадянської позиції адресатів, що дає їм позитивну оцінку. 30.08.2011, через декілька днів після реєстрації у Верховній Раді України законопроекту № 9073, голова політради партії «Наша Україна» Валентин Наливайченко закликав громадські та політичні організації «*спільно протидіяти таким ініціативам Партії регіонів*». «Спільна протидія» в риториках політиків полягає не лише в публічних виступах і заявах, а й у конкретних активних діях. Так, напередодні внесення на голосування у парламент законопроекту № 9073 Олесь Доній, народний депутат від НУ-НС, у ЗМІ висловився так: «*Я вважаю, що тут повинна бути не стільки і не тільки реакція опозиції, а й спротив з боку громадянського суспільства. <…> Повинні бути як вуличні протести, акції інтелектуального спротиву, у тому числі через мобілізацію інтелектуалів, так і на політичному рівні*» (lb.ua, 14.05.2012).

Справді, на численні акції протесту завітали відомі письменники, актори, музиканти. І в свою чергу закликали людей. «*Годі панькатись з ними! <…> Треба оголосити персональну війну кожному депутату, який голосував за цей закон*», – закликали українські письменники брати Капранови присутніх зі «сцени» мітингу біля Верховної Ради України 02.07.2012. «*Ми оголошуємо загальну мобілізацію всіх інтелектуальних сил України – письменників, вчителів, лікарів, вчених, представників духовенства та зрештою всіх, кому дорога наша земля, і закликаємо вас стати в обороні України. Борімося – поборемо! За нами Правда, і Сила, і Воля*», – наголошено у зверненні секретаріату Національної спілки письменників України (blogs.pravda.com.ua, 04.07.2012). Приєднався 10.02.2012 до акції протесту проти відміни вимоги про обов'язковість дублювання або озвучення фільмів українською мовою й режисер Михайло Іллєнко. «*Треба об'єднуватись, гуртуватись, відстоювати свої права!*» – закликав він і порадив не ходити на фільми російською мовою.

У кращих традиціях тоталітарного дискурсу політики вдавалися до використання коротких, влучних гасел у закликах. Так, Олег Тягнибок, голова ВО «Свобода», 03.07.2012 на pravda.com.ua

розмістив у телеграфічному стилі викладу такий текст: «*Оголошуємо національну мобілізацію. Дамо гідну відсіч агресорам. До зброї! Збір у Києві біля Українського Дому. Вже*». Цей заклик перегукується з витворами радянської пропаганди часів Другої світової війни на кшталт «*Соціалістична Вітчизна – у небезпеці. Всі на боротьбу з ворогом!*»

Окрім численних звернень до народу підтримати ту чи іншу акцію протесту, публіцистичний дискурс, зокрема, замайорів закликами рядових громадян до однодумців: «*Не віримо солодким запевненням регіоналів та їхніх сателітів про вільний розвиток мов меншин за чинності провокаційного закону і в те, що єдиною державною мовою тоді залишиться українська*» [229]; «*Після впровадження закону Ківалова – Колесніченка бізнесмени-українці мусять остаточно збагнути: ніхто, крім них. Якщо вони справді вважають себе українцями, і якщо їм справді болить Україна, вони мусять робити те, що вміють найкраще, – організовувати й інвестувати*» [215]. Так само до високопосадовців, які представляють владну партію, звертається Дмитро Васильєв з комунікаційного агентства «Гласність в Україні» (Publicity Ukraine) у своєму блозі на lb.ua: «*Поэтому я прошу патриотов из ПР, а также тех из большинства, кто не найдет место в списке и захочет избираться по мажоритарке в соответствующих округах, я прошу их использовать меня и мою позицию русского спикера, выступающего за единственный государственный язык – украинский, без каких либо дополнительных статусов других языков в Украине*» (29.05.2012).

Улюбленим прийомом мас-медіа в останні роки стало подання реплік окремих пересічних громадян, що є реалізацією тактики солідаризації. Думка «людини з народу» має значний вплив на масову свідомість, оскільки сприймається як політично не заангажована, як така, що відображає позицію значної частини громади. Так, «5 канал» українського телебачення 06.06.2012, оповідаючи про події в Україні після прийняття в першому читанні Верховною Радою України законопроекту «Про засади державної мовної політики», показав мітингувальника з Одеси Віталія Устименка, який на камеру впевнено заявив: «*Ми маємо підтримувати нашу мову, або ми станемо просто масою, тупою масою, безликою, котра на карті буде позначатися або як частина Росії, наприклад, або як просто дике поле*». В іншому випуску новин канал не називає прізвищ та імен людей, а лише подає підбірку цитат: *«До зброї – молотки треба брати в руки і тре воювати. Нічого скиглити і стогнати*»; «*Приниження і знецінення моєї нації і мого народу. Це не що інше, як приниження*»;

«*Державна мова повинна бути, і буде вона. Ми відстоїмо, ми ніяк не піддамося тому, щоби вони нас зламали*». Та немає сумнівів, що надзвичайно важливим є визначення осіб, компетентних для висловлення «громадської думки», адже це поняття є занадто серйозним політично.

Метою прийому ***«свої хлопці» («гра в простолюд»)*** є спроба встановити довірочні відносини з аудиторією – як з близькими за духом людьми; формування асоціацій про народність або належність до народу комунікатора – «вихідця з народу». Як по нотах різнокаліберні політики розігрують технологію ***«фальшивого співчуття»***: «*Ті люди, які залишилися під національними прапорами голодувати, виражати свій протест, можна перед ними зняти шляпу. Вони просто були введені в оману цими опозиціонерами. І дай боже їм швидше прочитати цей закон, зрозуміти його букву і зрозуміти, що відбувається в країні*» (Володимир Зубанов, член фракції «Регіони України», «Шустер live», Перший національний, 06.07.2012). Ця технологія є різновидом субтактики згоди, яка має вираження в актуалізації позитивної реакції на запит, думку учасника діалогу. «…*Дійсно, українську мову досить тривалий час утискали, я вас в цьому підтримую і розумію,* – говорить у телеефірі Владислав Лук'янов, народний депутат від Партії регіонів. – *Але ж ми не повинні ставати на роль ката і не давати можливості відігратись на інших мовах: і на російській, і на інших мовах національних меншин*» («РесПубліка», «5 канал», 27.05.2012).

Різновидом субтактики згоди є ***підтакування*** – активна демонстрація згоди із співрозмовником, що має вираження в частих повторах, висловленні позитивних емоцій. Значно більше прикладів демонструють прагнення мовця наслідувати мовлення адресата. Уподібнення мовлення називають ***мовленнєвою конвергенцією***. Маркерами-ідентифікаторами, що виконують функцію зближення зі співрозмовником, важливими прагматичними сигналами того, що мовець є «своїм», можуть бути використання суржику, розмовної лексики, авторських новотворів, діалектизмів, русіянізмів, сленгової, жаргонної лексики, лайки. «*Запитую всіх нас. Звідки, як кажуть наші святі галичани, звідки се взяла то російська мова? Хто її ту засіяв?*» – використовує діалектні особливості мовлення галичан (даючи при цьому телеологічну оцінку атрибутивом «*святі*») Ірина Фаріон, активістка ВО «Свобода», на львівському телеканалі ZIK.

3.8.2. «Ховання» за «ми»

Суть цього прийому полягає в тому, що мовець викладає інформацію від першої особи множини, уживає займенник *ми* замість *я*, щоб підкреслити свою орієнтацію на колективні цінності. Це робить його висловлення переконливішим і деякою мірою позбавляє особистої відповідальності за висловлюване. «*Ми – за надання російській мові статусу державної мови*», – йшлося в передвиборній програмі Партії регіонів 2007 року. Ганна Герман, радник Президента України, яка зазвичай виступала в ролі «тлумача» слів високопосадовців від владної партії, пояснила, який зміст голова держави вкладає в свої слова: «*Є Європейська хартія, вона пояснює, роз'яснює і дає відповіді на всі питання. І в кожній державі групи людей, які вважають своєю рідною ту чи іншу мову, в ідеалі повинні мати право кожен користуватися нею і сподіватися на те, що державний чиновник зрозуміє їх рідною мовою. Так має бути в ідеалі, і до цього ми з вами повинні прагнути, одночасно зміцнюючи і розширюючи сферу впливу тієї мови, яка гарантована як державна Конституцією України*», – заявила вона, коментуючи обіцянку Президента Віктора Януковича зробити російську мову другою державною в Україні (zik.ua, 21.03.2012).

Використання в контекстах займенника *ми* інтуїтивно налаштовує реципієнтів на стратегію згоди і співпраці. Є. Л. Доценко зауважує, що використання *ми* чи *ми з вами* об'єднує краще, ніж роздільне *я* і *ти (ви)* [48, с. 111-112]. У маніпулятивному дискурсі МИ маркує ролі, з якими мовець пов'язаний спільним минулим, національністю (українці), мовою (російською чи українською), думками, справою, цінностями, місцем проживання (Україна): *«Якщо ми сьогодні урівнюємо цю мову на деяких теренах, і зокрема в Донецьку, з українською, ми урівнюємо у правах мову окупанта з мовою корінного населення. Люди! Спам'ятаймося! То ми хочемо жити у вільній державі? Чи ми хочемо розвиватися постколоніальним шляхом?»* (Ірина Фаріон, ВО «Свобода», телеканал ZIK).

Поряд уживаються слова з позитивно оцінним значенням чи конотацією на зразок «*злагода*», «*вірність*», «*культура*», «*сила*», урочиста лексика («*святий*», «*невмирущий*», «*творити*»).

3.8.3. Демонстрування і підкреслення щирості

Позбавлені переконливої, «фактажної» аргументації, ритори, які прагнуть переконати загал у правдивості й правильності висловлюваної позиції, вдаються до підкреслення достовірності передаваного. Це відбувається в супроводі оцінних експресивів висловленнями, в яких: вербалізують своє внутрішнє мовлення («*Я для себя придумал такой ход: в принятии любого решения нужно опереться на какой-то фундамент. Что это за фундамент? Это независимость Украины. Если решение вредит независимости – это плохо. Если оно укрепляет независимость – это хорошо*» (Володимир Зубанов, народний депутат від Партії регіонів, інтерв'ю газеті «День», 17.02.2012), запевняютьу достовірності інформації, заперечують брехню, попереджають закиди в брехні, апелюють до досвіду слухачів, їхніх відчуттів і почуттів, знань, стимулюють підтакування, вибачаються за відвертість тощо [185, с. 88-89]. «*Що стосується безпосередньо державної мови <…> то є відповідна процедура. Процедура говорить про те, що необхідно на першому етапі внесення даного документа зібрати 300 голосів у парламенті. Чесно кажучи, працюючи щодня в парламенті, я сьогодні цих голосів не бачу*», – сказав Олександр Єфремов, лідер фракції Партії регіонів, з приводу заяви Президента Віктора Януковича в інтерв'ю російському агентству ІТАР-ТАРС, що найближчим часом російська мова отримає статус державної в Україні (ukranews.com, 19.03.2012).

Вербалізація цього прийому відбувається за допомогою перформативів та їхніх модифікацій (*смію (хочу, треба) запевнити, зізнаюсь, скажу по секрету…*), модальних слів (*справді, дійсно, правда*); дієслів *вірити (повірити)*, лексико-граматичних структур зі словами, що можуть породжувати зміст із компонентом «щирість», спонукальних форм дієслова (*зрозумійте, подумайте*), питань – стимуляторів підтакування (*чи не так?, правда?*), апелювання до свого досвіду (*наскільки я знаю…, мені відомо…, сам переконався…*) тощо:

- «*Я абсолютно переконаний, що українські державні службовці зобов'язані і мають спілкуватися на роботі однією державною мовою – українською. <…> Хто якою мовою спілкується в себе вдома. Я, наприклад, так трапилось, з російськомовного середовища, і в себе вдома, зараз відкрию таємницю, я спілкуюсь російською. Але це вже нікому не важливо, бо це вже моя приватна справа*»

(Петро Порошенко, міністр економіки України, телеканал ТВі, 25.05.2012);

- «*Цілком очевидно для мене, що, дійсно, якщо питання мовне появилося, значить, нічого не залишилося, аргументи вичерпала влада для українського суспільства, якщо витягли мовне питання*» (Микола Томенко, ВО «Батьківщина», 19.03.2012);
- «*І тут я хотів би сказати, що зниження градусу толерантності, можливо, привело публічне лобіювання закону про мови, розумієте? І це серйозно, як на мене*» (Віктор Чумак, директор Українського інституту публічної політики, телепрограма «РесПубліка», «5 канал», 15.07.2012).

Супроводжений названий вище прийом засобами ***зниження чи посилення категоричності***, адже висловлення з низькою категоричністю в маніпулятивних контекстах можуть трактуватися як прояв щирості. Низьку категоричність забезпечують недомовки, порівняльні конструкції зі сполучниками подібності, ірреальності, непевності, припущення (*мов, мовбито, начеб, ніби, буцімто*), дієслова зі значенням непевного відчуття, сприйняття (*здається, уважається*), словами *імовірно*, *можливо*, *напевне*, *по-моєму*, лексико-граматичні конструкції *наскільки я знаю*, *це моя особиста думка, я думаю* тощо.

За допомогою засобів посилення категоричності мовець-маніпулятор знімає підозри в нещирості чи брехні, що можуть виникати в адресата. Висока категоричність забезпечується мовними формулами на зразок *хочу, щоб ви знали..., я вже не один раз казав..., я вважаю..., хіба ви не розумієте?*, перформативами *повторюю, кажу, підкреслюю, запевняю, нагадую*, імперативами *пам'ятайте, майте на увазі* тощо. Петро Симоненко, лідер Комуністичної партії України, запропонував ухвалити рішення щодо другої державної мови на референдумі, «щоб *раз і назавжди зняти це питання*» (gazeta.ua, 15.09.2011). «*А можновладцям, яких так хвилює питання двомовності в Україні, можу порадити лише одне – вивчіть українську!*» (Юлія Тимошенко, лідерка партії «Батьківщина», tymoshenko.ua, 19.03.2012); «*Мы всегда поддерживаем любые законопроекты, которые расширяют права русскоязычного населения в Украине. При этом, как всем известно, коммунисты выступают за придание русскому языку статуса второго государственного! И я уверен, что это событие не за горами*» (Олександр Голуб, член КПУ, bagnet.org, 30.08.2011).

3.9. Посилання на авторитети

Суть «посилання на авторитети» полягає в наведенні висловлювань особистостей, які мають високий авторитет або, навпаки, таких, що спричиняють негативну реакцію в категорії людей, на яких спрямовано маніпулятивний вплив. Як правило, вони містять оцінні судження стосовно людей, ідей, подій, програм, організацій тощо.

«Абеткою пропаганди» є ***використання експертної оцінки***. Сьогодні в Україні експертами представляють (і називаються) широке коло людей, як правило, далеких від лінгвістики, але близьких до політики чи редакторів мас-медіа. Суб'єктивну, частіше заангажовану, точку зору на суспільно-політичні процеси в країні та за її межами людям пропонують як фаховий аналіз інформації. Виступи армії нібито «рівновіддалених» політологів пропонують загалу вже готові висновки чи скеровують роздуми людей у потрібне річище. Експерти дають впевнені й категоричні пояснення ескалації мовного конфлікту та конкретних дій політиків. Від повернення до перевіреної політичної спекуляції заради підтримки, виконання передвиборних обіцянок електорату до догоджання керівництву сусідньої держави – так пояснюються мовні ініціативи чинної влади. Дієвість цієї маніпулятивної тактики посилює недотримання балансу поглядів, коли слово надається тільки одному експерту або таким, що стоять на схожих позиціях.

Реалізація **прийому «перенос», або «трансфер»** полягає в ненав'язливому та непомітному для більшості поширенні авторитету та престижу того, що вони цінують і поважають, на те, що подає джерело комунікації. Так, Олег Тягнибок, лідер ВО «Свобода», у суперечці з представниками Партії регіонів в телепрограмі «Свобода слова» на ICTV (28.05.2012) цитує найвидатнішу українську письменницю сьогодення Ліну Костенко. А народний депутат від Блоку Юлії Тимошенко Володимир Бондаренко в ефірі ТВі (24.09.2012) у своєму слові на захист української мови посилається на авторитет Карла Маркса, підкреслюючи свою віддаленість від висловлюваної позиції, а отже, незаангажованість: «*В Україні російською мовою, за визначенням Карла Маркса, можуть говорити тільки ув'язнені, гості або окупанти. Це Маркс сказав, це не я. Це геній людства*». Після перепитування ведучого політик повторив: «*Він сказав, що в незалежній державі іноземною мовою можуть говорити гості, ув'язнені та окупанти. Це класика Маркса*». Тобто ініціюють асоціації, формують асоціативні зв'язки поданого об'єкта з кимось або

чимось, що є цінним і значущим для навколишніх. «*Це не кажу я, це каже Іван Нечуй-Левицький, що не прийшла російська мова сюди як товаришка, як колєжанка, як пані, як солдрушка як кажуть чехи. А прийшла на штиках, прийшла як окупантка*», – запевняє представниця ВО «Свобода» (Ірина Фаріон, телеканал ZIK).

Цей процес може бути зворотним, коли, спонукаючи до певних асоціацій з негативними поняттями і соціально засуджуваними явищами, подіями, фактами, людьми, дискредитують конкретних людей, ідеї, соціальні групи чи організації. Наприклад, партія «Батьківщина» у зверненні до громадськості (09.09.2012) з приводу подання на розгляд парламенту чергового мовного законопроекту наголошує, що документ «*отримав негативні висновки з боку десятків вітчизняних наукових структур, а також був вщент розкритикований Венеціанською комісією та Верховним комісаром ОБСЄ з питань національних меншин*».

Оскільки пропаганда (як, до речі, й релігія) працює із сакральними цінностями, то найдієвіший вплив на суспільство можуть чинити інтелектуали, вчителі, письменники з обґрунтованими аргументами, які можуть говорити й писати на багато тем, знайомитися з новими ідеями раніше за свою аудиторію. Це так звані ***«агенти впливу»***, які здатні своїми інформаційними потоками охопити все суспільство. Вагу аргументам на захист свого бачення ситуації, на думку політиків, мають надати серйозні наукові розробки питання. Інша справа, що з-поміж масиву різної наукової й псевдонаукової інформації маніпулятори обирають лише ту, що підтверджує їхні переконання. Ще частіше вони не вказують імен наукових авторитетів чи джерело «достовірних, виважених, науково обґрунтованих» даних. «*Вже науково доведено: спроба знищити російську мову з розрахунку на буйне цвітіння на випаленій землі усього українського привела до абсурдного результату. У нас немає ні грамотного російськомовного населення, ні грамотного україномовного. Це те, чого добилися, намагаючись насильно українізувати країну*», – цитує слова народного депутата від Партії регіонів, голови громадської організації «Російськомовна Україна» Вадима Колесніченка прес-служба Партії регіонів (tsn.ua, 24.09.2010).

Арбітром у розв’язанні мовного питання прибічники двох протилежних систем поглядів на побудову життя в країні обирають Європу. Так, як аргумент на доказ правильності того чи того шляху мовного будівництва політики подають численні рекомендації, резолюції і поради європейських чиновників. Хоча інтерпретують їх по-різному:

«*Важливо, що професійні європейські інститути солідарні з нашими оцінками антиукраїнського за суттю законопроекту…*» (Лілія Григорович, народний депутат, «Наша Україна»); «*Комісар ОБСЄ говорить, що прийняття цього закону може призвести до скорочення використання державної мови і може розширити існуючий мовний поділ всередині країни. Це є думка ОБСЄ. Вони рекомендують органам української влади утриматись від розгляду цього проекту. Європа категорично заперечує*» (Андрій Парубій, народний депутат, НУ-НС, «Велика політика», «Інтер», 25.05.2012). Тут же йому заперечує автор законопроекту «Про засади державної мовної політики» Вадим Колесніченко (Партія регіонів): «*Есть официальная позиция ОБСЕ, размещенная на сайте ОБСЕ, которую выразил от имени ОБСЕ Кнут Воллебек, который сказал, что государства, в которых люди используют кроме государственного региональный язык обязаны обеспечить использование этого регионального языка не только в местах компактного проживания людей, а на территории государства, для того чтобы обеспечить интеграцию этих людей в политическую нацию государства. Зайдите на сайт ОБСЕ и на сайте ОБСЕ вы прочтете реальную правду*».

3.9.1. Тексти впливу

Політика використовує чужі засоби впливу, зокрема з масової культури і з масової комунікації. Розглянуті «агенти впливу» відіграють більш тактичну роль, ніж так звані тексти впливу. Тексти впливу мають більш довготривалі наслідки. Вони програмують поведінку, активують нові ідеї в головах людей. Як тексти можна розглядати не лише тексти у звичному розумінні, а й фільми чи телепродукцію.

Тексти впливу становлять ті ресурси, що в радянській традиції отримали назву ***агітаційних***. Це сукупність художніх та інших творів, які, впливаючи на почуття, уяву й волю людей, закликають їх до певних вчинків і дій або підтверджують правильність обраної лінії поведінки. І хоча насправді твори класиків української літератури не є власне агітаційними, ми засвідчуємо використання їх саме з агітаційною метою.

Напевне, так часто, як в останній рік, Тараса Шевченка політики не цитували ніколи. Прикладом такого попиту на авторитетні рядки поета проілюструє намагання політика Олега Ляшка (Радикальна партія) висунути аргумент, який примирить сторони суперечки, далекої від дотримання етичних норм, в ефірі телеканалу «Інтер»: «*Шановні депутати, давайте нехай за нас скаже Тарас Григорович Шевченко, роковини перепоховання якого ми нещодавно відзначали*». Далі політик перелицьовує вірш, вставляючи прізвища присутніх у студії політиків у текст: «*Світе тихий, краю милий, моя Україно, за тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш. <…> Ой, Богдане, ой, Колісниченко, нерозумний сину, подивись тепер на матір, на свою Вкраїну. Що колишучи співала про свою недолю, що співаючи ридала, виглядала волю. Ой, Богдане, ой, Богословська, якби була знала, у колисці б задушила, під серцем приспала*» («Велика політика», 25.05.2012). На авторитет Тараса Шевченка у своїй активній діяльності посилається і Ірина Фаріон, яка отримала депутатський мандат від ВО «Свобода»: «*…я ніколи не допущу, щоб у моїй мові існували покручі. Наприклад, Шевченко називав свої поеми не «Мурочка» чи «Машєнька», а «Марія», і не «Катєчка», а «Катерина». І для мене це настільки очевидно, що мені навіть нецікаво про це говорити. І якщо якась частина суспільства цього не розуміє, то я вважаю їх дрімуче неосвіченими*» (інтерв'ю газеті «Сегодня», 31.10.2012). Рядки з «І мертвим, і живим…» «Не дуріте самі себе, учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» звучали з вуст різних політиків у різних «редакціях», наприклад: «*Ви знаєте, навчалися б у Шевченка, що і свого не цурайтеся, і чужого навчайтеся*» (Ірина Геращенко, народний депутат, НУ-НС, «Шустер live», Перший національний, 25.05.2012). «*Люди* (мітинг під стінами Одеської обласної держадміністрації на захист української мови. – Авт.) *виступали проти ухвалення мовного законопроекту. Учасники акції, більшість з яких – студенти, заявляли: «Українська мова – мова єднання» і підкріплювали свою думку цитатами з Тараса Шевченка*», – змальовує «5 канал» події 5 червня 2012 року в Одесі.

Агітаційну функцію найкраще виконують короткі, старанно сформульовані вислови, які мають спонукальну прагматику, а також правильно візуально оформлені. Радянські плакати, написи й лозунги сьогодні доповнилися **бігбордами**, розміщеними у містах і обабіч доріг так, що не помічати їх просто не вдається. У Миколаєві, приміром, влітку 2012 року на багатьох щитах обабіч дороги «рекламодавці» розмістили риторичне запитання «*Так нужен ли нам русский язык?*»

і подали «статистику», скільки тисяч людей у краї говорять російською. Весь Севастополь був увішаний плакатами такого змісту: «*Мы имеем право на русский язык!*».

Услід за передвиборними програмними бігбордами «Партії регіонів» «*Говори и думай на родном языке*» (без уточнення рідної мови, мислення й спілкування якою партія виборола) з'явилися такі: «*Мы выражаем нежность и глубину чувств на родном языке – русском!*» (у супроводі фото чоловіка і жінки старшого віку, обернених один до одного). Який сигнал несе в собі зображене й написане на цьому плакаті, окрім констатації факту, зрозуміти непросто, але, напевно, воно перегукується з нав'язаними страхами багатьох громадян України, а також, безперечно, зміцнює у свідомості всіх позиції відвертої брехні про те, що без законодавчих ініціатив Партії регіонів ніхто «висловлювати глибину почуттів і ніжність» рідною мовою не зміг би.

Лаконічне, помітне, найчастіше кольорове зображення з коротким текстом, виконане, як правило, на великому аркуші паперу – **плакат** є, без сумніву, пропагандистським і агітаційним інструментом. Поруч з медійними ресурсами плакати покликані впливати на свідомість і настрій людей з метою заклику їх до політичної чи іншої діяльності. Інформація, яку вони містять, зазвичай апелює до загальнолюдських цінностей (свободи, соціальної справедливості), патріотизму тощо.

Найпоширеніші мотиви плакатів, які помічені на мітингах та інших акціях, пов'язаних з ескалацією мовного питання в українському суспільстві, такі:

- значення мови в житті нації, народу, громадянина: «*Коли забув ти рідну мову, біднієш духом ти щодня*», «*Без мови нашої, юначе, й народу нашого нема*» (гасла на плакатах мітингувальників у Луганську, 05.06.2012); «*Без мови немає нації*»; «*Без мови нема народу, нема держави!*» (під таким гаслом більше сотні одеситів провели мітинг під стінами обласної держадміністрації на захист української мови); «*В своїй хаті – своя правда*»; «*Українська мова – наша незалежність*»;
- переваги мови: «*Українською прикольніше*»;
- констатація державного статусу української мови: «*Україна говорить українською*»; «*Єдина нація, єдина державна мова – українська*»;
- незгода з нинішньою мовною політикою: «*Російському шовінізму не місце в демократичній Україні*»;
- заперечення впровадження офіційної двомовності: «*Двоязичію в Україні – ні*»; «*Омоскаленню України – ні*»;

- наголошення на пріоритетності вирішення економічних проблем: «*Чим нищета краща за злидні?*»; «*Законопроект про мови в Україні? 17 млрд. грн. на рік за мій рахунок*»; «*Займіться ділом, а не мовою*»; «*Наскільки стане дешевим газ російською?*»;

- звернення до влади врегулювати ситуацію (змінити бачення ситуації): «*Янукович! Ти президент? Ти гарант Конституції? Припини цей сепаратистський двомовний шантаж*»; «*Любіть Україну або забирайтеся геть*»;

- заклики до зміни влади: «*Банду геть з України!*»;

- представлення своєї групи й вимога забезпечення прав: «*Нас 16 миллионов! Мы говорим по-русски!*».

Під час товариського матчу з футболу між збірними України та Чехії 15.08.2012 уболівальники на трибунах розгорнули плакати із написами «*За мову до кінця*», а також «*Мова – це надбання тисячоліття*».

Агітаційні тексти запозичують у поетичного жанру засоби впливу на психіку. Це досягається за рахунок використання елементів поетичної стилістики – тропів, фігур, епітетів і римування.

Варто зауважити, що плакати здебільшого є імагінованими (супроводженими ілюстраціями) текстами, що підвищує істотно їхній впливовий потенціал. Так, напис «*Я [зображення серця червоною фарбою] мову. Не розбивайте моє [зображення серця]*» створює цільний експресивний образ почуттєвих преференцій лоюдей, а плакат, на якому гасло «*Банду геть! Банду вон!*» супроводжено зображенням двох чоловіків – у козацькому вбрані і шахтарській касці, покликане донести ідею непершочерговості мовного питання в пріоритетах соціуму.

Розділ 4. РЕАЛІЗАЦІЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ СТРАТЕГІЙ У ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Інформаційною війною є використання інформації для атаки на інформацію.

М. Лібікі

4.1. Політичний дискурс ЗМІ в Україні

Комунікації є формою існування влади. Інформаційна політика чи її радикальна реалізація у вигляді інформаційних воєн є за суттю використанням інформаційних механізмів для розв'язання неінформаційних завдань (політичних, економічних, військових). Як зазначають дослідники, «мас-медіа стали творцями соціальної реальності, що конструюють її за власними правилами» [157], а їхня мова є одним із основних чинників формування сучасної картини світу людини. Хоча правильніше було б сказати, що медіа здійснюють натуралізацію ідеології й оперують домінантним дискурсом. ЗМІ – лише елемент загальної картини «дискурсивної тотальності» [163]. Як писав один із засновників «критичного аналізу дискурсу» Р. Фоулер, «новини – це представлення світу в мові; оскільки мова – семіотичний код, вона нав'язує всьому, що представляє, певну структуру цінностей, соціальну й економічну за своїм походженням» [199, с. 4]. На переконання дослідника, ЗМІ підтримують домінантний культурний порядок навіть тоді, коли на позір йому протистоять. Періодичні й неперіодичні видання разом із гаслами, брошурами, плакатами зараховують до агітаційних ресурсів. Більше того, каналами пропаганди можуть бути не лише традиційні засоби, а й найновіші види масового впливу на свідомість людей – чати, соціальні мережі тощо.

Сьогодні в Україні за домінування в інформаційному просторі борються як влада, так і опозиція. Своєрідним інформаційним посередником усередині політичної еліти, а також між владою і народом є різнотипні видання. Як свідчать дані дослідження Комітету «Рівність можливостей» і Фонду «Демократичні ініціативи», проведене з 10 серпня по 15 вересня 2012 і опубліковане на електронному ресурсі unian.net 21.09.2012, для 46 % українських громадян головним джерелом інформації про наступні вибори є телебачення. На другому місці стоїть друкована преса,

якій віддають перевагу 23 % населення; інтернет-сайти є джерелом інформації для 8 % опитаних, а соціальні мережі – для 4 %. Причому більша частина населення орієнтується на виступи представників різних політичних сил у телепрограмах, а решта взагалі схильна задовольнятися політичною телерекламою.

Зрідка засоби масової інформації функціонують як інструменти реалізації певних політичних амбіцій своїх власників, спонсорів, рекламодавців, редакторів чи навіть окремих журналістів. Напередодні виборів більшість українських видань стала майданчиком для масштабного втілення командами політичних опонентів технологій інформаційних воєн – агітації, пропаганди й інформаційного протиборства. А прийняття у Верховній Раді України Закону «Про засади державної мовної політики» 3 липня 2012 року стало темою номер один не лише в політичному дискурсі, а й в журналістиці. У липні 2012 року в ЗМІ з'явилися сотні текстів, які висвітлювали перипетії та наслідки підписання документа про надання російській мові статусу регіональної в ряді областей та українських міст. Через інформаційні матеріали з ознаками замовності українська влада захищала, а опозиція критикувала мовну реформу. При цьому рівень насиченості статей маніпуляціями зашкалював.

У своєму аналізі ми не брали до уваги матеріали, які містять набір бездоказових тверджень, «прославляючи» ту чи ту політичну силу або доводячи надлюдські можливості конкретного політика, чи такі, які супроводжуються написом «політична реклама». Відтак ми оминули увагою піар, що зараз у публіцистичному дискурсі отримав назву «*джинса*». Замовні матеріали зазвичай важко видати за об'єктивний виклад інформації. Нас цікавили намагання вплинути на політичний вибір громадян за допомогою інформаційних маніпуляцій.

Створення скандалу, сенсації, гра на почуттях – наріжні камені діяльності засобів масової інформації. Завдяки інтернет-журналістиці новини стають оперативнішими, але менш достовірними. Ледве не щодня на сторінках інтернет-видань з'являються неточні або зовсім неправдиві повідомлення. Сайт громадської організації «Телекритика» (telekritika.ua) опублікував результати тесту на якість видання та профпридатність журналістів інтернет-видань, який більшості з них пройти не вдалося [213]. Серед перевіряльних (*фейкових*) новин були й такі, що стосувалися мовного питання. От що пишуть самі журналісти: «*Ще одна «качка» від UAReview наробила такого галасу (знову ж таки, не без допомоги ЗМІ), що Міністерству освіти довелося публікувати*

її спростування – Дмитро Табачник замахнувся на літеру "Ї". Цього разу автор UAReview вдався до обманного маневру, який ще більше задурив голови журналістам. Для достовірності джерелом новини вказали газету «Экономические известия» (свого часу надрукувала псевдоновину про те, що сайт МВС хочуть продавати на CD). А на тлі поширеного ставлення до Табачника в текст без проблем можна було вставити такий коментар міністра: «Справа в тому, що у букві "Ї" немає необхідності, – розповідає Дмитро Табачник, – вона легко замінюється сполученням букв "йі". Російська мова обходиться без букви "Ї", значить, і українська обійдеться. Та й, зрештою, скільки тій українській мові жити-то залишилось…» Доволі швидко текст опублікували "Обозреватель", "Против", "Мост-Днепр". Міністерство освіти було змушене відреагувати на цю «новину», назвавши її провокацією». Такою самою фейковою новиною був заклик Чака Норріса вивчати українську мову (супроводжена монтованим фото відомого кіноактора з підручником «Українська мова»), але новину передрукували багато інших сайтів. Що в такій ситуації говорити про звичайного читача, який не має змоги перевірити достовірність новини і сприймає розміщене в ЗМІ повідомлення як істину в останній інстанції?

Зниження відповідальності зумовлює й підмічена Г. Г. Почепцовим нова тенденція, яку можна назвати «журналістикою без журналістів». Так, 60-70 % матеріалів у засобах масової інформації створюються без участі журналістів – джерелом цих статей є матеріали інформаційних агентств чи піар-структур. Тож виникає зовсім інша система формування громадської думки, де газета стає лише носієм ідеї, а не її виробником [126].

Наприкінці вересня 2011 року українські телеканали «Інтер», СТБ, ICTV, «Новий канал», «Україна», Перший національний, «5 канал» та громадські організації Академія української преси, ГО «Телекритика», Інститут масової інформації, Асоціація «Спільний простір» та Комітет «Рівність можливостей» підписали Меморандум «Відкриті новини заради чесних виборів». Відповідно до умов меморандуму ГО «Телекритика» здійснювало аналіз дотримання каналами основних стандартів інформаційної журналістики та кількісний контент-аналіз новин у передвиборчий період. Раніше, 2009 року, ГО «Телекритика» спільно з проектом «У-Медіа» розпочали моніторинг якості телевізійних новин на восьми національних телеканалах України. Моніторинг тривав два роки й був присвячений виявленню новин з ознаками замовності або прихованої реклами, подаваних під виглядом звичайних новин. Експерти зауважили кількаразове збільшення кількості таких матеріалів. На їхню думку,

така зміна була зумовлена передусім бажанням власників телеканалів пристосуватися до нової влади, а також самоцензурою журналістів. З наміром деталізувати аналіз якості новин у 2010 році до моніторингу «джинси» було додано аналіз новинного контенту на відповідність базовим критеріям якості медіаконтенту, а саме: балансу думок / точок зору, оперативності, достовірності (посилань на джерела), відокремлення фактів від коментарів, точності, повноти представлення фактів / інформації з теми. Експерти зафіксували системні порушення стандартів балансу думок, відокремлення фактів від коментарів та повноти інформації.

4.2. Маніпуляції суспільною свідомістю в масмедійній комунікації

Сьогодні, висвітлюючи події довкола мовного питання, засоби масової інформації вдаються до таких тактик маніпуляції суспільною свідомістю:

1. Інтенсифікація інформування.

З метою маніпулювання впливають на пам'ять людини. Ефективний спосіб досягнення такого впливу – невтомне повторювання того, до чого люди мають звикнути й далі приймати на віру. Новини Інтернету ввечері повторює телебачення, а зранку повтор бачимо в друкованих засобах інформації. Така інтенсивність дозволяє живити наявну й створювати нову «мовну» міфологію. Повторювання також є головним методом закріплення потрібних стереотипів у свідомості людей. Засоби масової інформації мають повний інструментарій для його реалізації.

2. Відбір фактів і проблем для повідомлення.

Уявлення про подію людина, яка не брала в ній безпосередньої участі, формує на підставі переказів очевидців і з новин телеканалів, друкованих і електронних видань. Так, події 5 червня 2012 року біля стін Верховної Ради України отримали в різних мас-медіа свій кут огляду. Адже не секрет, що загальна картина складається з фрагментів, які можна майстерно дібрати, випустивши «непотрібні» й зробивши акцент на інших. Канал «Інтер» у день голосування за законопроект «Про засади державної мовної політики» показав у новинах власну відеонарізку, наклавши такий журналістський текст: *«Со стороны оппозиции наряду с украинским был и нецензурный язык, и жесты неоднозначные – не для эфира. Еще сломали забор в Мариинском парке и вытоптали газоны».*

«Перетасування (підтасування) карт» – прийом, за допомогою якого тенденційно добирають та подають тільки позитивні або тільки негативні факти й докази, водночас замовчуючи протилежні. Його основна мета – використовуючи односторонній добір та подання фактів, свідчень, доказів, продемонструвати привабливість або, навпаки, непривабливість певного погляду, програми, ідеї тощо. Таким поданням матеріалу грішать чи не всі засоби масової інформації. «*Несмотря на обещания гражданской войны в случае подписания закона о языковой политике, оппозиция не отреагировала на сам факт подписания даже скромными митингами. Наоборот, сторонники закона собрали митинги в его поддержку – в Днепропетровске, Одессе, Луганске и Симферополе от трех до десяти тысяч человек каждый*», – так побачила події довкола прийняття мовного закону газета «Сегодня» («Языки: не все сразу», 10.08.2012).

3. Фабрикування й перекручування фактів.

До цієї маніпулятивної тактики зараховуємо відверту брехню, для спростування якої навіть не потрібно володіти фактичним матеріалом, а достатньо здорового глузду. Наприклад, 2012 року кореспондент державного Першого каналу Росії (по кабельному телебаченню цей канал ТБ дивиться значна частина населення України) в новинному матеріалі під назвою «*Язык завел Киев в тупик*» зауважив, що в російськомовному Севастополі люди з нетерпінням чекають на мовний закон і сподіваються, що тепер не доведеться розбирати, що написано в рецептах ліків, і зі словником у руках писати звернення в усі держустанови. На підтвердження цих слів канал показав відео, на якому жителька Севастополя розповідає: «*Вот моя старенькая свекровь пошла в аптеку, надо было купить ей перекись водорода. А так как названия «перекись», «аммиак» довольно сложные в переводе с украинского, то она купила не то что надо и использовала, на рану положив аммиак*». Газета «7я» в номері № 39 (616) від 25.09–01.10.2012 розмістила матеріал під назвою «*Украинцам разрешили не переводить имена – Николай не Мыкола, Филипп не Пылып*». Посилаючись на газету «Сегодня» і слова одного з авторів законопроекту про мови Вадима Колесніченка (до речі, неправильно наводячи назву документа), редакція як доказ масштабності наявної в Україні проблеми перелицювання імен наводить абсурдні приклади (севастополець на ім'я *Август* записаний у паспорті як *Серпень*, а його син у свідоцтві про народження як *Серпенович*). Газета услід за Вадимом Колесніченком закликає «*поборотися за збереження свого імені від мовних перетворень*» у зв'язку з прийняттям закону, нібито можливостей

поборотися з некомпетентністю службовців у держорганах реєстрації раніше не було. Газета «Сегодня» в номері від 25.02.2010 написала про *заборону* вчителям *розмовляти* на перервах російською мовою.

Те саме видання, ігноруючи оприлюднену офіційну інформацію Мінфіну про необхідні видатки на реалізацію прийнятого закону Колесніченка – Ківалова, пояснює: «…*Единственная норма закона, которая могла бы потребовать значительных расходов, – добавление записи на региональном языке в бланки, свидетельства о рождении, браке и т.д. Но закон не обязывает это делать прямо сейчас: новые бланки документов будут после того, как исчерпаются запасы нынешних. Больше ни одна статья серьезных расходов не требует, а для частного бизнеса закон вообще удешевляет его деятельность – к примеру, телеканалы могут не тратиться на субтитрование российских сериалов*» («Пять мифов вокруг закона о языках», «Сегодня», 08.08.2012). Серед традиційного ілюстрування «покращення життя» у передвиборчий період газета «Сегодня» не забула повідомити про начебто позитиви від ухвалення мовного закону («*Закон о языках: первые плоды*», 10.09.2012). Жодного журналістського аналізу на відповідність дійсності тверджень чи експертних коментарів ця публікація не містила.

4. Дозування правди, замовчування «непотрібної» інформації.

Управління мовчанням – феномен, що призводить до трансформації фізичного світу. Для реалізації політичного замовлення значну роль продовжують відігравати замовчування тем або їхніх складників (позицій та аргументації окремих сторін, експертних оцінок, конкретних фактів). За підрахунками ГО «Телекритика» (osvita.mediasapiens.ua), кількість замовчуваної українськими телеканалами інформації, пов'язаної з конфліктними ситуаціями, спровокованими діями влади в гуманітарній сфері, становить:

Канал	**серпень 2012**	**липень 2012**	**червень 2012**	**травень 2012**	**квітень 2012**	**березень 2012**
Перший канал	24	95	24	9	10	12
ICTV	23	80	25	12	10	11
«Інтер»	22	74	23	12	9	12
Новий канал	22	71	25	12	9	12
СТБ	21	69	24	11	8	12
«Україна»	21	73	23	10	9	10
«1+1»	20	69	23	9	9	11
5-й канал	20	67	21	9	8	10

Попри безумовну суспільну значущість мовної тематики, більшість телеканалів подавали інформацію про ухвалення облрадами південних і східних областей регіонального статусу російської мови надзвичайно лаконічно. До замовчування сутички між протестувальниками біля «Українського дому» 3 липня та до перекручування подальших подій вдалися більшість засобів масової інформації. Про це також жодного слова не сказав ведучий «Великої політики» на «Інтері» в блоці обговорення мовного питання 13.07.2012, натомість згадав про те, що син Президента Віктора Януковича подав заяву з відкликання свого голосу через те, що хтось скористався його карткою. Таким чином тележурналіст позицію сина екстраполював на бачення ситуації його батьком, що ілюструє прийом ***«відбілювання»***.

Мову ЗМІ вирізняє надлишок так званих ***«пом'якшувачів»***. Іншими словами, брехня замінюється неповною правдою. «*Добровільність вибору*», «*з власної волі*», «*так історично склалося*», «*подарунок долі*» – так подаються в численних статтях причини двомовності в Україні. «*На протяжении последних лет, действительно, проводилась политика одноязычия и монокультурности. Власти стремились к однообразию*», – старанно уникаючи поширеного в політичному дискурсі визначення «українізація», відомий політолог Антон Фінько з Київського центру політичних досліджень і конфліктології відповідає на запитання «Політком.Ру» про мовну політику «помаранчевої» влади [267]. Цікавим для нас було оцінювання у ЗМІ нереалізації обіцянок Віктора Януковича, які він давав напередодні президентських виборів. Невиконання новим Президентом його передвиборчої заяви про те, що українська мова в Україні залишиться єдиною державною мовою, не називається тим, чим воно є насправді, а саме непослідовністю і обманом, а отримує таку евфімізацію: «*вимушене лукавство*», «*місцева традиція*», «*неузгодженість щодо мовної теорії та практики у ПР*» (novynar.com.ua). У пресі з'явилися навіть такі крилаті вислови на пояснення політичного вчинку Президента: «*Краще поганий мир, ніж хороша війна*».

5. Конструювання повідомлення з уривків висловлення.

Суть цього прийому полягає в зміні контексту, за якої слова набувають зовсім іншого значення. Наприклад, на tochka.net (23.12.2009) розміщено інформацію: «*Ющенко цікавиться, чому Янукович не вирішив мовне питання*», і лише після прочитання тексту стає зрозумілим зміст фрази – Ющенко вважає обіцянки Януковича зробити російську мову другою державною спекулятивними. 25.03.2010 під заголовком «*Львів'яни хочуть,*

щоб їхні діти вчили російську мову» розміщено повідомлення про те, що зростає кількість україномовних родин, діти з яких для підвищення конкурентоздатності на ринку праці вчаться в школах з російською мовою викладання. «*Міліціонерів у Карпатах зобов'язали вивчити російську*» (tsn.ua, 30.12.2010) – в новині під таким заголовком ідеться про те, що у зв'язку з щорічним зростанням в Карпатах кількості туристів із Російської Федерації уперше проведено заняття з удосконалення розмовної російської мови для українських правоохоронців.

Таблоїдизація більшості видань – закономірність сьогодення, яке ставить перед їхніми власниками нелегке завдання залучити рекламодавців і утримати читачів з глядачами. А відтак життя суспільства висвітлюється ***в стилістиці «жовтої преси»*** – сенсаційність витісняє об'єктивність і аналіз. Заради сенсаційності ЗМІ вдаються до випущення важливої інформації, яка лише на перший погляд здається незначущою. «*Опозиція замінує Раду, щоб не допустити двомовності в Україні*», – пише електронне видання tsn.ua 24.09.2010, «забувши» в заголовку уточнити, що в цій заяві опозиціонер Юрій Гнаткевич після слів «*ми замінуємо трибуну*» вжив «*образно кажучи*». На одному з сайтів читаємо: «*Українські націоналісти говорять, що всі повинні говорити однією, українською, мовою*». Або: «*Громадяни давно добиваються права говорити і вчити своїх дітей російською мовою*». У «Газеті по-київськи» (21.12.2009) заяву Віктора Ющенка, що українці крім української повинні добре знати російську, щоб відстоювати свої національні інтереси, резюмували в заголовку «*Ющенко разрешил знать русский язык*».

Журналісти підхоплюють улюблені прийоми політтехнологів, зокрема практикують підміну поняття «російська мова» поняттями «регіональна мова», «інші мови». Наприклад, немає потреби детально аналізувати зміст матеріалів газети «Сегодня» – достатньо лише переліку заголовків: «*Школы не готовы учить на региональном*» (21.08.2012), «*ТВ и радио: теперь на любом языке*» (22.08.2012).

6. Недотримання балансу в поданні думок / точок зору.

Розрахована на україномовну аудиторію «Газета по-українськи» в липні 2012 року приділила чимало уваги мовному законопроекту, ставши фактично «рупором» опозиції. Передусім видання висвітлювало протестні акції та надавало на своїх шпальтах слово речникам опозиції. Для прикладу наведемо заголовки липневих номерів: «*До завтра скасувати закон про мови вимагають голодувальники»; «У вівторок увечері голодувальники під Українським домом у центрі Києва оголосили*

вимоги до влади»; «Партія регіонів повстала проти Януковича»; «Мовний закон Ківалова – Колесніченка фактично почав агітаційну кампанію по виборах до парламенту до її офіційного початку»; «У Черкасах збирають гроші на революцію»; «Настав час розпочати процес "*Народ України проти Януковича*"». Протилежну позицію зайняла інша українська газета – «Сегодня». У статті «Пять мифов вокруг закона о языках» (08.08.2012) було використано прийом ***напівдебатів***, який полягає в поданні аргументів однієї сторони й замовчуванні контраргументів: *«Существует несколько аргументов, которыми противники закона Колесниченко – Кивалова пытаются убедить президента ветировать его. Но все они сомнительны»*. Ця маніпулятивна тактика реалізується також і через тенденційний добір коментаторів, лояльних до влади або таких, що відомі своїми симпатіями до націонал-демократичних сил. Знаних широкому колу політтехнологів журналісти цитують як незалежних експертів.

7. Змішування фактів з міркуваннями про них.

Шляхом вмілого створення контексту здійснюється підміна об'єкта оцінки. Це принцип роботи так званої «коментованої преси» – в ній повідомлення про факт супроводжено інтерпретацією коментатора, який пропонує адресату свій варіант розуміння. Наприклад, журналіст газети «Сегодня» розмірковує про перспективи надання російській мові статусу державної для україномовних громадян: *«...україномовного населення (особливо у Західній Україні) зміни у мовній політиці торкатися не будуть. Воно, як і раніше, зможе вільно навчатися і спілкуватися українською»* та *«навряд чи львів'ян сильно хвилює питання, якою мовою вчитимуть математику чи біологію діти у Харкові чи Одесі*».

Стається, що журналісти виявляють просто надлюдські можливості, демонструючи вміння «читати думки» політика. У зв'язку з прийняттям мовного закону в масмедійному просторі замиготіли слова «сепаратизм» і «федералізм» у конструкціях умовного способу дії і не тільки. На підставі даних, що надходили з інформагентств, редакції намагалися спрогнозувати подальший розвиток політичних подій. У матеріалах газети «Сегодня» на мовну тематику «*Закон о языках: неделя до решения*» (08.08.2012) і «*Языки: не все сразу*» (10.08.2012) увагу привертає факт приписування опозиції твердження, якого жоден із лідерів чи чільних членів опозиційних сил не висловлював, а саме – що прийняття закону може призвести до громадянської війни. Залякування читачів – інструмент, який пояснити нічим, окрім прагнення створити сенсацію, не вдається.

8. Спекулятивна аргументація.

Спростовуючи «міф» про незаконність прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» у парламенті, газета «Сегодня» «аргументує»: «*…В украинском законотворчестве <u>были и гораздо большие нарушения.</u> К примеру, бюджет-2000 вообще принимался в обоих чтениях за один день. И никто не ставил вопрос, что его нельзя подписывать*» («Пять мифов вокруг закона о языках», «Сегодня», 08.08.2012).

9. Використання статистичних даних.

Особлива маніпулятивна потужність опитувань громадської думки виявляється в їх стратегічному використанні журналістами, які таким чином, імовірно, прагнуть поборотися за мінімальну професійну автономію від політичної влади. Адже повідомлення, супроводжене статистичними даними, має великий маніпулятивний вплив, який неможливо спростувати логічними аргументами. «*Для <u>кожного третього</u> громадянина країни рідна мова – російська*», – йдеться на порталі meta.ua без посилання на жодне дослідження. Заголовок статті на сайті kp.ru звучить так: «*Русский язык является родным для <u>половины</u> Украины*». Поширена практика оприлюднення результатів опитувань без посилання на джерело інформації (хто, коли проводив опитування, яку методику використано), а також проведення опитування на сайті й демонстрація поточних результатів, які справляють враження, хоча, звісно, не є репрезентативними через недостатню кількість опитаних.

10. Хаотизація, подрібнювання інформації, розбавляння її чутками, фотографіями та рекламою.

Штучно розпорошена увага, розподілена на декілька об’єктів, знижує здатність людини до зосередження на одному предметові. З цією метою використовують «калейдоскопічні» розташування й спосіб подання інформації. Внаслідок хаотизації інформації, подрібнення, розривання її на шматочки, перебивання рекламою цілісну картину скласти надзвичайно складно. Такий спосіб інформування пояснюється терміновістю, невідкладністю повідомлення. Усе це створює атмосферу несерйозності й карнавальності.

Постійне нагромадження повідомлень, особливо в електронних ЗМІ, перебивання однієї «важливої» інформації іншою, нібито ще більш терміновою, послаблюють здатність оцінити ступінь важливості інформації. У мозаїці «жовтих» повідомлень поріг критичного сприйняття читачем інформації різко знижується, і навіть замовний матеріал може бути засвоєний не критично.

До цього прийому додається технологія «***сенсаційності***», яка бомбардує свідомість, особливо поганими новинами. Наприклад, на порталі meta.ua новина «*Европейский парламент на стороне русскоязычных...*» стоїть десь посередині між «*Самые дефицитные профессии США*», «*Шестилетняя девочка повесилась от обиды на родителей*», а поруч: «*Луценко обвинил Тимошенко и Госказначейство в воровстве денег*», «*Каких женщин желают мужчины?*», «*Разорившиеся олигархи отдают даром ненужные Bentley и Ferrari*», «*Валуєв каже, що Кличко дуже ризикує*», «*Гола Горбачова з подружками розставляла ноги на даху (ФОТО)*», *«Украину ожидают жуткие морозы»*, рекламою й фотографіями. Нервозність, відчуття постійної кризи послаблюють психічний захист людей, в результаті роблячи їх не вразливими до будь-якої новини.

4.3. Заголовки

Одним із прийомів, який стимулює читацьку активність, є створення автором оригінальних, яскравих заголовків, здатних одразу привернути увагу. Нині наукові інтереси багатьох дослідників, які працюють у зазначеному напрямі [32; 82; 84; 93; 154; 172], концентровані на вивченні сугестивних потенцій **газетних заголовків** як своєрідних впливових концентратів, бо «заголовок повинен миттєво зупинити увагу, оскільки в середньому людей, які читають тільки заголовки, в п’ять разів більше за тих, хто читає основний рекламний текст» [2, с. 75]. У сучасних засобах масової інформації заголовок є невід’ємним компонентом публікації будь-якого жанру. Важливість заголовка зумовлена виконуваними ним функціями: номінативною, інформативною, комунікативною, атрактивною, а також функцією композиційності. Автор закладає в нього максимальну інформативність і атрактивність з метою привернути читача до прочитання тексту. Від вдалості заголовка залежить, чи правильно реципієнт інтерпретує закладену інформацію. Таким чином відбувається «інтерактивний зв’язок, який дозволяє стверджувати, що заголовок є фрагментом комунікативного дискурсу» [172, с. 295].

Маніпулятивий потенціал заголовка зумовлений ще й тим, що інформація, яку він містить, через прагнення автора чи редактора

до «сенсаційності» може не відповідати закладеній у тілі тексту. Таким чином заголовок може нав'язати зовсім інше бачення, сфальшувати істину. Наприклад, на сайті «Українська правда» читаємо: «*Суд захистив Колесніченка, який назвав галицький діалект «відрижкою»*» (pravda.com.ua, 13.09.2012). З розміщеного нижче тексту дізнаємося, що Печерський райсуд Києва залишив без задоволення позов тернополянки Галини Пантюхіної до «регіонала» Вадима Колесніченка щодо його висловлювань про українську мову.

Широке використання мовної гри в заголовках стало яскравою прикметою сучасного інформаційного простору. Здатність впливати своїми експресивними властивостями на емоційну сферу реципієнта, наголошувати на певних фрагментах інформації робить її дієвим засобом формування суспільної думки щодо важливих проблем політики й суспільного життя. Заголовки матеріалів, присвячених огляду подій навколо прийняття Закону «Про засади державної мовної політики», вирізняються метафоричністю: «*Бой быков*» (institute.gorshenin.ua, 25.05.2012); «*Російська мова в статусі коханки*» (lb.ua, 14.05.2012) та ін.

4.4. Інтернет

Зіткнення офіційних і неофіційних інтерпретацій за радянських часів породило феномен «кухонних розмов». Сьогодні роль простору для вільного висловлювання власної думки й безперешкодного доступу до різних поглядів на ті чи ті суспільні явища й події перебрав на себе Інтернет. Дедалі більше людей надають перевагу йому як альтернативі газетам і телебаченню. Надають перевагу за можливість самостійно обирати необхідну інформацію, уникати потоку нав'язуваної й непотрібної. Окрім ознайомлення з новинними і аналітичними матеріалами українського й зарубіжного «виробництва», користувач Мережі отримує змогу стати суб'єктом Історії завдяки інтерактивному спілкуванню на форумах, веденню блогів, коментуванню редакційних матеріалів електронних видань. Матеріал «Інтернет в Україні», розміщений у «Вікіпедії» (wikipedia.org), інформує, що в 2000 році в Україні налічувалося 200 тисяч користувачів Інтернету, і це становило 0,4 % від загального числа населення країни. Тоді телебачення було чи не

єдиним «вікном у світ» для переважної більшості українських громадян, і тактики замовчування незручних фактів та «єдності інтерпретацій», виражені у формі сумнозвісних темників, можна було розцінювати як способи відомого «промивання мізків» [227]. За даними дослідження Інтернет-асоціації України, в червні 2012 року регулярно (раз на місяць і частіше) користувалися Інтернетом 45 % (17,6 мільйона) українців, з них 16,3 % – раз на тиждень і частіше, 12,2 % – щодня або майже щодня. Ця невеличка довідка добре ілюструє можливості українців отримувати інформацію про політичне життя з альтернативних джерел.

Варто сказати, що інтернет-комунікація має притаманні лише їй властивості, які визначають стратегії, що можуть бути реалізовані серед мережевої спільноти. По-перше, високий рівень анонімності дозволяє висловлювати те, що неможливо висловити в інших контекстах. По-друге, вихід на ширшу аудиторію полегшує пошук людей із близькими поглядами. І по-третє, це відсутність меж, що призводить до радикалізації поглядів. Зазначені особливості блогосфери сприяють реалізації маніпулятивних стратегій зацікавленими особами серед інтернет-спільноти.

Сугестивний потенціал Інтернету як медійного ресурсу сьогодні посилює «ноу-хау» інформаційних війн – так званий ***тролінг*** (від англ. *trolling* – «техніка спортивної ловлі риби» [144]), який полягає в розміщенні на віртуальних ресурсах, переважно на різних тематичних форумах, в соціальних мережах, порталах і новинних сайтах, провокаційної інформації з метою нагнітання конфліктної ситуації навколо того чи того питання. Можливість створення індивідами у віртуальному просторі віртуального «я» забезпечує анонімність «*тролів»,* комунікативна діяльність яких спрямована на висловлення конфліктогенної позиції, поданої як позиція типового користувача, що поділяє загальні інтереси групи чи спільноти. Порушуючи правила етичного кодексу інтернет-взаємодії, ці «агенти» маніпуляторів перекручують факти, нав'язують потрібні інтерпретації, поширюють деструктивні ідеї. Онлайн-присутність створює ілюзію причетності, а отже, «модератор» інтерактивного спілкування легко може змінити оцінку подій чи явищ користувача Інтернету і забезпечити перехід на позиції тих, хто провадить інформаційний вплив, або ж змінити тему розмови, створивши так званий «*флуд*» – розмову на іншу тему з великою кількістю дописів [81].

Після того як чи не кожний український політик «попіарився» на мовному питанні, до обговорення, наскільки для країни необхідні чи зайві

зміни мовного законодавства, долучилися блогери й рядові користувачі Інтернету. У Мережі жваво й навіть нервово обговорювалися перипетії прийняття мовних законопроектів, диспозиція політичних сил, ймовірні варіанти, засуджувалися дії (точніше бездіяльність) опозиційних лідерів, лунали інвективи на адресу співгромадян – мовляв, якби до Верховної Ради України прийшло більше люду, було б все інакше, і так далі. Оцінки мовного протистояння були, безумовно, різні. І це не дивно, адже надмірна поляризація і заполітизованість поглядів на мовне питання спричиняють аксіологічні коливання, налаштовуючи мовців на протистояння, готуючи до внутрішнього опору.

Прояви конфліктної мовної поведінки під час обговорення мовного питання, лавинне наростання агресії в комунікації учасників віртуальної спільноти є наслідками використання комплексу маніпулятивних прийомів так званими «тролями», найпоширеніші з яких – подання неправдивої інформації, перекручування фактів, заангажована інтерпретація, приписування прихованих цілей, спекулятивна аргументація, видавання міфів за реальні факти, акцентування на відмінності, неможливості порозумітися між групами населення, поділеними за мовним і регіональним принципами, дискредитація осіб і груп людей, «навішування ярликів», гра на національних, релігійних почуттях, використання негативно забарвлених експресивів, стилістично зниженої, обсценної лексики, іронії тощо.

Розділ 5. МАНІПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОВНИХ ЗАСОБІВ

Передумовами маніпулятивного використання слова в мовленні є: полісемія, що спричиняє можливість неоднозначного тлумачення, набуття словом контекстуального значення; імпліцитність змісту, існування «підтексту»; наявність у словах переносного значення; непрямі засоби, що виражають оцінку й емоції мовця; нечіткість, розмитість, суперечливість поняття; конотативні компоненти значення слів, які містять інформацію про ставлення мовця до позначуваного тощо. Усі ці властивості природної мови використовуються в сучасному політичному дискурсі для маніпулювання суспільною свідомістю, створення в людей потрібного маніпуляторам ставлення до самої мови й питань мовної ситуації та мовної політики в державі. Сьогоднішнім маніпулятивним контекстам, в яких обговорюється мовне питання, притаманне вживання слів у переносних значеннях, а також в оказіональних значеннях. Широко в дискурсі представлені мовні фігури з перенесенням, звуженням, посиленням, деталізацією значення. Засоби масової інформації рясніють газетними штампами, стертими метафорами, крилатими виразами, переосмисленими згідно з ідеологічними потребами. Для нашого дослідження особливий інтерес становили експресиви – мовленнєві акти, що виражають психологічний стан, почуття чи настанову мовця, показують ступінь його відвертості.

5.1. Оцінна лексика

Під оцінкою в лінгвістичних працях розуміють закріплене в семантиці мовних одиниць позитивне чи негативне, експліцитне чи імпліцитне ставлення суб’єкта до об’єктів дійсності – схвалення, осуд, задоволення чи невдоволення тощо. Як прагматичний компонент семантики слова оцінне значення містить когнітивну інформацію (судження про цінність об’єкта) і має емоційне навантаження. Позитивно- чи негативно-оцінні мовні засоби – це потужні впливові ресурси. Головне призначення оцінних суджень – не у повідомленні фактів, а в здійсненні впливу – створенні настрою, спонуканні до ухвалення рішень, дій, формуванні переконань.

Оцінка може виражатися як експліцитно – за допомогою лексичних одиниць, які містять оцінні семи, так і імпліцитно – на основі контексту. Досліджена оцінна лексика, за допомогою якої опоненти висловлюють своє (частіше негативне) ставлення до мовних законодавчих актів, представників іншого ідеологічного табору, їхніх дій, переконує в домінуванні інтелектуальної, емоційної, етичної, утилітарної, телеологічної й нормативної оцінок.

Велику силу переконання мають емоційно заряджені оцінки, які в мовленні виражені в експресивах: «*Відносити російську мову до цього* (до мов, які потребують захисту відповідно до «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». – Авт.) – *це просто очевидне безумство!*» (Володимир Яворівський, фракція «БЮТ – «Батьківщина», unn.com.ua, 30.08.2011). Оксана Білозір, народний депутат України, у блозі інтернет-ресурсу «Українська правда» 03.07.2012 так прокоментувала голосування за скандальний законопроект № 9073: «*Закон приймався по-злодійськи. Цинічно, нахабно, не по-людськи.* <…> *Якось це не по-чоловічому, не по-людськи. Цинічно і брутально*».

Загалом політичний і публіцистичний дискурси не можуть похвалитися толерантністю й цнотливістю у виборі оцінної лексики. Приміром: «*Борьбу с украинизацией в Донецке, где украинскую вывеску не сыщешь днем с огнем, а украинская речь звучит на улицах реже арабской, могут вести либо закончeнные кретины, либо безнадежные параноики*» (infoporn.org.ua, 30.05.2012); «*Головний редактор видання Esquire Україна назвав «хохлосрачем» прагнення читати журнал українською мовою*» (заголовок на styknews.info, 24.03.2012).

У політичному і масмедійному дискурсах оцінна лексика використовується на позначення таких явищ і осіб:

- ***мовне питання:*** «*надумана проблематика*», «*тема душі народу*» (Ірина Фаріон, ВО «Свобода»), «*делікатне, чутливе, а для багатьох із нас – святе питання мови*» (Юлія Тимошенко, лідерка партії «Батьківщина»);

- ***ситуація довкола прийняття мовного закону:*** «*шулерство*», «*бедлам*», «*мародерство*», «*законотворче хуліганство*» (Вадим Скуратівський, культуролог, «РесПубліка», 5 канал, 27.05.2012), «*злочин*», «*антиукраїнські ініціативи влади*», «*штучне роздування неіснуючої проблеми*», «*мовна істерика*», «*мовна бравада*»; «*провокація» («“язична” провокація Підрахуя і Ко*» (Арсеній Яценюк, лідер «Фронту змін», 05.06.2012)); «*мовні інтриги*» (tyzhden.ua, 04.11.2011);

- ***заяви політиків про намір зробити російську мову другою державною в Україні, інші мовнореформаторські кроки влади*:** «*здача державного суверенітету і незалежності*» (Олег Тягнибок, лідер ВО «Свобода»); «*повзуча агресія з різних боків на українську мову*» (Володимир Бондаренко, народний депутат від Блоку Юлії Тимошенко, ТВі, 24.09.2012);

- ***автори мовних законопроектів і представники політичних сил, що їх лобіюють*:** «*псевдозахисники мов меншин*», «*неукраїнська політична псевдоеліта*» (Ірина Фаріон, svoboda.org.ua), «*так звані законописці*», «*донецькі україножери»* (Марта Онуфрів, українська журналістка, публіцист і громадська діячка в Канаді, gazeta.ua, 15.10.2012); «*дискредитанти*» (Юрій Макаров, журналіст, «Тиждень», № 37 (202) від 8 вересня 2011);

- ***політичні й громадські діячі, які критикують мовні ініціативи влади:*** «*печерні націоналісти*» (Костянтин Затулін, депутат російської Держдуми, керівник Інституту країн СНД); «*мовні фанатики*»; «*национал-озабоченные*»; «*кучка воинствующих русофобов*»; «*проводники ползучей украинизации*» (Олена Бондаренко, народний депутат від Партії регіонів);

- ***закон про мову:*** «*скороспілий*»; «*ідіотичний*» (Левко Лук'яненко, громадський діяч, письменник, Герой України, unn.com.ua, 9.11.2012); «*половинчастий*» (Євген Кисельов, ведучий «Великої політики» на «Інтері»); «*антиукраїнський*»; «*антидержавний*»; «*провокаційний*»; «*юридично не збалансований*»; «*нефаховий*», «*абсолютно політизований»* (Валерій Чалий, заступник генерального директора Центру Разумкова), «*кривий*», «*недосконалий*», «*делікатний*» (Володимир Литвин, голова Верховної Ради України); «*в ньому багато гострих кутів*» (Леонід Кравчук, перший президент України, unn.com.ua, 09.11.2012); «*право на деградацію, дегенерацію і яничарство*» (Ірина Фаріон, ВО «Свобода», svoboda.org.ua), «*технологія повного вивільнення України від української мови*» (із заяви партії «Батьківщина» щодо внесення на розгляд парламенту мовного законопроекту № 9073, 09.09.2011); «*з подвійним дном*» (bagnet.org, 30.08.2011); «*сепаратистський*» (Юрій Костенко, лідер Української народної партії, styknews.info, 23.05.2012); «*багатостраждальний*» (zadonbass.org, 16.09.2011); «*реінкарнована валуєвщина*» («Тиждень», № 36 (201) від 1 вересня 2011); «*отрута для української державності, суспільства і влади*» (Іван Заєць, народний депутат від НУ-НС, gazeta.ua, 12.08.2012);

- ***українська мова:*** *«зраджена»* (Віктор Ющенко, екс-президент України), «*століттями дискримінована, переслідувана й упосліджена*» (Марта Онуфрів, gazeta.ua, 11.09.2012).

Шельмування й «навішування ярликів» знаходимо в таких фрагментах політичної риторики: «*Крах соціально-економічної політики Януковича, повне фіаско цих "профессорів", горе-професіоналів та псевдореформаторів спонукає Партію регіонів вкотре туманити людям голови черговою ініціативою із одержавлення російської мови*» (із заяви партії «Батьківщина» щодо прийняття мовного законопроекту); «*Круті донецькі братки, які не сповідували нічого, крім «бабла», не можуть і не хочуть своїм куцим розумом осягнути те, на що вони замахнулися: генетичну пам`ять, національну ідентичність, духовність, мову, історію, культуру, літературу тощо прадавнього європейського народу, при тім – на його етнічній території*» («Україною крокує мовний шабаш. Як зупинити?», Марта Онуфрів, українська журналістка, публіцист і громадська діячка в Канаді, pravda.com.ua, 03.09.2012); «*У нас російську мову захищають в косоворотках люди рівня Швондєра і Шарікова з лексикою рівня Елки-Людоєдки з виглядом просто Остапа Бендера*» (Ірина Геращенко, народний депутат, НУ-НС, «Шустер live», Перший національний, 25.05.2012).

Отже, префіксоїди-основи *псевдо-*, *горе-*, префікс *не-*, слова з основою *хохл-*, *націонал- шаровар-*, з одного боку, та лексеми *круті*, *братки*, *донецькі*, *шовіністи*, слова з основою *імпер-*, *совєт-* тощо, з іншого, є ресурсом творення оцінної лексики, використовуваної в «навколомовному» дискурсі. Ці ресурси, власне, є інструментарієм полеміки, мовними засобами маніпулятивних технологій.

5.2. Метафора і метонімія

Вживання метафор надає політичній мові необхідної яскравості. Дослідники цього мовного засобу наголошують на сугестивній, моделювальній її функції: метафора не тільки формує уявлення про об'єкт, а й зумовлює спосіб мислення про нього. «Використання метафори, в якій замаскована інформація для досягнення певної мети тим, хто володіє цим засобом маніпуляції в політичному дискурсі, є одним із

потужних засобів формування в адресата необхідного емоційного стану і світосприйняття», – зазначає російська дослідниця І. В. Хохлачова [175]. За словами О. М. Чадюк, політична метафора є мовним засобом системного впливу з метою формування в адресата (найчастіше в суспільства загалом) або позитивної, або негативної думки про те чи те політичне явище [177]. Д. Болінджер найвпливовішою вважає метафору, пов'язану з вираженням оцінки в мові [17].

У сучасному «навколомовному» дискурсі засвідчуємо широке використання маніпулятивного потенціалу метафори. Мовлення всіх суб'єктів сучасної української мовної політики й публіцистичні тексти вирізняє використання метафоричних одиниць різних тематичних груп, утворених за різноманітними моделями. Мовну політику українізації названо «*грою з вогнем*» (weekly.ua, 25.03.2010), «*кавалерійським наскоком*» (dt.ua, 13.03.2010), сучасна мовна ситуація з легкої руки журналістів стає «*мовним згарищем*», «*мовним розгардіяшем*», «*українським мовним фронтом*», «*мовним катамараном*» («Дзеркало тижня», № 10, 13.03.2010), «*мовним вузлом*» (svoboda.org.ua, 26.02.2006). Метафорично осмислені такі явища й процеси:

- ***мова:*** «*в'язень*» («*В'язень, який вийшов із тієї самої тюрми, він програє, як Єгор Прокудін у великому фільмі «Калина красная». І тепер цього в'язня намагаються добити ось саме такими засобами*» (Вадим Скуратівський, культуролог, «РесПубліка», 5 канал, 27.05.2012); «*х-фактор*», «*передвиборна фішка*»; «*розмінна монета*»; «*цемент*» (*«...цемент, який скріплює всіх людей в один-єдиний – український! – народ*» (Юлія Тимошенко, лідерка партії «Батьківщина»);

- ***порушення мовного питання:*** «*пастка*» («*примітивна пастка*»); «*лохотрон*» («*…наша нинішня влада ризикує опинитися головною жертвою свого власного мовного «лохотрону»*»); «*макуха*» («Зараз *вже на мовне питання нікого не купиш. Це макуха*» (Павло Мовчан, член фракції «БЮТ – «Батьківщина», bagnet.org, 30.08.2011)); «*лакмусовий папірець*»; «*червона ганчірка*» («*красная тряпка для разъяренного быка...*» (із заяви голови Прогресивної соціалістичної партії України Наталі Вітренко)); *«білорусизація України»* (Ігор Гринів, народний депутат, БЮТ, телепрограма «РесПубліка», «5 канал», 15.07.2012); «*ширма*» («*ширма для посилення русифікації*» (Валентин Наливайченко, голова політради партії «Наша Україна», gazeta.ua, 30.08.2011)); «*мовний шабаш*», «*скринька Пандори*» (tyzhden.ua, 04.07.2012); «*яблуко розбрату*» («*Вкинуте в суспільство яблуко розбрату вже не спрацює – «покращення життя»*

всі громадяни відчувають на власній кишені» (unian.ua, 05.06.2012)); «*електоральна "цукерка"*» (styknews.info, 21.05.2012); «*кістка розбрату*» (Марта Онуфрів, pravda.com.ua, 03.09.2012); «*багаторазовий презерватив*»; «*осетрина непершої свіжості*»;

- ***наслідки порушення мовного питання:*** «*мовне цунамі*» («*Украине грозит языковое цунами*» – заголовок на kommersant.ua, 16.08.2012); «*мовний Чорнобиль*» (із заяви партії «Батьківщина», unian.ua, 08.08.2012);

- ***Україна:*** «*великий мовний Вавилон*» («*Перетворення України у великий мовний Вавилон – найбільший гріх програми Януковича*» (33channel.vinnitsa.com, 06.10.2010); «*розтривожений вулик*» (pravda.com.ua, 03.09.2012); «*Гуляйполе*» («*Украина превращается в Гуляйполе*» – заголовок на ng.ru, 21.08.2012).

Метафора в політичному дискурсі тісно пов'язана з типом політичного мислення. Наприклад, інтерпретація політичної діяльності за допомогою метафоризації війни (ведення *воєнних дії*, *розгром ворога*, політична програма як *зброя*, протиставлення політичних партій як *воєнні сутички*, ситуація в Україні як *непримиренна боротьба* і подібне) відображає конфліктність публічної політики [177]. За нашими спостереженнями, інтерпретація протистояння в мовному питанні за допомогою концептів ВІЙНА, ГРА, СПОРТ є найпродуктивнішими. Самі події навколо питання мови отримують осмислення, виражене в метафорах і метафоричних сполученнях, у таких контекстах: «*Весна в Украине началась с наступления на всех участках идеологического фронта, включая языковой, который у нас является частью идеологического*» [206]; «*Наша мовна війна*» (заголовок на «Українській правді», 09.07.2012); «*Украинская «языковая война» перекочевала в интернет*» (заголовок на bagnet.org, 28.05.2012); «*Мовна війна: перехід до холодної фази та розширення ареалу*» (заголовок на tyzhden.ua, 17.07.2012); «*ТВ: боевые действия за языки*» (заголовок на lb.ua, 29.05.2012); «*частину громадян втягнуто у священну війну*» («Дзеркало тижня», № 34, 18.09.2010); «*Навіть при формально державному статусі української режим Януковича розгорнув справжню війну проти української мови*» (із заяви партії «Батьківщина» щодо подання на розгляд парламенту законопроекту № 9073, 09.09.2011); «*Баталии вокруг закона о языках», «блицкриг по языковому законопроекту*», «*доблестные сражения за право говорить по-русски*» (focus.ua, 13.07.2012); *«атака на мову і державність, яка відбулася з прийняттям закону про мови*» (Дмитро Капранов, видавець, член партії Українська платформа «Собор», unn.com.ua,

09.11.2012)»; «*продовжується просто атака на державну українську мову*» (Володимир Яворівський, «БЮТ – «Батьківщина», unn.com.ua, 30.08.2011); «*Русифікатори на марші*» (заголовок на tyzhden.ua, 07.06.2012); «*Битва за літери*» (novynar.com.ua, 29.05.2012).

Голосування в парламенті за Закон «Про засади державної мовної політики», що супроводжувалося бійкою народних депутатів, назвали «*языковым побоищем*» (lb.ua, 29.05.2012). «*Кому насправді зараз потрібна і вигідна битва за мову, і, головне, хто в ній переможе?*» – запитує журналіст unian.ua (05.06.2012). Несподівана відмова Президента Віктора Януковича від обіцянки надати російській мові державний статус у пресі пояснюється мудрістю прислів'я «*Краще поганий мир, ніж хороша війна*». Засоби, інструменти ведення воєнних дій метафоризовані на позначення «навколомовних» реалій. Ескалацію мовного питання названо «*динамітом*» («*динамит, который может привести страну к войне*»); «*патроном*» («*Янукович дістав свій останній патрон*» (Анатолій Гриценко, партія «Громадянська ініціатива», pravda.com.ua, 19.03.2012), «*останній патрон в обоймі режиму*» (dt.ua, 18.09.2010).

У межах першої метафоричної моделі найбільші за обсягом фрейми «воєнні дії», «боротьба», «бій», «баталія», «зброя», «перемога» і «поразка». Порівняймо: *«"Партія влади" здобуває одну «перемогу» за іншою – розводячи «лохів», тобто українців*» (tyzhden.ua, 05.07.2012). Журналісти почали складати «*Хроніку принижень і поразок*» в мовному протистоянні (radiosvoboda.org, 14.08.2012). Це свідчить про те, що більшість політичних штампів-метафор, успадкованих від тоталітарної епохи та періоду перебудови, продовжують жити – змінюється лише їхнє контекстуальне оточення.

У концепті ГРА реалізовані такі метафоричні моделі: *театр, артисти, ролі, сценарій, арена, клоун.* Мовне реформування в країні має концептуалізацію швидше гри азартної. «*Оцените красоту игры. Мы их развели, как котят*», – сказав 3 липня 2012 року голова парламентської фракції Партії регіонів Михайло Чечетов після парламентського голосування законопроекту № 9073.

У дискурсі ми спостерегли уживання метафоричних моделей на позначення:

- ***мовного питання:*** *«карта»* («*мічена карта*») («*вийнята із рукава стара заяложена карта*» (Дмитро Тимчук, керівник Центру військово-політичних досліджень); «*мовна карта влади бита*» (Степан Курпиль, народний депутат від БЮТ, lb.ua, 14.05.2012)); «*козир*» («*Старий козир*

у новій грі, або Ще раз про мовне питання», unian.ua, 05.06.2012; «*Нова гра зі старим козирем*» – заголовок на mk.ru, 29.05.2012); «*джокер*» («*Цей такий собі джокер, який дістають кандидати у президенти чи депутати, а згодом, розбурхавши суспільство та отримавши голоси потрібного електорату, швидко ховають у колоду – аж до наступної кампанії, залишивши ситуацію без змін*», unian.ua, 05.06.2012); «*цуґцванґ*» (термін, який використовують у шахах, шашках та деяких інших іграх, на позначення положення, коли будь-який хід гравця веде до погіршення його позиції; «*Мовний цуґцванґ Януковича*» – заголовок на tyzhden.ua, 19.02.2012);

- ***подій довкола прийняття закону авторства В. Колесніченка й С. Ківалова:*** «*цирк*» («*Як привезений язик витіснив мову – погляд з-під стін Верховного цирку*» (заголовок на expres.ua, 05.06.2012)); «*клоунада*» («*…я понял, что внятной экономической программы у бело-голубых по-прежнему не предвидится, и вместо нее нас снова ждет полюбившаяся всем клоунада»* (infoporn.org.ua, 30.05.2012);

- ***заяви Президента про наміри надати російській мові державний статус:*** «*блєф*» («*…Тому це все блєф і дешевенька гра за відсутності серйозних підходів*» (Володимир Яворівський, депутат «БЮТ – «Батьківщина»)); «*трюки*» («*Єдине – не хотілося б тільки, щоб влада такими дешевими трюками знущалася над своїми прибічниками*» (Сергій Бондарчук, керівник центрвиконкому партії «Наша Україна», glavcom.ua, 22.03.2012);

- ***авторів мовних законопроектів і тих, хто голосував за них:*** «*актори*» («*актори політичного «театру тіней»»* (dt.ua, 18.09.2010)).

Концепти ГРА і СПОРТ актуалізовані в контекстах: «*опозиція не демонструвала бажання виходити за «червоні прапорці» нав'язаної навколо статусу мов гри*» (osvita.mediasapiens.ua, 15.06.2012); *«"Чемпіони" з "язика"»* («Тиждень», 09.08.2012); «*чемпион словоблудия Михаил Чечетов*» (institute.gorshenin.ua, 25.05.2012).

Виявлено й інші концепти у структурі сучасного українського політичного дискурсу, наприклад, ШЛЯХ, ІНСТРУМЕНТИ, які знаходять вираження в таких метафоричних утвореннях: ***прийняття мовного закону –*** *«пряма дорога до знищення української мови»* (Юрій Гнаткевич, народний депутат від БЮТ); ***мовні ініціативи влади*** – *«символічний жест для власного виборця від ПР і фактор електоральної мобілізації»* (osvita.mediasapiens.ua, 06.07.2012); *«єдиний коник, який ще залишився»* (tyzhden.ua, 25.05.2012).

Метафори дії чи процесу здебільшого мають вигляд словосполучень із дієслівними формам, такими як: *піднімати, розкручувати, педалювати, роздувати* [мовне питання]; а також: «*Після заяви гаранта народ збурився, Інтернет кипить*» (Анатолій Гриценко, лідер «Громадянської позиції», pravda.com.ua, 19.03.2012); *«Цей закон вийшов в ефір*» (Олег Надоша, народний депутат, Партія регіонів, «РесПубліка», «5 канал», 08.07.2012); «*Перед грядущими выборами народ опять потянут за язык*» (infoporn.org.ua, 30.05.2012); «*Найдосвідченіші в політичних ігрищах громадяни здогадуються, що «послідовний» президент знову, висловлюючись по-народному, вішає локшину*» (tyzhden.ua, 19.02.2012). Вадим Колесніченко після парламентського прийняття законопроекту «Про засади державної мовної політики» в першому читанні (05.06.1979) висловився так: «*Дев'ять місяців страждань… Нарешті ми народили…*»

Концептуалізація МАЙДАНУ, спричинена Помаранчевою революцією, втілилася в трансформації власної назви *Майдан Незалежності* в однослівну номінацію *Майдан*, яка ввібрала в себе семантику подій і персоніфікувалася (наприклад, «Майдан сказав»), появі загального іменника *майдан* як синоніма понять «акція протесту», «демонстрація», «революція», «сценарій» (напр., «*автори майданів*»). Показовою в останній рік стала поява в дискурсі поняття «***мовний майдан***» («*Не варто очікувати якогось мовного майдану*» (Володимир Фесенко, голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента», tyzhden.ua, 06.06.2012)). Важливо відмітити зміну оцінної конотації в іменнику *майдан*, виявлену і в його написанні з великої або малої літери, і в уживанні у формі множини (пор.: «герої Майдану», «ідеали Майдану», «стояти на Майдані» і «кишенькові майдани», «платні майдани»), і в сполучуваності, зокрема спрямованій на виявлення семи «замовності» майданів (приміром, «автори майданів»), що не властиве моделям функціонування слова. Контекстуальне вживання цієї лексеми є виявом поляризації оцінок у сучасному політичному дискурсі, що сходяться в тих самих словах – вербалізаторах понять.

Метонімія, чи перейменування, є різновидом метафори. На відміну від метафори, метонімічне зіставлення відбувається не за подібністю, а за суміжністю. Метонімія презентує зсув у референції й виконує в тексті ідентифікаційну функцію. Виділяючи частину чи атрибут певних рис, учинків чи явищ, адресант – відправник висловлення за допомогою цього стилістичного прийому допомагає сконцентрувати увагу адресата-реципієнта на головному. У дискурсі ми спостерегли такі різновиди

метонімії: метонімія належності (мовна політика влади – «*політика Януковича – Табачника*», українська мова – «*мова Тараса Шевченка і Ліни Костенко, Івана Франка і Юрія Андруховича…*»); метонімія місця («*Європа категорично заперечує*» (Андрій Парубій, народний депутат, НУ-НС, «Велика політика», «Інтер», 25.05.2012).

Видом метонімії є **антономазія**, що полягає в заміні загального поняття, як правило, людської якості, власною назвою. Власне ім'я особи, що вирізняється якоюсь характерною ознакою або сталою належністю до певного явища, стає прикметою цієї ознаки чи явища. Цей троп також притаманний сучасному українському «навколомовному» дискурсу, наприклад:

- «*Будь-яка країна має своїх бузин. Обов'язково знаходяться оригінали, що, приміром, палять державні прапори у себе на Батьківщині*» [214] (Олесь Бузина – автор багатьох провокативних висловлень стосовно мовної ситуації та мовної політики в Україні);

- «*Власне, це стоїть за більшістю «плачів» політичних і громадських «Ярославен» місцевого виробництва над долею російської мови, освіти, культури в Україні та сплюндрованим правом донецьких глядачів дивитися фільми в кінотеатрах виключно мовою північно-східного сусіда*» [232];

- «*Я не бачу загроз будь-якої деукраїнізації. Я бачу шкідливість роботи, діяльності одного окремого чиновника в Україні* (в контексті – міністра освіти й науки, молоді та спорту України Дмитра Табачника. – Авт.). *Я вже говорила, що «валуєви» не вічні*» (Ганна Герман, радник Президента – керівник Головного управління з гуманітарних і суспільно-політичних питань Адміністрації Президента, в інтерв'ю «5 каналу»).

5.3. Стилістично знижена, пейоративна, жаргонна лексика

У «навколомовному» дискурсі спостерігаємо вихід за межі літературної мови на рівні слововживання. Ця мовна практика, безумовно, є маніпулятивною, оскільки характеризується великою експресивністю та виразністю. Наприклад, озвучуються наміри «*поставити державну мову на місце*». Та найбільший суспільний резонанс отримали слова голови парламентської фракції Партії регіонів Михайла Чечетова після голосування за законопроект № 9073 в цілому: «*Оцените красоту игры.*

Мы их развели, как котят». Використану політиком жаргонну лексему «*розвести*» (молод. 1. Примусити когось витратити гроші, заплатити за щось. 2. Обдурити когось [259, с. 229]) знаходимо в інших контекстах, в яких ідеться про кроки представників провладних сил у мовній політиці. Натрапляємо на вживання стилістично зниженої, розмовної лексики й жаргонізмів у мовленні багатьох політиків як українською, так і російською мовами, наприклад: «*Не надо выпендриваться, что мы не понимаем украинский язык и не хотим его понимать* (Володимир Зубанов, депутат Верховної Ради України від Партії регіонів, інтерв'ю газеті «День», 17.02.2012); «*Тупо здали це голосування (за законопроект № 9073), воно всім вигідне*» (Тарас Чорновіл, позафракційний народний депутат, 05.06.2012).

Засоби масової інформації вільніше почуваються у виборі експресивів. Вміння вживати стилістично знижену й жаргонну лексику журналісти вважають мало не критерієм професіоналізму. «*Але електорат навряд чи купиться на мову, як, власне, і на гречку*» (unian.ua, 05.06.2012) – тут спостерігаємо мовну гру, засновану на «миготінні» прямого й переносного (жаргонного) значень лексеми «*купитися*»); «*На перший погляд, він* (Закон «Про засади державної мовної політики». – Авт.) *«обкашляний» з усіх боків і з усіх позицій*» (tyzhden.ua, 30.05.2012). Видання «Комерсант-Україна» назвало свою статтю, видану безпосередньо після підписання Закону «Про засади державної мовної політики» Президентом, «*Ни хрена себе*», процитувавши вигук народного депутата від «Реформи заради майбутнього» Павла Мовчана – учасника зустрічі Віктора Януковича з українською інтелігенцією.

Урочиста лексика («*незламний*», «*священний*», «*долати*», «*сягати*», «*невичерпний*») використовується в дискурсі для надання іронічного значення, наприклад: *«В декабре пол-Украины возрадуется по-русски*» (заголовок на bagnet.org, 30.08.2011).

У дискурсі маніпулятивну функцію виконують також **порівняння**. Ці тропи, як і інші засоби художнього увиразнення мовлення, не лише конкретизують уявлення про описуване явище чи предмет, а й відображають емоційне ставлення до них. «*Мовне питання – не мовне, а політичне: це як маркер: ти за Україну чи проти*», – висловлює свої міркування журналіст Юрій Макаров (tyzhden.ua, 15.07.2012).

Розрізняють логічні й образні порівняння. Логічне порівняння передбачає встановлення ступеня схожості чи відмінності між предметами одного класу, урахування всіх властивостей, якостей ознак. Образне ж

порівняння вихоплює якусь найвиразнішу ознаку й робить її основною. Порівняння постає універсальним засобом створення переносних висловлень. Особливо виокремлюємо порівняння в маніпулятивно спрямованих експресивах: *«Купаючись у променях слави, депутат* (Вадим Колесніченко. – Авт.), *як мантру, заявив: "Ми розуміємо, що це дозволить об'єднати Україну й забезпечити стабільне процвітання єдиної незалежної Української держави"*» (Оксана Білозір, народний депутат, pravda.com.ua, 03.07.2012). Фома, лідер музичного гурту «Мандри», з екранів телевізорів так висловився про прийняття мовного законопроекту № 9073 у першому читанні: «*Це все одно, що продати маму в бордель*». Частотними є функціонування в ролі образів порівняння лексем зі зниженим значенням або лексем, що мають негативне забарвлення, наприклад: «*…законопроект «регіоналів» є суто символічним актом; це схоже на те, як собака у відомий спосіб мітить свою територію*» (Юрій Макаров, журналіст, tyzhden.ua, 15.07.2012).

Порівняння в дискурсі вирізняються надзвичайною метафоричністю. Політтехнолог Сергій Гайдай, переконуючи глядачів ТВі (11.07.2012) в тому, що ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики» було невдалим ходом Партії регіонів з точки зору політтехнологій, сказав в ефірі телекомпанії: *«...два кандидати, які були в Партії регіонів, які запропонували цей проект, зробили, як хлопчаки, які побачили бджолиний рій, який нікого не чіпав, збирав собі мед, а вони чомусь жбурнули в нього вогонь. Зараз вся Україна гудить*».

Антитеза здебільшого реалізується через мовні й контекстуальні антонімічні опозиції. «*Кому-то это государство с неба упало, кто-то за него кровь проливал*», – коментуючи важливість мови держави для її незалежності, заявив Володимир Зубанов, народний депутат від Партії регіонів, у інтерв'ю газеті «День» (17.02.2012). «*Або мова, або смерть!*» – такий напис на плакаті зробили учасники мітингу під стінами Верховної Ради України. Впливовий її ефект можна пояснити використанням прийому, який має назву «*штучна дилема*», коли як альтернативу запропоновано лише два варіанти з безлічі можливих.

Ідіоми підсилюють ефективність аргументації через експресивність, а тому їх використовують для здійснення впливу на свідомість. Наприклад, ***прислів'я й приказки***, які акумулюють досвід соціуму, сприймаються як текст переконливий і достовірний: «*Це лише на перший погляд здається, що на мовному законі попіарилися лише представники опозиції. Партія регіонів насправді отримала такий піар, що хоч греблю гати*»

(tyzhden.ua, 25.05.2012); «*Нагадаємо, законопроект Єфремова – Симоненка – Гриневецького канув у Лету*» (unian.ua 05.06.2012). Сугестивність приказок і прислів'їв можемо пояснити передусім тим, що люди сприймають надбання усної народної традиції не критично, а як сталі життєві орієнтири. Впливовий потенціал приказок і прислів'їв посилює використання у контекстах поряд із ними слів і словосполучень *як кажуть, як говориться, як відомо, мовляв* тощо, наприклад: «*Як кажуть у народі, пупа надірвеш, але не повалиш*» (про мовні ініціативи депутатів від Партії регіонів, Оксана Білозір, народний депутат України, pravda.com.ua, 03.07.2012).

5.4. Жарти, мовна гра

Такі вчені, як Т. Ю. Ковалевська, Н. Ф. Непийвода, А. В. Овруцький, зараховують мовну гру до прийомів сугестії та мовленнєвого маніпулювання. Як зазначає В. К. Стехіна, «мовна гра виконує різні функції й реалізується за допомогою таких прийомів, як порушення графічного образу й порушення семантичної сполучуваності слова, при якому створюється ефект парадоксу» [154], що тлумачиться як певна словесна композиція, твердження, що здається абсурдним, характеризується високим ступенем непередбачуваності та є носієм образності, виразності, широкого діапазону емоційних відтінків. У лінгвістиці зміст мовної гри зазвичай співвідносний не з прагматикою мовних одиниць, а зі структурною й стилістичною функціями, які вона виконує. Мовна гра дає змогу мовцеві продемонструвати свою оригінальність, почуття гумору, розумові здібності, що має посилити вплив на адресата. Вона будується за принципом використання відмінних від норми явищ – «мовної маски», конструювання одиниць різних рівнів, за якого відбувається порушення закономірностей синтагматики, переносного використання слів, каламбурного перелицювання, створення різного роду жартівливих перифраз, римованої форми експресивів. Найдієвішим засобом впливу Н. Ф. Непийвода визначає вміння передавати інформацію «між рядками», використовувати підтекст [109, с. 20-24].

Мовна гра пов'язана з ситуацією несподіваності, при цьому відбувається пошук нових, свіжих, незвичних номінацій. У заголовках

матеріалів, присвячених подіям, що пов'язані з обговоренням мовних ініціатив влади і прийняттям мовного законопроекту № 9073, найчастіше обігрувалися лексеми «*мова*» (укр.) і «*язык*» (рос.): «*І знов за мову… мова*» (obozrevatel.com, 11.09.2011); «"*Мовний" день у Раді»* (tyzhden.ua, 25.05.2012); «*ЗаМОВНИЙ кримінал: влада застосовує «точкові удари» по захисниках української мови*» («Тиждень», 12.07.2012); «*"Язична" провокація вдалася. Всі задоволені?»* (tyzhden.ua, 25.05.2012); «*Зірвалися з язика*» (korrespondent.net, 28.05.2012).

Прийоми мовної гри, яким притаманна компресія змісту, надають експресивності, часто створюють гумористичний ефект, що загалом здійснює потужний вплив. Прислів'я «Язик до Києва доведе» стало для журналістів справжнім подарунком і джерелом натхнення: *«Язык до Киева доведет, а два – до банкротства»* (заголовок матеріалу про дорожнечу впровадження двомовності в державі, unian.ua, 02.06.2012); *«Язык доведет до Бандеры*» (заголовок матеріалу про мовне життя українців у Росії і про тиск на Український культурний центр у Москві, ukrros.info); «*Язик Київ доведе*» (заголовок на kommersant.ua, 29.05.2012); *«До языка дошли руки»* (заголовок на kommersant.ua, 01.08.2012). Віднаходимо некаламбурне «склеювання» двох різних значень одного слова, «миготіння», коли два або більше значень присутні в слові одночасно. Прикладом такої мовної гри є використання, передусім у засобах масової інформації, омонімії російської лексеми «*язык*» (укр. «мова» і «язик» – орган у порожнині рота), що знаходить відображення в таких контекстах: «*Закон про мову: регіонали беруть паузу, але готові показати «язик» в будь-який момент*» (заголовок на tyzhden.ua, 03.07.2012); «*Высунуть язык…*» (blogs.lb.ua, 29.05.2012).

Мовна гра передбачає задоволення від неочікуваного, незвичного, за допомогою чого подана в тексті інформація набуває нового, найчастіше іронічно-саркастичного значення. Це може бути втілено за допомогою і невинного жарту, і вдалої іронії, і каламбуру, і різних видів тропів (порівняння, метафори, перифрази тощо) [58, с. 172-241]. У розглянутому дискурсі засвідчуємо такі засоби введення мовної гри в структуру тексту:

- ***заміна, пропуск, переставлення, додавання букв***, від чого слово не тільки змінює своє значення, а й набуває експресивного забарвлення: «*Народ безмовствует?*» (заголовок на zn.ua, 07.07.2012). Під фотографією бика, який висолопив язика на фоні протестувальників за права російськомовних, бачимо напис «*ЯЗИЧАРИ*», в якому легко «прочитуються» «*язик*», «*бичари*» (молод., зневажл. Хлопець із села

[259, с. 46]) і «*яничари*», що, безумовно, виявляє яскраво виражену негативну оцінку. Як приклад також наведемо підзаголовок на tyzhden.ua (24.12.2011) «*ХАРТІЯ ВЕДЕ*», який виявляє мовну гру, побудовану на заміні першої літери у виразі «*Партія веде*» (назва хрестоматійного в радянські часи вірша Павла Тичини, який став одним із символів радянської літератури). В результаті отримуємо натяк автора на ідеологічну значущість «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» для реформаторських кроків влади у мовній сфері. «*Законопроект Колесніченка – Ківалова робить українську мову бездержавною*» (заголовок на tyzhden.ua, 26.05.2012) – всього лише додавши префікс, автор рядків змінює значення (не «недержавна» – та, яка не має статусу державної, а «бездержавна» – державна без держави);

- ***використання перших літер уживаних власних імен***: «*К-К*» (Колесніченко Вадим і Ківалов Сергій – автори законопроекту «Про засади державної мовної політики» («*Цілком очевидно, що «війна» не припиниться ні з прийняттям, ні з провалом сумнозвісного законопроекту Ківалова – Колесніченка («двох К»)*)» (tyzhden.ua, 06.06.2012); «*Закон КаКа*» («“*Закон Ка-Ка” як знаряддя етнонаціональної провокації*» – заголовок на tyzhden.ua 29.08.2012)); «*Мовна КаКа*» – Закон «Про засади державної мовної політики» Колесніченка – Ківалова (tyzhden.ua, 18.06.2012);

- ***використання паронімії, співзвучності слів***: «*Українсько-російський діалог: ілюзії, колізії, алюзії*» (заголовок у «Дзеркалі тижня», № 34, 18.09.2010);

- ***переосмислення значення відомого слова чи словосполучення***: *«Закон про мову: засади мовної політики чи засідка?»* [31] – мовна гра, заснована на апелюванні до значень омоніма «*засада*» (1. Приховане місце, де розташовується хто-небудь для раптового нападу. 2. Несподіваний напад з прикритого місця. 3. Загін війська, добре замаскований для раптового нападу. 4. Основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь. 5. Вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки [258]);

- ***перефразування***: за основу береться відоме гасло (фраза, прислів’я, приказка) і трансформується відповідно до ситуації. «*Кто сказал “мяу”? Баталии вокруг закона о языках навредят главным фигурантам противостояния*» (focus.ua, 13.07.2012) – цим заголовком автор змушує читача згадати мультфільм з дитинства, а також це алюзія на висловлення Михайла Чечетова після голосування мовного закону в парламенті

(«*...развели, как котят…*»); «*Плюс русифікація всієї країни…*» (заголовок на tyzhden.ua, 01.06.2012) – перефразування «плюс електрифікація всієї країни» («Комунізм є радянська влада плюс електрифікація всієї країни» – відомий «завіт Ілліча»); «*Сьогодні вже зрозуміло, яка з трьох рівних регіональних мов, перефразовуючи Оруела, буде рівнішою за інші*» (алюзія на цитату з повісті Джорджа Оруела «Скотарня» «Всі тварини рівні, але деякі рівніші з інших», tyzhden.ua, 04.06.2010);

- ***лексичне розширення (звуження) фразеологізму***: «*Програма розвитку української мови від Януковича – мертвому припарки*» (pravda.com.ua, 22.08.2012). Автор заголовку на pravda.com.ua (03.07.2012) «*Мову адняло. Беларусь № 2*» для проведення паралелей з мовною ситуацією в сусідній державі використовує впізнаваний завдяки схожості звучання білоруський стійкий вираз на позначення стану раптового оніміння як реакції на ухвалення мовного законопроекту в Україні. «*Быть может, стоит вспомнить, что спасение утопающих – дело рук утопающих, а не их языка?*» (lb.ua, 25.05.2012). Редактор матеріалу на lenta.ru (13.08.2012), в якому йдеться про те, що законопроект № 9073 фактично зберігає статус-кво у сфері використання російської мови, конденсував думку в заголовку «*Не страшный черт*», що, безумовно, є усіченням прислів'я «не такий страшний чорт, як його малюють».

Атрибутом мовної гри є ***цитація*** або ***квазіцитація*** та ***алюзійне цитування***, завдяки чому відомі висловлення набувають іронічного звучання. Завдяки алюзійному цитуванню відбувається актуалізація попереднього асоціативного або аперцепційного досвіду адресата. «*Ніколи не говори "ніколи"*», – так Олена Бондаренко, народний депутат від Партії регіонів, створюючи алюзію на назву відомого фільму про Джеймса Бонда, відповіла на закид про неможливість зробити російську мову державною через конституційні особливості («Свобода слова», ICTV, 28.05.2012).

Апелюючи до досвіду й попередніх знань людей, автори матеріалів, у яких висвітлено питання мовної ситуації й мовної політики в країні, звертаються до ***прецедентних текстів***. У масмедійному дискурсі знаходимо такі приклади:

- «*Десант інтелігенції до Януковича: місія нездійсненна?*» (заголовок на ukrainian.voanews.com, 07.08.2012) – переосмислення назви популярного американського фільму «Місія нездійсненна»;

- *«Операція "Ы": як влада протиснула мовний закон»* («Тиждень», 05.07.2012) – цим заголовком автор пропонує читачеві згадати відомий

радянський фільм, в якому герої роблять невдалу спробу пограбування складу, та акцентує на літері російського алфавіту, якої немає в українській мові;

- «*Великий лох*» (заголовок матеріалу на osvita.mediasapiens.ua, 01.06.2012) – алюзія на «Великий льох» Тараса Шевченка. *«І якщо Російська імперія, яку Тарас Шевченко метафорично зобразив «великим льохом», таки впала під тягарем вад самодержавства, фальшивої релігійності та панславізму, то наша нинішня влада ризикує опинитися головною жертвою свого власного мовного "лохотрону"*», – пояснює назву матеріалу автор [209].

Одним із способів створення потрібної тональності комунікації в процесі реалізації маніпулятивних стратегій є зменшення дистанції шляхом уживання жартів. Гумор робить мовлення виразнішим, переконливішим. Різнотипні помилки в мовленні російськомовних, які намагаються (змушені?) використовувати українську, становлять предмет глузування з них та стають сюжетами анекдотів. В українському лінгвопросторі вже непотрібно конче називати автора таких мовних «новотворів», як **кровосісі*, **попєрєднікі* та інші, адже ці «неологізми» вже стали прецедентними феноменами: «*Єдине, що залишили україномовним громадянам Колесніченко та Ківалов, – це обов'язкове володіння українською для держчиновників (віват, "кровосісі"!). Втім, хто дізнається про те, що чиновник не володіє українською, якщо він весь час говоритиме російською?*» (lb.ua,14.05.2012).

Мас-медіа як дзеркало нашого суспільства не можуть обійти увагою ці факти. Мовлення українського прем'єра пародіюють (наприклад, «95 квартал», «1+1», 20.10.2012), з'явилося безліч анекдотів про Миколу Азарова, інтернет-простір наповнили фотоколажі на цю тему. 2012 року медійники присудили прем'єр-міністрові «*Шнобелевскую премию 2012. За выдающиеся открытия в области лингвистики*» й розмістили підпис під його фотографією – «*Український госпідар*» з алюзією на прем'єрський індивідуальний мовний «стиль». Оказіоналізм «госпідар» містить знущальну конотацію, оскільки його співзвучність із «підар» (1. жарг. розм. мовл., зневажл. Гомосексуаліст. 2. молод., жарг. розм. мовл., зневажл., лайл. Нікчемна людина, дії і вчинки якої викликають роздратування, обурення [259, с. 206]) визначає сильну негативну оцінку. Ну а першу частину новотвору «гос-» можна прочитати як скорочене «государственный» (рос.), що надає значення великих масштабів такої поведінки. Утім, інтерпретації залежать від мовної й комунікативної компетенцій реципієнтів.

Обмовки в українському мовленні через брак практики спілкування нею демонструє велика кількість представників владної партії, що дає підстави журналістам говорити про корпоративний стиль, або ж якусь особливу «секретну мову» всередині Партії регіонів [261].

5.5. Іронія

Як різновид мовної гри розглядають іронію, яка належить до ефективних прийомів прихованої оцінки, поглядів, установок. Іронічна модальність – вияв імпліцитної суб'єктивної модальності, яка виражає авторську аксіологічну позицію. Вона базується на значеннєвій невідповідності, що є наслідком асиметричного використання мовних одиниць. За іронією ховається переважно негативна авторська оцінка. Загалом використання ***непрямих мовленнєвих актів***, комунікативна спрямованість яких не відповідає їхній мовній структурі, тобто формальна організація речення суперечить комунікативному наміру, характерне для сьогоднішнього українського політичного дискурсу. На думку деяких дослідників, зокрема В. В. Різуна, Н. Ф. Непийводи, В. М. Корнєєва [136, с. 81], українцям властиве непрямоговоріння – використання переносного значення слів, гумор, іронія, некатегоричність тощо.

Тексти «навколомовного» політичного й публіцистичного дискурсів засвідчили використання іронії в персоніфікованих оцінках, найчастіше присвоюваних авторам мовних законопроектів, натхненникам змін мовного законодавства, загалом вищим посадовим особам держави: «*повне фіаско цих "профессорів"*» (із заяви партії «Батьківщина» з приводу подання на розгляд у парламент мовного законопроекту № 9073, 09.09.2011); «*чергова обіцянка Януковича свідчить лише про одне – про наближення парламентських виборів, на яких команді «проффесіоналів» буде просто нічого запропонувати людям*» (Юлія Тимошенко, «Батьківщина», з приводу заяви Президента України агентству ІТАР-ТАРС про те, що найближчим часом Україна введе двомовність, tymoshenko.ua, 19.03.2012); «*А с украинским языком у «регионалов» все в порядке, они его неплохо усвоили. Пример этому их «отличники»: Янукович и Азаров*» (Віктор Небоженко, політолог, bagnet.org, 30.08.2011). Надзвичайною образністю вирізняється мовлення

лідерки партії «Батьківщина» Юлії Тимошенко, коментарі якої щодо ревізії мовного законодавства демонструють майстерне використання прийому іронії: «*Кожного разу напередодні виборів Віктор Янукович дістає цю ідею зі своєї комори обіцянок, обтрушує її від нафталіну і нав'язує частині країни… Я про двомовність: свіжу, нову, а головне – дуже актуальну для сучасної України ідею Віктора Януковича надати російській мові статус другої державної. Ніби й немає в Україні інших турбот, ніби всі інші проблеми людей новою владою давно і якісно виконані*». За її словами, «*єдиною розрадою у цій ситуації для нас може бути лише те, що хронічне невиконання обіцяного – це єдиний пункт програми, який виконується президентом і партією влади бездоганно*».

Зміст непрямого мовлення виводиться з опертям на підтекст, адже його структурно-семантична структура не відповідає ілокутивній функції змісту, а експліцитні й імпліцитні інтенції не збігаються. Імпліцитний зміст можна з'ясувати, виходячи з аналізу конкретної ситуації. Прихована інформація міститься у фонових знаннях реципієнтів. «*Народ уже дізнався, і на півдні-сході теж, хто такий Янукович, і з мовою, і з язиком...*» – пише Анатолій Гриценко, «Громадянська ініціатива», у своєму блозі на порталі pravda.com.ua (19.03.2012).

Журналісти друкованих засобів масової інформації у висвітленні політичного життя зазвичай схильні до іронічно-саркастичної стилістики різного рівня відвертості. Цей скепсис може розквітати, коли збігається з інтересами власника газети чи журналу, наприклад: «*Захищати «ексклюзивність» української мови під стінами парламенту зібралися депутати-опозиціонери, Львівська й Івано-Франківська облради і небайдужі громадяни*» (unian.ua, 05.06.2012). У змалюванні подій навколо прийняття мовного закону журналісти вдаються до образних засобів викладу інформації, використовують метафоризовані мовні одиниці, різноманітні художні засоби мовлення, емоційно конотовану лексику, жаргонні, просторічні одиниці. Наприклад, відома київська журналістка Соня Кошкіна, шеф-редактор видання «Лівий берег», так викладає травневі події у парламенті України: *«"Есть 227", – сами себя уговаривали «большевики» вечером четверга. При том, что маленькая, но гордая группа Игоря Рыбакова с темы съехала. <…> И верховные регионалы пошли привычным путем. Поперли то есть напролом...»* Цей невеликий фрагмент тексту, переповненого експресивами, демонструє використання і слова – свідка епохи, і зниженої лексики, і прецедентного виразу, і евфемізму, і синтаксичного засобу увиразнення мовлення.

Розділ 6. РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПИТАННІ

На «російській слід» в українській політиці, зокрема гуманітарній, сьогодні невтомно вказують опозиційні, так звані «проукраїнські», політичні сили. Неодноразово наголошено на експансії в інформаційно-культурний простір України. Зокрема прийняття скандального Закону «Про засади державної мовної політики» пов'язують із бажанням влади догодити колегам із Кремля. Про впровадження імперських концепцій Кремля через прийняття мовного закону неодноразово заявляв екс-президент Віктор Ющенко («"Наша Україна". Віктор Ющенко. Захисти Україну», Перший національний, 16.10.2012). Ще раніше, на засіданні Ради національної безпеки й оборони України 21.03.2008, тоді ще Президент Віктор Ющенко сказав про небезпеку, спричинену присутністю у вітчизняному інформаційному просторі іноземних (в контексті – російських) телекомпаній, радіостанцій, друкованих ЗМІ й інтернет-видань: «*В інформаційному просторі України, по суті, проводяться інформаційні психологічні кампанії з тих чи інших питань, щоб дезінформувати суспільство <…> не в інтересах нашої держави <…> через що в Україні створюються «регіони некерованої стабільності», формується соціальна напруга*». Представники партії «Наша Україна» повторювали висловлення свого лідера, спрямовані на дискредитацію зовнішньої й внутрішньої політики чинної влади. Так, Лілія Григорович, народний депутат від цієї партії, прокоментувала внесення на розгляд парламенту законопроекту № 9714 «Про внесення змін до Закону "Про дошкільну освіту"» (автори – депутати від Партії регіонів Вадим Колесніченко і Максим Луцький) так: «*Наполегливість «регіоналів викликає підозри, що новий законопроект є частиною негласних домовленостей у рамках переговорів «газ в обмін на незалежність», які Партія регіонів веде з Москвою*».

Інші політичні сили націонал-демократичного спрямування підхоплюють: «*Заяви Віктора Януковича напередодні візиту в Москву про необхідність введення в Україні російської як другої державної мови свідчать про холопську запобігливість режиму Януковича перед Кремлем і спроби включити Україну в московську імперську ідеологічну конструкцію – «русский мир». <…> Знищення української мови, переписування історії, експансія московської церкви, кремлівська*

кінопропаганда – це головні напрямки ідеологічної, психологічної та інформаційної агресії, такий собі м.'який імперіалізм, слідом за яким Україну поглине реальна імперська машина Кремля» (Олег Тягнибок, лідер ВО «Свобода», 19.03.2012); «*Очевидно, що місце і час* (слів Президента про введення в Україні російської мови як другої державної в інтерв'ю ІТАР-ТАРС. – Авт.) *було обрано невипадково, а синхронізовано з візитом президента Януковича до Росії, де йому треба налагоджувати стосунки з його колегою Володимиром Путіним*» (Юрій Михальчишин, депутат Львівської міськради від ВО «Свобода», vgolos.com.ua, 19.03.2012).

Схожі висновки озвучують і численні експерти, які бачать у гуманітарній політиці чинної влади компроміс з Росією шляхом поступок (наприклад, професор КНУ ім. Тараса Шевченка Георгій Перепелиця, «5 канал», 20.03.2012). Також співпартійник мовних реформаторів, член парламентської фракції Партії регіонів Сергій Головатий 07.06.2012 в ефірі «5 каналу» заявив: *«...Цей законопроект авторства Колесніченка, який відпрацьований на Луб'янці і в Кремлі, – це однозначно інструмент остаточної путінізації України. Путінізація у всіх її проявах, де складовими є «Русский мир» Кирила, складовими є заволодіння інформаційним простором*»).

У широкому суспільно-політичному контексті конфлікт навколо статусу мов в Україні розглядає і видання «Тиждень». Редактори видання не уникають пояснення ситуації з геополітичних позицій, про що свідчать заголовки матеріалів: «*Харків-2: ухвалення закону про русифікацію України продовжило серію капітуляцій Януковича перед Кремлем*» (05.07.2012), «*Сім кроків Януковича, які дають Кремлю надію на поглинання України*» (19.07.2012). Інші видання під різними кутами зору, що залежать переважно від ідеологічної орієнтації їхніх власників, аналізують зв'язок мовного реформування в Україні з різноплощинними інтересами Росії в Україні. Висновки з такого аналізу найкраще ілюструють заголовки матеріалів: «*Янукович пообіцяв Росії закон про російську державну*» («Українська правда», pravda.com.ua, 18.03.2012). «*Як повідомляють наші джерела у Партії регіонів та близьких до неї колах*, – пише електронне видання «СТИК» 21.05.2012, – *ми маємо справу із свідомою спробою лояльних до Москви сил послабити позиції української та посилити позиції російської мови незалежно від того, як цей крок відіб'ється на рейтингах*».

Справді, офіційний Кремль надає просуванню російської мови за кордоном стратегічного характеру. Як наслідок Росія проводить по відношенню до України політику абстрактного захисту російської мови як такої, а не захисту прав російської національної меншини на її вільне використання. Перший заступник голови думського комітету зі справ СНД Дмитро Саблін, коментуючи події в Україні навколо прийняття законопроекту «Про засади державної мовної політики», сказав РІА «Новини», що документ відповідає інтересам практично половини країни, які говорять російською мовою як своєю рідною, і його прийняття стало б перепоною для дискриминації російськомовної частини населення України, їхньої насильницької українізації (lb.ua, 25.05.2012). А керівник представництва Росспівробітництва, як переповідає інтернет-ресурс lb.ua (10.10.2011), підтвердив, що керівництво Російської Федерації усвідомлює тему статусу російської мови як надзвичайно важливу, а тому порушуватиметься на переговорах перших осіб України й Росії. Голова цього Федерального агентства Росії Костянтин Косачов, вказуючи на те, що російська мова зазнає дискримінації в Україні, попереджає: «*Если в этом вопросе не будет наведено порядка, а сейчас его нет <…> мы будем связывать эту позицию не столько с языком, сколько с государством*» (lb.ua, 26.05.2012). Спікер Державної думи Російської Федерації Сергій Наришкін заявив журналістам у Москві, що прийняття Верховною Радою України в першому читанні цього законопроекту сприятиме швидшим інтеграційним процесам (tyzhden.ua, 07.06.2012).

Будь-яка подія в гуманітарних (освітній, мовній) сферах нашої держави отримує оцінку з боку вищого керівництва Російської Федерації, не кажучи вже про відповідне висвітлення в російських засобах масової інформації. Після підписання Закону «Про засади державної мовної політики» російські видання зарясніли заголовками на зразок: «*За незнание украинского языка отныне не будут наказывать*» (mk.ru, 09.08.2012). З північно-східним сусідом пов’язаний і найбільший у цьому році медійний скандал, який супроводжував мовне протистояння. Йдеться про сюжет державного Першого каналу Росії, в якому глядачам у черговий раз навіювався міф про «насильницьку українізацію», «пропаганду бандерівців», «брехню про геноцид українців» тощо. Так, у випуску 8 липня, розповідаючи про голосування за мовний законопроект Колесніченка – Ківалова, ведучий програми Петро Толстой сказав: «*Тем временем на Украине случился новый политический кризис.*

Верховная Рада приняла закон о придании русскому языку статуса регионального в половине областей. И это незначительное в любой другой стране мира событие всколыхнуло украинских националистов. Показательно, что за годы насильственной украинизации, когда в стране, где живет более 20 миллионов русских, принудительно повсюду насаждался украинский язык и извращалась русская история, прививалось вранье про геноцид украинцев и героизм бендеровцев, не было со стороны русскоговорящих и сотой доли таких страстей, как сегодня. Все и так знали, почему Николай Васильевич Гоголь свои книги писал на русском,а застольные песни пел на украинском».

Аналіз висловлень російських високопосадовців, які стосуються гуманітарних аспектів міждержавного співробітництва, засвідчує, що щодо України сучасна Росія дотримується анахронічних радянських трактувань в оцінках міжнаціональних проблем, що існували в СРСР. Найчастіше політики видають бажане за дійсне. Зокрема, риторика офіційних представників Російської Федерації вирізняється неправдивою інформацією щодо України. Володимир Жириновський, відомий своїми радикальними й скандальними заявами, зокрема щодо України, не міг не висловитися й щодо мовної політики сусідів, заявивши в офіційній обстановці, що росіяни Криму перебувають у важкому становищі: «*Їх нагинають з російською мовою*» (tsn.ua, 15.09.2012). Можна часто почути заяви, ніби в Україні існує русофобія. Не відповідають дійсності й повторювані багатьма політиками (Юрієм Лужковим, Володимиром Путіним) цифри, нібито кількість росіян в Україні становить 17 мільйонів осіб. Насправді йдеться про 17 відсотків, що становить менше 8 мільйонів осіб [269]. Міф про суцільну російськомовність України вже отримав детальніше висвітлення вище (див. розділ «Створення та підживлення міфів»).

Людмила Путіна, дружина президента Російської Федерації, у своєму виступі на Всеросійській науковій конференції «Російська мова на межі тисячоліть» підкреслила, що «російська мова об'єднує людей у російський світ – сукупність тих, які розмовляють і думають цією мовою». І зробила такий очевидний висновок: «Кордони російського світу проходять по кордонах вживання російської мови». Немає потреби переповідати всі висловлювання російських державних діячів і політиків різного рівня, які зводяться до одного: всі, хто розмовляє російською мовою, належать до російської культури, а тому мають бути предметом особливої турботи і захисту з боку Росії. З цією метою указом президента Росії було створено Фонд «*Русский мир*». Цей «мир», на думку ідеологів

фонду, об'єднує не лише етнічних росіян, громадян Росії чи російську діаспору, але й іноземних громадян, котрі розмовляють російською мовою. До «руського світу» багато-хто з політиків і духовних осіб зараховує й Україну. «*Русский мир*» вже став концептом, ядром якого є ірраціональна «руськість» як православність, як домінантна культура і мова, як спільна історична пам'ять.

Основним, але не єдиним, партнером фонду в Україні є Всеукраїнська координаційна рада організацій російських співвітчизників, до якої входить понад 140 неурядових організацій. Сьогоднішні проросійські партії і громадські організації (Народний фронт «Севастополь-Крим-Росія», Всекримський громадсько-політичний рух «Руська Єдність» (об'єднує громадські організації «Всекримський рух «Руська Єдність», «Громадський актив Криму», «Громадський контроль», «Російські сили Криму», «Об'єднання козаків Криму»), партії «Руський блок», «Слов'янська партія», «Русь», «Руська єдність», «Русь єдина», «Київська Русь» та інші) в ідейному плані об'єднує спільна, хоч і не завжди чітко артикульована переконаність у неправомочності претензій українського народу на власну державність, а то й зовсім у фіктивності самого поняття «український народ» і його похідних. Представники цих об'єднань будують свою електоральну стратегію на ізоляції національно-демократичних сил у «галицькому політичному гетто», на формуванні образу Західної України в масовій свідомості жителів інших регіонів як символу шовінізму й русофобства. Вони мають спільні стратегічні цілі – надання російській мові в Україні статусу державної, інтеграція України в союз Росії та Білорусі; спільні ідеї, що полягають у неприйнятті Заходу в усіх його проявах, від військово-політичних до релігійних, в апологетиці православ'я, яке ототожнюється з ідеологією Російської Православної Церкви, у вірі в культурну, духовну, а в перспективі – економічну й політичну єдність руського народу. Слід відзначити, що цілком чітко виражена конфесійна складова наявна в ідеології практично всіх згаданих організацій.

ВИСНОВКИ

1. Найболючішою проблемою сьогодення в мовній сфері є невідповідність юридичного статусу української мови фактичній соціолінгвістичній оцінці, що визначає її як мову часткового територіального та етнічного поширення. В Україні зберігається цілковите домінування російської мови в бізнес-середовищі та засобах масової інформації, нею публікується більшість друкованої продукції. Російською продовжують спілкуватися переважна більшість державних службовців вищого та середнього рангу, всупереч законодавству російська продовжує домінувати серед бюрократичного апарату.

Фактично зберігається непропорційно широке представництво російської мови в системі освіти. В усіх сферах громадського життя, як-то в бізнесі, сфері послуг, шоу-бізнесі, кіно- та відеопрокаті, виробництві телесеріалів, Інтернеті тощо, присутність української є непомітною. В східних та південних регіонах України, де поширюється уявлення про утиски російської мови і громадян, що нею послуговуються, якраз українська мова перебуває на межі зникнення і потребує захисту, зокрема і в межах упровадження "Європейської хартії регіональних мов та мов меншин".

2. Сама держава здатна заходами мовної політики перетворити мову на ефективне знаряддя для свого зміцнення або ж, навпаки, призводити до кризових ситуацій у суспільстві на ґрунті мовного протистояння, оскільки мова виявляється не лише засобом згуртування, а й нерозуміння та роз'єднання, не тільки звільнення, а й уярмлення мовними стереотипами. Натомість в Україні мовне питання традиційно є центральним предметом демагогії: облудних, популістських гасел, нездійсненних обіцянок, навмисного викривлення фактів задля політичних та інших корисливих цілей, використовуваних політиками або політичними угрупованнями для здобуття або утримання влади.

І в період передвиборчої кампанії, і сьогодні влада в Україні проводить цілеспрямовану маніпуляцію суспільною свідомістю для того, щоб відволікти увагу людей від непопулярних кроків у зовнішньополітичній діяльності, від економічних і соціальних проблем; залучитися підтримкою людей на чергових виборах. Для досягнення перелічених цілей вона поширює нову ідеологію, побудовану на принципах автономії регіонів; узгоджує кроки з мовного реформування із суб'єктами

зовнішньополітичної діяльності; використовує медіа з пропагандистською метою; екстраполює протиріччя між двома системами поглядів на організацію життя в державі на суспільство, штучно поляризує його, використовує маніпулятивні прийоми поводження зі словами і поняттями; будує алогічний, десемантизований дискурс; використовує кризу для емоційного «розгойдування» суспільства; викривлює цілі боротьби політичних опонентів шляхом «навішування ярликів», використання емотивно заряджених знаків і стереотипізації.

Мовнореформаторські кроки влади створили сприятливі умови для політичних спекуляцій замість дискусії по суті. Порушене мовне питання як таке, що не може залишити людей байдужими і змушує кожного зробити власний світоглядний вибір, стало і для політичних опонентів – партій, а також численних «третіх сил», що позиціонують себе як опозиційні, – потужним інструментом передвиборної агітації. Діалог між двома ідеологічними таборами зводився до взаємного звинувачення в загостренні мовних проблем, перекладування провини за роз'єднавчі процеси в Україні, нагадування промахів у діяльності «режимів», супроводжуваному приписуванням опонентам неочевидних позицій, цілей і прагнень.

3. Маніпулювання мовним питанням в Україні є стратегічною діяльністю. «Фальшива дійсність» створюється за допомогою впровадження у свідомість бажаного під виглядом об'єктивної інформації, приховування одних фактів та інтерпретації інших, комбінування статистичних, зокрема і соціологічних, даних. Конкретні приклади маніпулювання суспільною свідомістю щодо мовного питання засвідчили використання таких прийомів: акцентування одних повідомлень і ігнорування інших; подання неістинних і напівправдивих повідомлень у потоці другорядних і неважливих правдивих; пов'язування подій, жодним чином не пов'язаних; сумнівне аргументування; вихолощування реального соціального та політичного змісту слів і підміна його хибними стереотипами; нав'язування не повідомлення як такого, а його «переживання» як "важливого" чи "неважливого", "хорошого" чи "поганого"; змішування апеляції до розуму і почуттів; наповнення слів потрібним змістом через створення в них певних поняттєвих та експресивно-емоційних конотацій; діалогізація і використання структур «питання – відповідь»; посилення вже наявних негативних чи позитивних оцінних конотацій з метою інтенсифікації впливу шляхом «навішування ярликів».

4. Маніпулювання мовними засобами дає змогу моделювати зміст. Використовуючи таку властивість природної мови, як неоднозначність (значень слів, синтаксичних конструкцій, можливість виведення різних і несумісних висновків через квазісинонімію, конототивні відтінки значення; експліцитний і імпліцитний компоненти змісту), маніпулятори можуть схилити реципієнтів до потрібного розуміння.

За допомогою вибору слів здійснюється вплив і на образ дійсності. Поширеними маніпулятивними прийомами поводження зі словами і поняттями в риториці українських політиків є використання абстракцій, слів із дифузною семантикою, вживання слів, що містять готові оцінні компоненти, ідентифікаційних мовних зворотів, універсальних квантифікаторів, метафор і так званих "модних" слів.

В розглянутому тематичному дискурсі фіксуємо велику кількість мовних засобів активізації когнітивних операцій – метафоричного перенесення, побудови аналогій. У період передвиборної боротьби переважали військові спортивні метафори, що, поза сумнівом, вказує на те, що боротьба мала характер змагання, в якому всі політичні партії є суперниками і ворогами. Окрім метафор, сугестивну функцію виконують також операції метонімічного перенесення і встановлення інтертекстуальних зв'язків із прецедентними феноменами – художніми творами, фільмами тощо. Найчастіше доводиться спостерігати евфемізми – слова, що пропонують реальність у кращому світлі, ніж вона є насправді.

У політичному дискурсі сформувалося і підтримується протистояння по осі "свій" – "чужий", при якому ставлення до мови набуває ролі маркера. "Українськомовність" та "російськомовність" закріплюється за певними політиками, і отже, несприйняття певних політиків так само веде до несприйняття їхньої "українськомовно-" чи "російськомовно-" орієнтованої мовної політики.

5. Політична комунікація переважно опосередкована дискурсом ЗМІ. У масмедійному дискурсі журналісти є посередниками між політиками-професіоналами й масовою аудиторією непрофесіоналів. Оскільки населення не має можливостей безпосередньо спостерігати за процесом ухвалення рішень, що визначають життя соціуму, журналісти виконують роль "оповідачів" про політику й політиків та, власне, формують суспільну думку. Передавання інформації – це не констатація фактів об'єктивної реальності, а їх інтерпретація, тобто перенесення в інформаційну реальність. Засоби масової інформації є ретрансляторами

авторитетних думок, які люди засвоюють, а потім сприймають вже як свої власні. Замість того щоб зважено висвітлювати події, редакції новин довільно інтерпретують факти, тенденційно добирають їх і переважно надають лише певні точки зору. Відсутність повноти представлення фактів є основним методом маніпуляції в новинах, оскільки телеканали дозволяють собі ‘‘висмикувати’’ окремі відеоряди із загального контексту подій та замовчувати факти, здатні спростувати обрану стратегію подання інформації. Вибір мовних засобів у мас-медіа, здебільшого має усвідомлений, цілеспрямований, соціально-оцінний характер. Чимало українських і російських, представлених в українському інформаційному просторі, ЗМІ продовжують радянську практику демонізації українського націоналізму і невтомно повторюють тезу про ‘‘насильницьку українізацію’’.

Умовою успіху реалізації маніпулятивних стратегій є прикра звичка людей не витрачати ні душевних, ні розумових сил, ні часу на критичний аналіз повідомлень, наприклад, засобів масової інформації, на порівняння отриманої з різних джерел інформації. Ну а вже різноманітний інструментарій впливу – гіперболізація ставок, демонізація та дегуманізація опонента, поляризація та інші – лише скеровує напрямок думок людей.

Післямова

Поки точаться дискусії довкола питання мови, деякі мови в Україні справді зникають. Караїмська та кримчацька мови станом на 2010 рік мали в Україні відповідно 1200 та 400 носіїв. У Криму налічувалося 15 кримськотатарських шкіл, але цією мовою не викладалися всі предмети, тому їх лише умовно можна назвати кримськотатарськими. Нацменшини, які мають свої держави, можуть сподіватися на культурну підтримку цих країн. У той час як ромам, кримчакам, караїмам чи гагаузам допомагати крім України немає кому.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Екологія мови в Україні: мовна динаміка і пошуки балансу // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві (Збірник наукових праць). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 7–18.

2. Анатомия рекламного образа / Под общ. ред. А. В. Овруцкого. – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.

3. Андрієнко Л. О. Міноритарні мови в Україні: стан і перспективи вивчення // Соціолінгвістичні студії; за заг. ред. Л. О. Ставицької. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 57–62.

4. Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. Перераб. изд. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. / Библиотека Гумер. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/EpohProp/index.php (дата звернення: 07.06.2012).

5. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137.

6. Бадрак В. В. Фактори ефективності і впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. – К., 2000. – 21 с.

7. Байков В. Г. «Агрессия» и «толерантность»: две стороны речевого воздействия // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації. – Харків: Константа, 1996. – С. 11–14.

8. Бакумова Е. В. Ролевая структура политического дискурса: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Волгоград, 2002. – 200 с.

9. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 358 с.

10. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.

11. Белл Роджер Т. Социолингвистика: цели, методы и проблемы. – М.: Международные отношения, 1980. – 320 с.

12. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974 – 446 с.

13. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Мн.: Современный литератор, 2004. – 448 с.

14. Бестерс-Дільґер Ю. Сучасна мовна політика України та її оцінка європейськими установами // Мова і суспільство. Збірник наукових праць. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2012. – Вип. 3. – С. 170–179.

15. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия / Ред. В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88–125.

16. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. – К.: Основи, 2004. – 230 с.

17. Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия / Ред. В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 23–43.

18. Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987. – 159 с.

19. Бондирева С. К., Мурашов А. А. Коммуникация: от диалога межличностного к диалогу межкультурному: Учеб. пособие. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2007. – 384 с.

20. Брага І. І. Лінгвосоціокультурний простір м. Суми // Соціолінгвістичні студії; за заг. ред. Л. О. Ставицької. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 123–128.

21. Бріцин В. М. Мовна політика // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 357–361.

22. Бріцин В. М. Модальна і семантична структура політичних промов у мові тоталітарного суспільства // Мова тоталітарного суспільства. – К.: НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1995. – С. 61–68.

23. Бродский А. И. Casus conscientiae. Казуистика и пробабилизм с точки зрения современной этики // Homo philosophans. Сборник к 60-летию профессора К. А. Сергеева. Серия «Мыслители», выпуск 12. – СПб., 2002. – С. 279–294 / «Философская антропология» [Електронний ресурс]. – URL: http://anthropology.ru/ru/texts/brodsky/sergeev_17.html (дата звернення: 23.05.2012).

24. Будагов Р. О. Человек и его язык. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 262 с.

25. Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2002. – 22 с.

26. Быкова О. Н. Языковое манипулирование [Електронний ресурс]. – URL: http://library.krasu.ru/ft/ft/articles/0070503.pdf (дата звернення: 15.04.2012).

27. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. Пер. с англ. – К.: Вища школа, 1979. – 262 с.

28. Василенко В. Правова регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві (Збірник наукових праць). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 51–64.

29. Веретенкина Л. Ю. Языковое выражение межличностных манипуляций в драматургии А. Н. Островского: дис. … канд. филол. наук: 10.02.01. – Пенза, 2004. – 216 с.

30. Вітошинська З. Мова – безпека нації // Ятрань. – 2004. – №4. – С. 72–75.

31. Виноградова С. А. Медиадискурс как коммуникативное явление с манипулятивным потенциалом // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. – Мурманск, 2009. – С. 34–39.

32. Германов В. Г. Вплив засобів масової інформації на підсвідомість: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. – К., 2003. – 18 с.

33. Голобородько Е. П. Языковая ситуация в Украине: реалии и тенденции // Русский язык и литература. – 2001. – № 6. – С. 1–3.

34. Голубева Т. М. Языковая манипуляция в предвыборном дискурсе (на материале американского варианта английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Нижний Новогород, 2009 [Електронний ресурс] / Нижегородский государственный лингвистический университет им. Н. А. Добролюбова. – URL: http://lunn.sci-nnov.ru/?id=5318 (дата звернення: 03.06.2012).

35. Горошко Е. И. Специфика ассоциативного сознания некоторых групп русскоязычного населения Украины // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1998. – С. 186–200.

36. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. – М.: ИФРАН, 1999. – 235 с.

37. Гридина Т. А. Языковая игра: стереотип и творчество. – Екатеринбург: Урал. ГПИ, 1996. – 215 с.

38. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 379 с.

39. Гусев Д., Матвейчев О., Хазеев Р., Чернаков С. Уши машут ослом. Современное социальное программирование / Библиотека Гумер. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/gusev/index.php (дата звернення: 12.11.2012).

40. Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. – К., 2009. – 176 с.

41. Данилевська О. Мовні права учнів у сучасній українській школі // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві (Збірник наукових праць). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 270–277.

42. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація [Електронний ресурс] / Електронна бібліотека «Чтиво». – URL: chtyvo.org.ua/authors/.../Internatsionalizm_chy_rusyfikatsia.doc (дата звернення: 09.09.2012).

43. Дементьев В. В. Непрямая коммуникация. – М.: Гнозис, 2006. – 376 с.

44. Демьянков В. З. Эффективность аргументации как речового воздействия // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М.: ИНИОН АН СССР, 1989. – С. 13–40.

45. Денисюк Е. В. Манипулятивное речевое воздействие: коммуникативно-прагматический аспект. – Екатеринбург, 2003. – 200 с.

46. Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2000. – 444 с.

47. Дмитрук О. В. Маніпулятивні стратегії в сучасній англомовній комунікації (на матеріалі текстів друкованих та Інтернет-видань 2000-2005 років): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2006. – 19 с.

48. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.

49. Дубичинский В. В. Статус русского языка в Украине // Русский язык и литература. – 2002. – № 2. – С. 2–4.

50. Дымарский М. Я. Где находится порог языкового конфликта? // Аспекты речевой конфликтологии: Сборник статей / Под ред. С. Г. Ильенко. – СПб.: Рос. гос. пед. ун-т, 1996. – С. 12–22.

51. Ермаков Ю. А. Манипуляция личностью: смысл, приемы, последствия. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1995. – 204 с.

52. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 159 с.

53. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти (Проблеми інтерлінгвістики). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.

54. Залізняк Г. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільґер. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 132–166.

55. Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 95 с.

56. Заложная И. В. Тактика обвинения как один из способов реализации инвективной коммуникативной стратегии в текстах современных СМИ // Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум: Труды и материалы / Сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров, К. В. Лифанов; под. общ. руководством М. Л. Ремневой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2012. – С. 200–201.

57. Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси: 1950-80-ті роки в УРСР. – К., 2003. – 260 с.

58. Земская Е. А. Языковая игра // Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест / Отв. ред. Е. А. Земская. – М.: Наука, 1983. – С. 172–241.

59. Зирка В. В. Манипулятивные игры в рекламе: лингвистический аспект: монография. – Днепропетровск: ДНУ, 2004. – 291 с.

60. Історія України. Друга половина XVIII – початок XX століття: підручник для 9 кл. загальноосвітніх закладів / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Генеза, 2005. – 352 с.

61. Ильенко С. Г. К поискам ориентиров речевой конфликтологии // Аспекты речевой конфликтологии: Сборник статей / Под ред. С. Г. Ильенко. – СПб.: Рос. гос. пед. ун-т, 1996. – С. 23–31.

62. Интеллектуальные механизмы информационных войн / В. В. Цыганов, С. Н. Бухарин, В. В. Васин / «Інформаційні війни». – URL: http://infwar.ru/articles.php?art_v=1 (дата звернення: 13.11.2012).

63. Иссерс О. С. Коммуникативные стратеги и тактики русской речи. Изд. 5-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 288 с.

64. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Учебное пособие. – К.: Орияны, 2003. – 500 с.

65. Карасик В. И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.

66. Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса. – М.: Прогресс, 1999. – 416 с.

67. Кеба Т. В. Особливості політичного дискурсу Маргарет Тетчер // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 28. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 169–173.

68. Кісь Р. Лінгвокультурна маргіналізація у містах України (неофункціональне бачення) // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Матеріали наукової конференції. – К., 2002. – С. 55–58.

69. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: монографія. – Одеса: Астропринт, 2008. – 324 с.

70. Ковалевська Т. Ю. Моделювання емпатії в сучасній українській мові: автореф. дис. … д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 2002. – 36 с.

71. Кондратенко Н. В. Речевое манипулирование в текстах региональных СМИ Украины как способ формирования негативных вербальных характеристик политика // Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум: Труды и материалы / Сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров, К. В. Лифанов; под. общ. руководством М. Л. Ремневой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2012. – С. 204–205.

72. Конфликтология: хрестоматия / Сост.: Н. И. Леонов. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – 304 с.

73. Коряковцева Е. И. Словообразовательные приемы манипуляции сознанием (на материале современных российских и польских рекламных текстов) // Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум: Труды и материалы / Сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров, К. В. Лифанов; под. общ. руководством М. Л. Ремневой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2012. – С. 205–206.

74. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – СПб.: Златоуст, 1999. – 63 с.

75. Кочкин М. Ю. Манипуляция в политическом дискурсе // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сборник науч. трудов. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 29–34.

76. Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.

77. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.

78. Крейдлин Г. Е. Голос власти и глас народа // Мова тоталітарного суспільства. – К.: НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1995. – С. 24–37.

79. Крижанская Ю. С., Третьяков В. П. Грамматика общения. 3-е изд. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2005. – 280 с.

80. Кронгауз М. А. Как вас теперь называть? // Мова тоталітарного суспільства. – К.: НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1995. – С. 54–60.

81. Ксенофонтова И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг // Интернет и фольклор: сборник статей / Отв. ред. А. С. Каргин. – Государственный республиканский центр русского фольклора, 2009 [Електронний ресурс]. – URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B3 (дата звернення: 14.09.2012).

82. Лазарева Э. А. Заголовок в тексте. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 96 с.

83. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 3–22.

84. Лакомська І. В. Мовна гра в газетних заголовках // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 28. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 227–232.

85. Левин Ю. И. О семиотике искажения истины // Информационные вопросы семиотики, лингвистики и авторского перевода. – М., 1974. – Вып. 4. – С. 108–117.

86. Липпман У. Общественное мнение / Пер. с англ. Т. В. Барчуновой, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

87. Лимнатис Н. Манипулирование: сущность, проявление, пути снятия. Философский и социально-политический анализ. – М.: Экономическая демократия, 2000 – 216 с.

88. Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2006. – 544 с.

89. Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2008. – 258 с.

90. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М.: Наука, 1992. – 270 с.

91. Лизанчук В. В. Історія російщення українців: монографія. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 412 с.

92. Любивый Я. В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. – К., Наукова думка, 1993 – 141 с.

93. Майборода Л. І. До проблеми лаконічності та семантичної місткості газетних заголовків // Наукові записки Інституту журналістики. – 2003. – Т. 12. – С. 59–63.

94. Масенко Л. Т. Двоязика небезпека // Урок української. – 2005. – № 3-4. – С. 3–4.

95. Масенко Л. Т. Мічена карта: «Європейська хартія регіональних або меншинних мов» в контексті українських реалій // Літературна Україна. – 2008. – 14 лютого. – С. 1, 3.

96. Масенко Л. Т. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.

97. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 163 с.

98. Масенко Л. Т. Наближаємось до ірландської моделі? Мовні законопроекти в світлі комсомольської правди // Віче. – 2005. – № 5. – С. 65–68.

99. Масенко Л. Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54–57.

100. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен [Електронний ресурс] / Незалежний культурологічний часопис «Ї». – URL: www.ji.lviv.ua\n35texts\masenko-surzhyk/htm-59k (дата звернення: 04.05.2012).

101. Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навчальний посібник. – Львів, 2009. – 212 с.

102. Мегентесов С. А., Мохамад И. Лингвистические аспекты психического воздействия и приемов манипуляции. – Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1997. – 111 с.

103. Михалева О. Л. Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия: дис. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 2004. – 289 с.

104. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільґер. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.

105. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / О. М. Майборода (голова редколегії). – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

106. Московичи С. Наука о массах [Електронний ресурс] / Экономико-правовая библиотека. – URL: http://www.politology.vuzlib.org/book_o274_page_1.html (дата звернення: 13.07.2012).

107. Нагорна Л. П. Політична мова і мова політики: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

108. Немцева В. В. Возможности манипулирования языком // Вісник Харківського університету. – Харків, 1999. – № 448: Серія «Філологія». – С. 319–322.

109. Непийвода Н. Ф. Мовні ігри та гумор у рекламному тексті // Урок української. – 2001. – № 10. – С. 20–24.

110. Нестеренко Ю. Л. Демагогия [Електронний ресурс]. – URL: http://fan.lib.ru/n/nesterenko_j_l/text_0610.shtml (дата звернення: 23.09.2012).

111. Никитина К. В. Политический дискурс СМИ и его особенности, создающие предпосылки для манипуляции общественным сознанием // Управление общественными и экономическими системами: многопредмет. науч. журн. – Орел: ОрелГТУ, 2006. – № 2. – С. 13–21.

112. Никишина Т. И. Политический язык и политический дискурс: проблема разграничения // Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум: Труды и материалы / Сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров, К. В. Лифанов; под. общ. руководством М. Л. Ремневой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2012. – С. 373–374.

113. Никольский Л. Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на языковое развитие // Язык и общество. – М.: Наука, 1968. – С. 111–124.

114. Норман Б. Ю. Лексические фантомы с точки зрения лингвистики и культурологии // Язык и культура: III Межд. конференция: доклады и тезисы. – К.: УИМО, 1994. – С. 53–60.

115. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т. – К.: Україна, 1993. – Т. 1. – 284 с.

116. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Пер. з ісп. В. Бурггардта, В. В. Сахна, О. Товстенко. – К.: Основи, 1994. – С. 150–139.

117. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. Сборник / Общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22–129.

118. Панкратов В. Н. Психология управления людьми: практическое руководство. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. – 336 с.

119. Пароятникова А. Д. «Конденсированные символы» в буржуазной пропаганде // Язык и стиль буржуазной пропаганды. – М. Изд-во МГУ, 1988. – С. 73–115.

120. Паршина О. Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России: дисс. ... д-ра филол. наук. – Саратов, 2005. – 325 с.

121. Паршин П. Речевое воздействие [Електронний ресурс] / Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия. – URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/RECHEVOE_VOZDESTVIE.html?page=0,0 (дата звернення: 21.10.2012).

122. Паршин П. Б. От такого и слышу: о содержании и узусе понятия манипуляции [Електронний ресурс] // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Междунар. семинара «Диалог 2003» (Протвино, 11-16 июня 2003 г.). – URL: http://www.dialog-21.ru/archive/2003 (дата звернення: 05.07.2012).

123. Пінчук О. В. Мовленнєві засоби ідеологічного впливу // Особливості мови і стилю засобів масової інформації. – К.: Вища школа, 1983. – С. 23–36.

124. Пінчук О. Ф. Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Ф. Пінчук, П. І. Червяк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2005. – 152 с.

125. Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 302 с.

126. Почепцов Г. Інформаційні війни: переосмислення триває / «Медіаграмотність». – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/11192 (дата звернення: 11.10.2012).

127. Почепцов Г. Інформаційні війни: тенденції та шляхи розвитку / «Медіаграмотність». – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/9161 (дата звернення: 11.10.2012).

128. Почепцов Г. Г. Психологические войны. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2002. – 528 с.

129. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2003. – 656 с.

130. Радчук В. Захід є Захід, а Схід є Схід... (про ціну буквалізму й домислу) // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 32–40.

131. Радчук В. Експертний висновок про відповідність Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року № 802-IV та проекту альтеративного Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» оригінальному тексту // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка: Мова. Література. – Т. 11. – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2006. – С. 93–99.

132. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 36–44.

133. Радчук В. Хартія для Харкова? (Як зробити з України губернію) // Урок української. – 2003. – № 3. – С. 51–54.

134. Расторгуев С. П. Выборы во власть как форма информационной экспансии [Електронний ресурс] / «Інформаційні війни». – URL: http://infwar.ru/articles.php?art_v=5 (дата звернення: 13.10.2012).

135. Речевое общение в условиях языковой неоднородности / Под ред. Л. П. Крысина. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 224 с.

136. Різун В. В., Непийвода Н. Ф., Корнєєв В. М. Лінгвістика впливу: монографія. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2005. – 148 с.

137. Савченко Л. В. Міжмовні комунікації: проблеми білінгвізму в Україні // Культура народов Причерноморья. – 2003. – Том 37. – С. 62–65.

138. Саламун К. Язык и политика: Вербальная стратегия в политической деятельности // Язык и идеология. Реф. сбор. – М., 1987. – С. 52–54.

139. Сатаров Г. Недоваренная лапша на развесистых ушах. Манипуляции-1 / «Ежедневный журнал». – URL: http://www.ej.ru/?a=note&id=10660 (дата звернення: 25.11.2012).

140. Сахарова О. В. Реализация игровых стратегий и тактик трикстера в коммуникативном пространстве Киева // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2006. – С. 457–466.

141. Свіржецький К. Мови в Україні: відродити українську – захистити російську [Електронний ресурс] / Українська електронна бібліотека. – URL: http://exlibris.org.ua/swirz (дата звернення: 16.05.2012).

142. Седов К. Ф. Дискурс как суггестия: Иррациональное воздействие в межличностном общении. – М.: Лабиринт, 2011. – 336 с.

143. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К. 2006. – 716 с.

144. Семенов Д. И., Шушарина Г. А. Сетевой троллинг как вид коммуникативной деятельности // Международный журнал экспериментального образования: научный журнал. – Москва, 2011. – В. 8. – С. 135–136 [Електронний ресурс]. – URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B3 (дата звернення: 10.11.2012).

145. Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: пер. с франц. и португал. – М.: Прогресс, 1999. – С. 12–53.

146. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике.– Вып. 17: Теория речевых актов.– М.: Прогресс, 1986.– С. 195–222.

147. Скиф Рэд. Ампутация сознания, или Немного воска для ослиных ушей. Критика произведения С. Г. Кара-Мурзы «Манипуляция сознанием» [Електронний ресурс] / Научно-просветительский журнал «Скепсис». – URL: http://scepsis.ru/library/id_1859.html (дата звернення: 23.09.2012).

148. Снитко Е. С., Маймакова А. Понятие родного языка и его интерпретация в современной лингвистике [Електронний ресурс] / Филологічєскій проєктъ «Научныя записки изъ Желтаго дома». – URL: http://zhelty-dom.narod.ru/linguistics/txt/0001.htm (дата звернення: 13.04.2012).

149. Соболева И. А. Языковая игра как одна из форм жизни современного социума (в свете социолингвистики и теории коммуникации) // Наукові записки Луганського нац. пед. ун-ту. – Луганськ, 2003. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 230–239.

150. Соціальна нетерпимість як причина і наслідок формування стереотипів у суспільстві // Збірник матеріалів Всеросійської конференції «Тлінне і вічне: соціально-міфологічні та політософські вимірювання ідеології в «масових суспільствах». – 2007. – С. 315–317.

151. Ставицька Л. Дискурс помаранчевої пристрасти // Критика. – 2005. – Число 3 (89). – С. 13–16.

152. Ставицька Л. Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти // Дивослово. – 2001. – №11. – С. 13–16.

153. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – 252 с.

154. Стехіна В. К. Парадокси як мовна гра в сучасних медіатекстах // Теле- та радіожурналістика. – 2001. – Вип. 9. – С. 336–341.

155. Стриженко А. А. Основные закономерности использования языка в буржуазной пропаганде // Язык и стиль буржуазной пропаганды. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 5–53.

156. Сухих С. А. Механизмы манипулятивной коммуникации // Теоретическая и прикладная лингвистика. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – Вып. 2: Язык и социальная среда. – С. 17–20.

157. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція / Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дядечко, О. М. Дорофєєва та ін. // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 58–66.

158. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 30–55.

159. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3–19.

160. Тараненко О. О. Українська мова на сучасному етапі (кінець 1980-х–1990-ті роки): старі і нові проблеми // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Харків: Око, 1996. – С. 23–24.

161. Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 744-746.

162. Ткаченко О. Б. Проблема мовної стійкості та її джерел // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 3–10.

163. Трахтенберг А. Д. Дискурсивный анализ массовой коммуникации и парадоксы левого сознания // Журнал «Полис». – URL: http://www.politstudies.ru/fulltext/2006/4/5.htm (дата звернення: 10.11.2012).

164. Третяк Н. Мовна гра як засіб комунікативного впливу на читача (на матеріалі ЗМІ) // Мова і суспільство. Збірник наукових праць. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2012. – Вип. 3. – С. 309–314.

165. Труб В. М. До проблеми мовного планування у поточній мовній ситуації в Україні // Соціолінгвістичні студії; за заг. ред. Л. О. Ставицької. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 36–44.

166. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с.

167. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. / За заг. ред. Л. Ставицької. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – 200 с.

168. Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. [Електронний ресурс] / «Пси-фактор». – URL: http://psyfactor.org/lib/fateev0.htm (дата звернення: 03.09.2012).

169. Федорчук Т. М. Культурна ідентифікація білінгвів // Наукові записки. Том 34. Філол. науки. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 6–10.

170. Фексеус Х. Искусство манипуляции. Как читать мысли других людей и незаметно управлять ими / Пер. со швед. Е. Н. Хохловой. – М.: РИПОЛ классик, 2010. – 272 с.

171. Фихте И. Г. Сочинения: В 2 т. – СПб., 1993.

172. Форманова С. Заголовок як фрагмент комунікативного дискурсу // Вісник Львівського університету. Серія «Філологія». – 2004. – Вип. 43. – Ч. 1. – С. 294–298.

173. Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції зміни за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. Т. 32: Соціологічні науки. – К., 2004. – С. 3–15.

174. Хорина Г. П. Идеология как элемент системы культуры [Електронний ресурс] / Факультет международных отношений и туризма Московского гуманитарного университета. – URL: http://tourism.mosgu.ru/o_fakultete/kafedra/cultural/Nayka/Horina.htm (дата звернення: 22.09.2012).

175. Хохлачева И. В. Политическая метафора как один из способов языковой манипуляции (на основе материалов политических партий в период предвыборной кампании) [Електронний ресурс]. – URL: http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/philosophy-and-philology-411/linguistics-and-foreign-languages-in-the-world-today-411/10715-411-0365 (дата звернення: 14.06.2012).

176. Цуладзе А. М. Политические манипуляции, или Покорение толпы. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 144 с.

177. Чадюк О. М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. – К., 2005. – 20 с.

178. Черненко Г. А. У пошуках соціолінгвістичної відповіді на мовне питання в Україні (за результатами експертного опитування). – К., 2010. – 52 с.

179. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. Пер. с фр. [Електронний ресурс] / Научно-просветительский журнал «Скепсис». – URL: http://scepsis.ru/library/id_1093.html (дата звернення: 17.06.2012).

180. Шарварок О. Як ми говоримо, або, поступово втрачаючи мову, українці задовольняються мовною проблемою. Етюд соціологічних припущень // Науковий світ. – 1999. – № 8. – С. 46–51.

181. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

182. Шейгал Е. Власть как концепт и категория дискурса [Електронний ресурс] / Библиотека Гумер. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php (дата звернення: 25.08.2012).

183. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – М.: Гнозис, 2004. – 324 с.

184. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. – М.: Мысль, 1980. – 326 с.

185. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект: монографія. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 440 с.

186. Шкіцька І. Ю. Різновиди метафори в маніпулятивній стратегії позитиву // Лінгвістика. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. – № 2 (23). – С. 211–218.

187. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор. – М.: Дубль-В, 1994. – 128 с.

188. Шумарова Н. П. Мовна компетенція в ситуації білінгвізму. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000 – 284 с.

189. Шумлянський С. В. Мовна політика у двомовному суспільстві (на прикладі України): автореф. дис. … канд. політ. наук. – К.: Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 20 с.

190. Щерба Л. В. К вопросу о двуязычии // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 313–318.

191. Эпштейн М. Н. Идеология и язык (построение модели осмысления дискурса) // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 19–33.

192. Эпштейн О. В. Семантико-прагматические и коммуникативно-функциональные категории политического дискурса // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2008. – № 2 (2). – С. 150–156 [Електронний ресурс] / Издательство «Грамота». – URL: http://www.gramota.net/materials/2/2008/2/55.html (дата звернення: 02.04.2012).

193. Ющук І. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин // Слово Просвіти. – 2002, 19–25 грудня.

194. Яворська Г. М. Мовне реформування як засіб «виправлення» дійсності // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995. – С. 15–23.

195. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К.: НАНУ, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 288 с.

196. Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К.: Наукова думка, 1989. – 204 с.

197. Choukas M. Propaganda Comes of Age. – Washington, 1975.

198. Geis, M.L. The Language of Politics. – New York: Springer-Verlag, 1987. – 189 p.

199. Fowler R. 1991. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. L., N.Y.

200. Lakoff G. The political mind. A cognitive scientist's guide to your brain and its politics. – New York etc. – 2009.

201. Lakoff G., Wehling E. The little blue book. The essential guide to thinking and talking democratic. – New York etc. – 2012.

202. Luntz F. Words that work. It's not what you say, it's what people hear. – New York. – 2008.

203. Propaganda Techniques [Електронний ресурс]. – URL: http://mason.gmu.edu/~amcdonal/Propaganda%20Techniques.html.

204. The Fine Art Of Propaganda; A Study of Father Coughlin's Speeches [Електронний ресурс]. – URL: http://ics-www.leeds.ac.uk/papers/vp01.cfm?outfit=pmt&folder=715&paper=1145.

205. Афонін О. Динаміка змін економічного стану видавничої галузі у І півріччі 2012 року (порівняно з аналогічним періодом 2010-2011 років) // Портал української книжкової індустрії [Електронний ресурс]. – URL: http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=4056.

206. Белецкий М. Информационная безопасность и жажда «охоты на ведьм» // Сайт Київського центру політичних досліджень і конфліктології «Аналітик» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/beletsky/482ad3ec6902b/.

207. Белецкий М. Министерство дерусификации // Сайт Київського центру політичних досліджень і конфліктології «Аналітик» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/beletsky/43a290006cafb/.

208. Белецкий М. Открытое письмо Е. Е. Захарову, сопредседателю Харьковской правозащитной группы, председателю правления Украинского Хельсинкского Союза по правам человека, члену правления международного общества «Мемориал» // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи «Права Людини в Україні» [Електронний ресурс]. – URL: http://khpg.org/index.php?id=1141911251.

209. Більше половини українців не хочуть ніяких статусів для російської // «Українська правда», 07.09.2011 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.pravda.com.ua/news/2012/10/1/6973759.

210. Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Віче [Електронний ресурс]. – URL: http://www.viche.info/journal/2705/.

211. Великий лох // Сайт Громадської організації «Телекритика», 01.06.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/6873.

212. Верховний Комісар ОБСЄ у справах національних меншин. Оцінка та рекомендації щодо законопроекту «Про мови в Україні» [Електронний ресурс]. – URL: http://news.ligazakon.ua/news/2011/1/20/36476.html.

213. Від партії негідників – до партії чесних людей // Сайт Громадської організації «Телекритика», 19.10.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/11383.

214. Вінничук Ю. Партія анальфабетів: тупий і ще тупіший // Тиждень. – № 23 (240).

215. Вовнянко Д. Тест на право жити [Електронний ресурс]. – URL: http://tyzhden.ua/Columns/50/52137.

216. Гирич І. Яку історію України нав'язує нам Бузина [Електронний ресурс]. – URL: http://www.i-hyrych.name/Vyklad/Buzyna.html.

217. Декларація прав національностей України № 1771-XII від 01.11.1991 [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1771-12.

218. Друзенко Г. Геополітика від Патріарха: Царство Небесне vs Руський світ // Дзеркало тижня. – № 44, 14 листопада 2009.

219. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; ред. колегія: О. С. Мельничук (голова), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Такаченко. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. III. – 548 с.

220. Європейська хартія прав людини [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.

221. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_014.

222. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

223. Железный А. Происхождение русско-украинского двуязычия [Електронний ресурс]. – URL: http://ukrstor.com/ukrstor/zel1.htm.

224. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Про мови в Українській РСР [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11.

225. Зарецкий Е. Языковая доктрина Украины списана у фашистов [Електронний ресурс]. – URL: http://anti-orange.com.ua/article/history/66/58998.

226. Звернення до Президента України (мови) [Електронний ресурс] // Сайт Академії наук вищої школи України. – URL: http://www.anvsu.org.ua/index.files/Ogolochennya.htm.

227. Із широко заплющеними очима // Сайт Громадської організації «Телекритика», 26.05.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/6891.

228. Информационные материалы об окончательных итогах Всероссийской переписи населения 2010 года // Официальный сайт Всероссийской переписи населения 2010 года [Електронний ресурс]. – URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi1612.htm.

229. Калашник В. Шанс – наш! // Слово Просвіти. – № 39, 27 вересня – 3 жовтня 2012.

230. Кількість школярів, які навчаються українською, зменшилась вперше за 21 рік – дослідження // Українські Національні Новини, 09.11.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.unn.com.ua/uk/news/1022067-kilkist-shkolyariv,-yaki-navchayutsya-ukrayinskoyu,-zmenshilas-vpershe-za-21-rik---doslidgeennya.

231. Кірсенко М. Критичну точку пройдено, українська не згине [Електронний ресурс]. – URL: http://gazeta.ua/articles/mova-zavtra/_kritichnu-tochku-projdeno-ukrajinska-ne-zgine/455309.

232. Колесніченко В. Печерна русофобія під «націоналістичним» соусом // «Українська правда», 16.11.2011 [Електронний ресурс]. – URL: http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/4ec3db3cb4ec3/.

233. Коломацький В. «Легенди» про «любов» до мови і української культури у Росії // «Кобза – Українці Росії» [Електронний ресурс]. – URL: http://kobza.com.ua/prava-ljudyny-i-gromadjanyna/4209-lehendy-pro-liubov-do-movy-i-ukrainskoi-kultury-u-rosii.html.

234. Конституція України [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0.

235. Лизанчук В. Мова – основа безпеки української нації // Дзеркало тижня. – №34, 18 вересня 2010.

236. Литвиненко О., Якименко Ю. Російськомовні громадяни України: «уявна спільнота» як вона є // «Дзеркало тижня». – №18, 17 травня 2008.

237. Литвиненко О. Національне питання як політичний інструмент: деякі приклади з українського життя // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=346.

238. Лише 1% абітурієнтів обрав російську мову для здачі тесту // Західна інформаційна корпорація [Електронний ресурс]. – URL: http://zik.ua/ua/news/2012/06/01/351504.

239. Медведєв О. Мовний баланс України // Портал української книжкової індустрії [Електронний ресурс]. – URL: http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=2386.

240. Мельник М. Закон про мову: засади мовної політики чи засідка? // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=999.

241. Методологія моніторингу політичних ток-шоу // Сайт Громадської організації «Телекритика» [Електронний ресурс]. – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/5570.

242. Михельсон О. Яких помилок припускаються захисники української мови, і як їм узяти ініціативу до своїх рук // Тиждень. – № 23 (240), 7 червня.

243. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Сайт Київського центру політичних досліджень і конфліктології «Аналітик» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.analitik.org.ua/publications/joint/3dd2502a/3dd2594f/.

244. Оголошення, заяви та звернення АН ВШУ // Сайт Академії наук вищої школи України [Електронний ресурс]. – URL: http://www.anvsu.org.ua/index.files/Ogolochennya.htm.

245.Опитування: більшість українців спілкуються вдома українською мовою [Електронний ресурс]. – URL: http://tsn.ua/ukrayina/opituvannya-bilshist-ukrayinciv-spilkuyutsya-vdoma-ukrayinskoyu-movoyu.html.

246. Ответ официального представителя МИД России А. А. Нестеренко на вопрос СМИ относительно гуманитарных прав украинцев, проживающих в России // Сайт Генерального консульства Российской Федерации во Львове (Украина) [Електронний ресурс]. – URL: http://www.lviv.mid.ru/doc/Prava_ukraincev.htm.

247. Підписано Меморандум про співробітництво в освітній галузі між Україною та Російською Федерацією // Урядовий портал [Електронний ресурс]. – URL: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245589777.

248. Портрет электоратов Ющенко и Януковича // Сайт Київського центру політичних досліджень і конфліктології «Аналітик» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.analitik.org.ua/researches/archives/3dee44d0/41ecef0cad01e/.

249. Проект Закону про засади державної мовної політики [Електронний ресурс]. – URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=41018.

250. Про національні меншини в Україні: Закон України [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12.

251. Рамкова конвенція про захист національних меншин Ст. 3 [Електронний ресурс]. – URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_055.

252. Рідна мова населення України втрачає свої позиції майже в усіх сферах // «Українські національні новини», 09.11.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.unn.com.ua/uk/news/1021469-ridna-mova-naselennya-ukrayini-vtrachae-svoyi-pozitsiyi-maygee-v-usih-sferah.

253. Рішення Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності за результатами слухань у Комітеті, присвячених обговоренню проекту закону «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс]. – URL: http://kompkd.rada.gov.ua/kompkd/control/uk/publish/article;jsessionid=815EEE6ABEFC7506FBCCDCF83ECBACD6?art_id=46123&cat_id=44731.

254. Росіяни // Сайт Конгресу національних громад України [Електронний ресурс]. – URL: http://www.kngu.org/KongrUkr/Communit/ObzhRuss.htm.

255. Сингаївська О. Українсько-російський діалог: ілюзії, колізії, алюзії // Дзеркало тижня. – №34, 18 вересня 2010.

256. Солженицын А. Мир и насилие [Електронний ресурс]. – URL: www.solzhenitsyn.ru/.../mir_i_nasilie.pdf.

257. Соціологічні опитування. Мова // Сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – URL: http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=174.

258. Словник української мови: в 11 томах. – 1972 [Електронний ресурс]. – URL: http://sum.in.ua/.

259. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.

260. Статистичний щорічник України за 2005 рік. / За ред. О. Г. Осауленко, В. А. Головко – К.: Техніка, 2006. – 592 с.

261. Станко А. Корпоративний стиль, чи секретна мова Партії регіонів // «Українська правда», 17.10.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://blogs.pravda.com.ua/authors/stanko/507e93647ec80/.

262. Телеканали свідомо позбавляють громадян доступу до важливої інформації // Сайт Громадської організації «Телекритика», 19.10.2011 [Електронний ресурс]. – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/3665.

263. Толпиго О., Кірюхин Д., Большов Є., Білецький М., Погребинський М. Російська мова в Україні – без емоцій // Дзеркало тижня. – №34, 18 вересня 2010.

264. Тринчий В. Политическая лингвистика, или Ее борьба [Електронний ресурс]. – URL: http://miresperanto.com/batalo/mova_i_politika.htm.

265. Українці перехотіли другу державну // «Українська правда», 07.09.2011 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.pravda.com.ua/news/2011/09/7/6567769/.

266. Украина в этнокультурном и региональном разрезах // Сайт Київського центру політичних досліджень і конфліктології «Аналітик» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/beletsky/3dd38fd7/.

267. Фінько А. Полуукраинство // Сайт Київського центру політичних досліджень і конфліктології «Аналітик» [Електронний ресурс]. – URL: http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/finko/4c52fbbcb779b/.

268. Хмелько В.: «Проблема статуса русского языка остается удобной для использования политиками в качестве наживки». Інтерв'ю, 26.12.2011 [Електронний ресурс]. – URL: http://www.from-ua.com/voice/1dd38b24eb5d5.html.

269. Чисельність і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/.

270. Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області // Сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – URL: http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7477.

271. Як важливо бути серйозним // Сайт Громадської організації «Телекритика», 05.10.2012 [Електронний ресурс]. – URL: http://osvita.mediasapiens.ua/material/10940.

Телепрограми:

«Шустер live» (Перший національний); «Свобода слова» (ICTV); «Велика політика» («Інтер»); «Точка кипіння» («Інтер»); новини, «РесПубліка» («5 канал»); програми каналу телебачення ТВі.

Друковані видання:

«Газета по-киевски», «Газета по-українськи», «Голос Украины», «Дзеркало тижня», «Киевский телеграфъ», «Коммерсантъ. Украина», «Комсомольская правда в Украине», «Сегодня», «Тиждень», «Український тиждень», «Факты и комментарии», «2000», «7я».

Електронні видання:

www.bagnet.org («Багнет»); *www.byut.com.ua* (сайт партії «Батьківщина»); *www.censor.net.ua* («ЦЕНЗОР.НЕТ»); *www.comments.ua* (Інформаційно-аналітичний портал «Коментарі»); *www.dw.de* («Німецька хвиля» (Deutsche Welle)); *www.expres.ua* («Експрес-онлайн»); *www.focus.ua* («Фокус»); *www.from-ua.com; www.gazeta.ua*; *www.glavcom.ua* («Главком», «Українські медійні системи»); *www.dt.ua* («Дзеркало тижня»); *www.infoporn.org.ua*; *www.institute.gorshenin.ua* (сайт Інституту Горшеніна); *www.itar-tass.com* (Інформаційне телеграфне агентство Росії (ІТАР-ТАРС)); *www.interfax.com.ua* (Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна»); *www.kommersant.ua* («Коммерсантъ-Украина»); *www.korrespondent.net* («Корреспондент»); *www.kp.ru* («Крымская правда»); *www.lb.ua*; *www.lenta.ru*; *www.liga.n*et (Інформаційне агентство «ЛІГАБізнесІнформ»); *www.mediastar.net.ua* (ІА «Медіастар»); *www.meta.ua* («<META>»); *www.mk.ru* («Московский комсомолец»); *www.nbnews.com.ua* («Независимое Бюро Новостей»); *www.novynar.com.ua* («Новинар»); *www.ng.ru* («Независимая газета»); *www.nr2.ru* («Новый регион2»); *www.obkom.net.ua* («Обком. Общественная коммуникация»); *www.obozrevatel.com* («Обозреватель»); *www.osvita.mediasapiens.ua* («Медіаграмотність»); *www.partyofregions.org.ua* (офіційний сайт Партії регіонів); *www.pravda.com.ua* («Українська правда»); *www.radiosvoboda.org* («Радіо Свобода»); *www.r-u.org.ua* (сайт громадського руху «Русскоязычная Украина»); *www.slovoidilo.com* («Слово і діло»); *www.styknews.info* (Інформаційний портал «Стик»); *www.svoboda.org.ua* (офіційна сторінка ВО Свобода»); *www.telekritika.ua* («Телекритика»); *www.tochka.net*; *www.tsn.ua* («Телевізійна служба новин»); *www.tyzhden.ua* («Тиждень»); *www.tymoshenko.ua* (офіційний сайт Юлії Тимошенко); *www.uabooks.info* («Портал української книжкової індустрії»); *www.ukrainian.voanews.com* («Голос Америки»); *www.ukrros.info* (портал «Українського Конгресу Росії»); *www.unian.ua* (Інформаційне агентство «УНІАН»); *www.unn.com.ua* (Інформаційне агентство «Українські Національні Новини»); *www.ukranews.com* (Інформаційне агентство «Українські Новини»); *www.uoun.wordpress.com* (сайт прес-служби Спілки офіцерів України); *www.vgolos.com.ua* (портал львівських новин»); *www.vidgolos.com*; *www.weekly.ua* (інтернет-версія «Weekly.ua»); *www.yavorivskyi.org.ua* (сайт В. Яворівського); *www.zadonbass.org* (сайт КІД); *www.zaxid.net*; *www.zik.ua* («Західна інформаційна корпорація»); *www.24tv.ua* («Телеканал новин „24”»).

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В УКРАЇНІ ДОВКОЛА ПИТАННЯ МОВИ

- **У Верховній Раді України IV скликання (2002-2006 рр.)** було зареєстровано більше десяти законопроектів про мову, що пропонували діаметрально протилежні засади мовної політики в Україні: № 3410 «Про мови» (17.04.2003, автори – П. М. Мовчан, К. М. Ситник); № 3410-2 «Про мови в Україні» (11.07.2003, автори – В. С. Горбачов, С. А. Матвієнков, С. А. Іванов); № 4184 «Про внесення змін до Закону України „Про рекламу”» (щодо мови реклами) (08.10.2003, автор – Ю. А. Артеменко); № 3410-1 «Про внесення змін до Закону України „Про мови в Українській РСР”» (11.02.2004, автори – Н. І. Шуфрич, М. О. Шульга, І. Ф. Гайдош); № 3410-5 «Про внесення змін до Закону Української РСР „Про мови в Українській РСР”» (13.09.2004, автор – О. А. Царьов); № 3410-6 «Про мови в Україні» (05.10.2004, автори – Я. М. Сухий, Г. П. Дашутін, Ю. Я. Іоффе); № 3410-7 «Про мови в Україні» (05.10.2004, автор – Л. М. Черновецький); № 6254 «Про забезпечення вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України» (13.10.2004, автори – П. О. Порошенко, В. М. Король); № 6325 «Про надання в Україні російській мові статусу офіційної» (10.11.2004, автори – М. П. Круглов, В. Л. Наконечний); № 3410-8 «Про внесення змін до Закону України „Про мови в Українській РСР”» (21.01.2005, автор – О. О. Мороз); № 2457 «Про застосування російської мови в Україні» (04.04.2005, автор – В. А. Мироненко); № 6254-1 «Про гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської мови, а також регіональних мов або мов меншин в Україні» (25.10.2005, автори – Є. З. Фікс, В. Д. Воюш, Н. І. Шуфрич); № 6254 «Про гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської мови, а також регіональних мов або мов меншин в Україні» (03.11.2005, автори – А. В. Оржаховський, Є. З. Фікс, В. Д. Воюш, Н. І. Шуфрич, В. М. Король, К. С. Самойлик, В. С. Горбачов, С. А. Матвієнков, О. П. Гінзбург, В. І. Мазуренко, Ю. Я. Іоффе, Г. П. Дашутін, Я. М. Сухий, Л. М. Черновецький, О. А. Царьов), № 8285 «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо мови судочинства)» (17.10.2005, автори – І. В. Вернидубов, В. О. Заічко); № 8285-1 «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України щодо застосування мови в судочинстві» (18.10.2005, автори – О. М. Бандурка, І. М. Єремеєв); № 8285-2 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо мови судочинства)» (24.10.2005, автор – М. В. Оніщук); № 8294 «Про внесення змін до статті 8 Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо мови у судочинстві)» (18.10.2005, автор – О. Я. Тягнибок).

- **12.01.2006** Верховна Рада України прийняла й Президент України підписав (**10.02.2006**) Закон України «Про внесення змін до Закону України „Про телебачення і радіомовлення”», згідно з яким на загальнонаціональних каналах незалежно від форми власності частка ефірного часу, коли мовлення

ведеться українською мовою, має складати не менше 75 відсотків загального обсягу добового мовлення. Якщо мова оригіналу (або дублювання) фільму та/чи іншої програми (передачі) не є українською, такі фільми та/чи програми (передачі) транслюються за умови звукового дублювання їх державною мовою.

- **У Верховній Раді України VI скликання (2007-2012 рр.)** було зареєстровано три законопроекти про мову: проект Закону «Про мови України» (№ 1015-2 від 06.04.2007) Л. І. Драча; проект Закону «Про мови» (№ 1015-1 від 29.11.2009) П. М. Мовчана та В. О. Яворівського; проект Закону «Про державну мову та мови національних меншин в Україні» (№ 4222 від 17.03.2009) Ю. В. Гнаткевича.

- **24.01.2008** Міністерство освіти й науки молоді та спорту України видало Наказ про порядок проведення тестування, в якому зазначалося, що тести для зовнішнього незалежного оцінювання з усіх предметів складаються державною мовою.

- **15.02.2010** Президент України Віктор Ющенко підписав Указ № 161/2010 «Про Концепцію державної мовної політики». В кінці травня 2010 року міністр освіти й науки, молоді та спорту України Дмитро Табачник звернувся до Президента України Віктора Януковича з пропозицією про скасування указу у зв'язку з необхідністю продовження опрацювання проекту з метою повного врахування вимог Конституції України та міжнародно-правових документів.

- **09.03.2010** Під час церемонії вручення Шевченківських премій у Каневі на Чернечій горі Президент України Віктор Янукович сказав, що в Україні розвиватиметься українська мова як єдина державна, але він вимагатиме, щоб вимоги «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» були дотримані.

- **26.03.2010** Відповідно до Наказу Міністерства освіти й науки, молоді та спорту № 243 внесено зміни до Умов прийому абітурієнтів, що зробили можливим для абітурієнтів не складати вступних випробувань з інших дисциплін українською мовою.

- **29.03.2010** Наказом № 259 державний іспит з української мови для фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста та бакалавра було замінено на звичайний іспит.

- **28.07.2010** Постанова Кабінету Міністрів України від № 642 «Про внесення змін до Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» скасувала норму про обов'язковий екзамен з української мови за професійним спрямуванням при вступі до аспірантури та складання кандидатського іспиту з української мови для здобуття наукового ступеня кандидата наук.

- **07.09.2010** Внесено на розгляд Верховної Ради України проект Закону № 1015-3 «Про мови в Україні» (автори – голова фракції Партії регіонів Олександр Єфремов, голова фракції Комуністичної партії Петро Симоненко та член фракції Блоку Литвина Сергій Гриневецький). 29.09.2010 українські діячі культури й мистецтва провели першу акцію протесту в рамках кампанії «Займіться справою, а не мовою!», протестуючи проти ухвалення в парламенті законопроекту.

- **26.08.2011** У Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 9073 «Про засади державної мовної політики», ініційований народними депутатами від Партії регіонів Сергієм Ківаловим і Вадимом Колесніченком.

- **03.11.2011** Верховна Рада України ухвалила в цілому зміни до Закону № 6342 «Про телебачення і радіомовлення» (автор – Олена Бондаренко, Партія регіонів), знизивши обов'язковий український контент в теле- й радіоефірі з 50 % до 25 %. За закон у цілому проголосували 238 депутатів з парламентської більшості. **01.02.2012** Кабінет Міністрів України скасував вимогу про обов'язковість дублювання або озвучення фільмів будь-якою мовою на території України.

- **10.11.2011** У Верховній Раді України зареєстровано розроблений Міністерством освіти й науки, молоді та спорту, підписаний міністром Дмитром Табачником і поданий прем'єр-міністром України Миколою Азаровим законопроект № 9439 «Про внесення змін до Закону України „Про дошкільну освіту" (щодо мови виховання)». Документ пропонував внести в чинний закон норму про право вибору батьками мови виховання дитини в дитячому саду. За включення законопроекту до порядку денного 20.12.2012 проголосували лише 217 депутатів.

- **21.01.2012** Внесено на розгляд парламенту проект закону № 9714 «Про внесення змін до Закону «Про дошкільну освіту»» (автори – депутати від Партії регіонів Вадим Колесніченко і Максим Луцький).

- **18.03.2012** Інформаційне телеграфне агентство Росії (ІТАР-ТАРС) поширило інформацію про те, що в ексклюзивному інтерв'ю спецкору Агентства Президент України Віктор Янукович заявив, що Україна в найближчий час зробить російську мову другою державною в країні.

- **24.05.2012** У Верховній Раді України народні депутати обговорювали законопроект № 9073 «Про засади державної мовної політики», ініційований народними депутатами від Партії регіонів Сергієм Ківаловим і Вадимом Колесніченком.
  Під час його розгляду зчинилася бійка між депутатами більшості та опозиції. Спікер Верховної Ради України Володимир Литвин закрив засідання. Під стінами парламенту відбулася акція протесту проти прийняття законопроекту під назвою «Врятуй свою мову!».

- **26.05.2012** Під стінами Верховної Ради України відбувся протестний мітинг. У парламенті президію блокували то представники Партії регіонів, то опозиційні депутати. Спікер Володимир Литвин оголосив про закриття засідання через бійку між «регіоналами» та опозиціонерами.

- **05.06.2012** Верховна Рада України в першому читанні прийняла законопроект «Про засади державної мовної політики». За документ проголосували 234 народних депутати. Напередодні голосування під стінами Верховної Ради України зібралися декілька тисяч як прихильників, так і противників мовного законопроекту. Серед мітингувальників сталися сутички. Силовики застосували сльозогінний газ. Після прийняття документа об'єднана опозиція оголосила безстрокову акцію протесту. Під час акцій біля Адміністрації Президента України та на Майдані Незалежності відбулися кілька сутичок між її учасниками та правоохоронцями.
  У великих і малих містах України (Запоріжжя, Харків, Луганськ) відбулися акції протесту проти мовного законопроекту, а також численні мітинги на захист української мови. **10.06.2012** у Львові кілька тисяч людей взяли участь у народному віче на захист української мови, яке стало початком всеукраїнської акції «Українська хвиля». Кампанія на захист української мови вийшла і на міжнародний рівень. Зокрема, проект закону засудили впливові діаспорні організації: Українська всесвітня координаційна рада, Українська громада Австралії, Світовий конгрес українців, Асоціація українських правників Америки тощо. Протестні акції під посольствами та консульствами України відбулися у Франції, Німеччині, Великій Британії, США, Канаді, Аргентині тощо.
  У Севастополі проведенням мітингу на підтримку законопроекту «Про засади державної мовної політики» розпочалася акція «Мы хотим говорить на родном языке!». Під час акції проведено збір підписів на підтримку прийнятого в першому читанні законопроекту.

- **03.07.2012** Верховна Рада України прийняла ініційований Партією регіонів законопроект № 9073 «Про засади державної мовної політики» (автори – Вадим Колесніченко, Сергій Ківалов) 248 голосами «за». Станом на 6 липня 11 народних депутатів відкликали свої голоси «за», троє – додали голоси «за». Закон було ухвалено в редакції першого читання**,** незважаючи на те, що до нього було подано понад 1000 поправок і тривав його розгляд у Комітеті. Голосування за закон відбувалося з порушенням норм регламенту, про що заявили представники опозиції.

- **20.07.2012** Депутат від «БЮТ – «Батьківщина» Юрій Ганущак вніс у Верховну Раду України проект закону про внесення змін до Закону «Про державну службу» (№ 11017) щодо обов'язкового використання держслужбовцями у публічних виступах державної мови.

- **08.08.2012** Президент України Віктор Янукович підписав Закон № 5029-VI «Про засади державної мовної політики», а також доручив Кабінетові Міністрів України створити робочу групу для розробки пропозицій щодо

вдосконалення законодавства про порядок застосування мов в Україні. Групу з доопрацювання мовного закону очолила віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань – міністр охорони здоров'я Раїса Богатирьова. До складу групи увійшли 42 учасники, які розділилися на дві підгрупи – під керівництвом екс-президента Леоніда Кравчука та ректора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Леоніда Губерського.
Закон набув чинності **10.08.2012**. Одеські обласна та міська ради, Харківська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Севастопольська, Дніпропетровська і Луганська міськради, Краснолуцька міськрада (Луганська обл.), Запорізька, Донецька, Херсонська, Миколаївська та Дніпропетровська обласні ради ухвалили рішення про визнання російської мови регіональною. Угорська мова стала регіональною в місті Береговому (Закарпаття), молдавська (румунська) – у селах Тарасівці й Нижні Петрівці Чернівецької області. Львівська обласна рада голосами 64 депутатів визнала закон про основи державної мовної політики таким, що не діє на території області.

- **24.09.2012** Депутат від Партії регіонів Олександр Чорноморов зареєстрував у Верховній Раді України законопроект про внесення зміни до Закону «Про засади державної мовної політики». Законопроект закладає основи для підготовки змін у Конституцію України з метою в подальшому законодавчо закріпити двомовність.

- Національна рада з питань телерадіомовлення у зв'язку з набранням чинності Закону «Про засади державної мовної політики» затвердила нові зразки заяв про видачу (продовження), переоформлення та видачу дубліката ліцензій на мовлення, з яких вилучено графу «Мова(и), якою(ими) вестимуться передачі (%)».

- **12.10.2012** Раїса Богатирьова, віце-прем'єр-міністр України – міністр охорони здоров'я України, керівник робочої групи з доопрацювання мовного законодавства, повідомила, що робоча група більшістю голосів схвалила проект закону про зміни до Закону України «Про засади державної мовної політики». У розробленому законопроекті пропонується, що регіональною мова може стати на території, де цією мовою розмовляє не менше 30 % населення. Крім того, за утвердження регіональної мови необхідно зібрати підписи не менше 30 % населення. Після чого таке рішення затверджується органом місцевого самоврядування, і вже потім цей орган місцевого самоврядування повинен звернутися до Верховної Ради України, яка повинна ухвалити спеціальний закон. Так, згідно з документом за українською мовою збережено статус державної. Її використання є обов'язковим у судочинстві та діловодстві, у діяльності органів державної влади, Збройних Сил, у сфері науки та освіти, у рекламі. Крім того, встановлено 75-відсоткову квоту мовлення українською мовою для загальнонаціональних теле- й радіоканалів. Передачі та фільми, виготовлені іншими мовами, мають бути дубльовані, озвучені або забезпечені субтитрами державною мовою.
До регіональних мов проект нової редакції закону зараховує білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, караїмську, кримськотатарську,

кримчацьку, молдавську, німецьку, новогрецьку, польську, ромську, російську, румунську, словацьку та угорську мови.

Другий документ – концепція Державної національно-культурної програми всебічного розвитку й функціонування української мови, підготовленапідгрупою за головування ректора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Леоніда Губерського, – повинен забезпечити її повноцінне використання в різних сферах життя. Зокрема, для цього запропоновано розробити нову редакцію правил українського правопису, створити центри й регулярні курси вивчення української мови для держслужбовців, військових та інших громадян країни, а також мігрантів.

- На **22.10.2012** у Верховній Раді України були зареєстровані такі законопроекти про мову: про внесення змін до Закону України «Про кінематографію» щодо обов'язкового дублювання іноземних фільмів державною мовою (№ 10406, 26.04.2012); про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні (№ 11075, 13.08.2012); про внесення змін до Закону України «Про засади державної мовної політики» (стосовно посилення захисту мовних прав російського та російськомовного населення України) (№ 11243, 21.09.2012); про внесення змін до статті 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» щодо всебічного розвитку англійської мови (№ 11267, 28.09.2012); про внесення змін до Закону України «Про засади державної мовної політики» (про мову друкованих засобів масової інформації) (№ 11360, 17.10.2012).

Наукове видання

Олена Григорівна Руда

МОВНЕ ПИТАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ МАНІПУЛЯТИВНИХ СТРАТЕГІЙ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Монографія

Відповідальний редактор:
Соколова Світлана Олегівна

Макет і верстка: Олесь Сцібан
Ілюстрація: Олександр Цап

Підписано до друку 25.12.2012.
Формат 60 х 84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умовн. друк. арк. 13.
Наклад 300 прим.